

Эрик Орсенна
Француз тили академияси

Қоғоз йўли

Глобаллашувга қисқача шарҳ III

Самарқанд – 2015
“Zarafshon” нашриёти ДК

УДК: 821.512.133-1

84(5Ў)7

М 52

Абдуразаков Д

Қоғоз йўли / Абдуразаков Д. – Самарқанд: Zarafshon, 2015.-260б.

КБК:85.(5Ў)7

Тақризчилар: **Б.И.Усманов** - Самарқанд вилоят халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш институти проректори, и.ф.н., доцент
А.Кўчибоев - СамДЧТИ доценти, таржимон.

Француз тили академияси аъзоси Эрик Орсенна 1988 йилда «Мустамлакачилик кўрғазмаси»(L'Exposition coloniale) асари учун Гонкур (Goncourt) мукофотиغا сазовор бўлган.

Шунингдек, у «Грамматика мулойим кўшиқ» («La grammaire est une chanson douce» 2001), «Ба хоним» («Madame Bâ» 2003), «Ҳиндга сафар» («L'entreprise des Indes» 2010) каби кўплаб асарлар муаллифидир. «Қоғоз йўли», «Пахта мамлакатларига саёҳат» («Voyage aux pays du coton» 2006) ва «Сувнинг эртаси» («L'avenir de l'eau» 2008) каби глобаллашувга қисқача шарҳ туркумида чоп этилган учинчи асардир.

Ушбу асарнинг ўзбек тилида чоп этилиши учун муаллифлик ҳуқуқини олишда кўрсатган беминнат ёрдами учун Франциянинг Ўзбекистондаги элчихонасига, хусусан Маданият ва ҳамкорлик бўйича бўлимига ҳамда Француз Институтига чексиз миннатдорчилик билдирамиз.

ISBN 978-9943-4513-5-3

© Editions Stock, 2012.

© Абдуразаков Д, 2015.

© “Zarafshon” нашриёти ДК, 2015.

Асар ва муаллиф ҳақида икки оғиз

Азиз китобхон!

Кўлингиздаги роман етук француз ёзувчиси, иқтисодчи, давлат арбоби, Эрик Орсеннинг ажойиб асарларидан биридир. Асл исми *Erik Arnoult* 1947 йил 22 мартда таваллуд топган бўлиб, «Сиёсий фанлар ва фалсафа» бўйича олий ўқув юртини тамомлагач, «London School of Economics»да ўқишни давом эттиради. Лондондан қайтгач, Эрик Орсенна тахаллуси остида романлар ёза бошлайди. Париж I университетиди халқаро молия ва тараққиёт иқтисоди бўйича ўн бир йиллик илмий изланиш ва ўқитувчилик фаолиятдан сўнг, 1981 йилда Франция Ҳамкорлик вазирлигида «Хом ашёлар ва кўп томонлама келишувлар» бўлими бошлиғи этиб тайинланади. 1983 йилда Елезей саройида, Франсуа Миттераннинг маданий ишлар бўйича маслаҳатчиси, 1990 йилларда Ташқи Ишлар вазирлигида Африкада демократияни қарор топтириш ҳамда Мағриб ва Жанубий Европа ўртасида алоқалар юзасидан иш олиб боради. 1985–2000 йилларда давлат маслаҳатчиси лавозимида ҳам фаолият юритган. Ҳозирда Фахрий давлат маслаҳатчиси унвони соҳиби бўлган Орсенна 1998 йилнинг 28 майида Француз тили академиясида Жак-Ив Кусто ўринидиғига муносиб топилади¹.

Турли мавзулардаги кўплаб романлар муаллифи Эрик Орсенна ижодида жаҳон иқтисоди ва глобаллашув мавзуси алоҳида ўрин тутди ва уни турли кўринишда талқин қилишга ҳаракат қилади. Шу боисдан, дунёнинг кўплаб мамлакатларига бетиним саёҳатлар қилар экан, муаллиф мавзуга алоқадор шахслар ва ташкилотлар билан учрашишга, фикр алмашишга ва якуний бир хулосага келишга уринади. Провардида «Глобаллашувга шарҳ» туркумида учта асар ёзиб, бу асарларида учта турли хом ашё маҳсулот мисолида дунёдаги сиёсий-иқтисодий, ижтимоий-маданий ҳамда экологик муҳитни тушунтириб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

¹ Ўриндиқлар сони қатъий чекланган бўлиб, улар 40 тани ташкил қилади. Академия аъзоларидан бирор киши оламдан ўтган ҳолда бўшаган ўриндиққа янги киши сайланади.

Биринчи китоб пахта хом ашёсига бағишланган бўлиб, пахтанинг дунё иқтисодиётидаги ва уни етиштирувчи меҳнаткаш халқ ҳаётидаги ўрнини ҳамда жаҳон экологиясига таъсирини ёритиб беради. Иккинчи китобида сув мавзуси ҳақида гапириб, сувнинг «иқтисодий хоссаси»га алоҳида урғу беради. Дунёдаги ичимлик сув таъминоти, чучук сув захиралари, трансчегаравий дарёлар, тўғонлар қурилиши ва улар атрофидаги сиёсий, ижтимоий ҳамда молиявий ҳолат ҳақида тўхталади. Сувдан фойдаланиш масаласини турли мамлакатлар кесимида ўрганиб чиқиш билан бирга, ўша мамлакатлардаги ижтимоий муаммолар ва соғлиқни сақлаш масалаларининг илдизига сув мисолида нигоҳ ташлайди. Ва ниҳоят, учинчи китоб қоғоз мавзуси атрофида ёзилган бўлиб, у ҳам муаллифнинг анъанавий усули, кўплаб саёҳатлар ва ҳақиқатни англаб етишга уринишларининг маҳсулидир.

Бу асар бадиий романчиликдан фарқли ўлароқ тўқима образлар, муаллифнинг шуурида шаклланган воқеалар ривожидан туғилган эмас. У ҳақиқат меваси. Ундаги ҳар бир қаҳрамон, ҳар бир воқеа тарихий ҳақиқат ёхуд сиз ва биз билан замондош. Уларнинг бахту саодати ҳам, дарду хасрати ҳам ясама эмас. Шу боисдан, бу романни ҳужжатли, илмий-оммабоп роман дейиш ҳам мумкин.

Роман учун муаллиф жуда ҳам нозик, айна пайтда жуда жўн мавзу танлаган. Қоғоз. Жуда ҳам қадимий ва айна пайтда кундалик ҳаётимизнинг ажралмас бир бўлагига айланиб қолган бу ашённинг нечоғли улуғ ва ноёб неъмат, қанчалар кўп соҳалар ва мавзуларга алоқадор эканлигини кўпчилигимиз ўйлаб ҳам кўрмаган бўлсак ажаб эмас. Муаллиф айнан шундан фойдаланади ва жуда жўн мавзудан инсонни тўлқинлантирадиган, ўйлашга мажбур қиладиган ажойиб асар яратади.

Зеро, ҳар биримиз бугунги кунда такрор-такрор айтилаётган глобаллашув, экология ва атроф-муҳитни асраш, ўрмонларнинг кесилиши, чўллашиш, глобал исиш, музликларнинг эриши каби муаммолар ҳақида эшитганмиз. Ва шунинг билан бирга, иккиламчи ишлаб чиқариш, қайта ишлаш каби тушунчалардан ҳам воқифмиз. Муаллиф янги замон иқтисодининг асосий тушунчаларига айланиб бораётган бу сўзларнинг моҳиятини ва нақадар долзарблигини, қоғоз ва

унинг ишлаб чиқарилиши атрофидаги воқеалар воситасида ажойиб тарзда, ҳаққоний ҳолатда тушунтириб беради.

Айни пайтда, муаллиф мавжуд глобал иқтисодиёт қатнашчилари орасида Франция миллий иқтисодининг ўрни, қанчалик фаол эканлиги, унинг бугуни ва келажagini англашга интилади, бошқа мамлакатлар билан солиштиради. Франциянинг ифтихори ҳисобланган корхоналар ишига баҳо беради. Улардан фахрланади ёхуд танқид остига олади.

Мамлакатимиз Ўзбекистон ҳам ривожланаётган мамлакатлар қаторига илдам кириб бораётган бир пайтда юқоридаги тўсиқлар бизга ҳам бегона эмас. Айниқса, қоғоз ва қадоқлаш маҳсулотларига бўлган талаб миллий ишлаб чиқариш қуввати ўсгани сайин ортиб боравериши кундек равшан. Юртимиздаги ўрмон ресурсларининг чекланганлиги, қоғоз ишлаб чиқаришдаги кўплаб нуқсон ва оқсоқликлар ҳамда бошқа бир қатор сабаблар туфайли бугунги кунда мамлакатимиздаги қоғозга бўлган эҳтиёжнинг асосий қисми четдан келтириладиган қоғоз маҳсулотлари ҳисобига қопланаётгани кўпчиликка маълум.

Ушбу рисоланинг азиз юртдошларимиз учун яна бир ибратли томони шундаки, мана шундай ресурсларимиз чекланган бир вазиятда исрофгарчиликка йўл қўймаслик, бор имкониятдан тўла фойдаланиш, қайта ишлаш соҳасини янада ривожлантириш, бу соҳадаги етакчи мамлакатлар тажрибаларини ўрганиш ва амалга татбиқ этиш зарурияти ва энг муҳими, истеъмол маданиятини узлуксиз тарбиялаб бориш каби сабоқларни ҳам беради.

Умид қиламанки, тежамкорлик, истеъмолга оқилона ёндашув, чиқиндиларни саралаш ва уларни қайта ишлаш, табиатни дўст тутиш каби сифатларни улуғловчи бу асар юртдошларимиз қалбидан жой олади ва тегишли хулосалар чиқаришимизга хизмат қилади.

Таржимон Д.Абдуразаков.

*Саёҳатларимнинг беқиёс ҳамроҳлари
Элизабет ва Бернарлар учун бағишланади.*

Кириш

Бир куни унга ҳеч қачон раҳмат айтмаганимни англаб етдим.

Гарчи, барча ўқиганларим учун ундан қарздор эсам-да.

Мутолаасиз, айниқса ўқимасдан ҳозир ким бўлган бўлар эдим, ким?!

Мана, қарийб олтмиш йилки, ҳар тонг ўчирғич ёрдамчим, ҳикояларимни унинг устида қадамба-қадам илгарилатишга ҳаракат қиламан.

Ҳикоя қилмасдан ҳаётим қандай кечган бўларди-я?

Жуда ҳам кеч қолдим.

Унга эҳтиром кўрсатиш вақти етди.

Модомики, у шунчалар нозик ва хавф-хатарда.

Хуллас йўлга чиқдим. Уни излаб.

Қадрдон қоғоз!

Қадрдон, ўсимлик толаларининг ғаройиб бўтқаси!

*

* *

Менга хайрли сафар тилашга келгандек, бир воқеа ёдимга тушди. Июлнинг бошлари эди. Бретанни икки ойга тарк этиб, менга жуда азиз бўлиб қолган Бреат оролини қайта кўриш бахти китобларимни тарк этиш мажбурияти сабабли расво бўлди. Қанчалик айёрлик билан, «Уч мушкетёрлар»ни ёмғирдан ҳимоя қиладиган плашлар орасига, «Сент-Этиен велосипедлари ва Қуроллар каталоги»ни яшиқлар орасига

«Оиласиз» ёки «Яхши девбачча»ни кулупнай ва олмали ёки олча ва олмали мурабболарнинг беш килограммлик қутилари орасига яшириб қўймайин, (нега ўзи урушдан кейинги мурабболарнинг барчасига олма қўшилган бўларди?) отам бу шумликларнинг барчасини беҳато топиб, китобларни хонамга ташлатиб чиқди.

- Сен нима деб ўйлаяпсан? Қара деразадан, бу юк машинаси эмас, оддий Шамборд¹.

Шунда онам албатта мени юпатиш учун ҳамда отамни тарих бўйича мутлақо билимсиз деб ҳисоблаганидан қойиб қўйиш мақсадида одатдагидек хитоб қилди:

- Нима-ям дейсан! Бу Эрик ўзини Форсинг вазириман деб ўйлайди-да.

Мен ўзимни жинниликка солиб дедим:

- Қайси вазир, ойи?

- Ким бўларди? Абдул Қосим Исмоилда!

У пайтлар интернет йўқ эди. Онамнинг севимли кишиси – бу Улуғ Вазир ҳақида кўпроқ нарса билишнинг иложини топа олмаганман.

Айтишларича, унинг табиатидаги алоҳида хусусияти бисотидаги бир юз ўн етти минг китобга бўлган ноёб қизиқишида бўлган. Улардан ҳатто бир кунгина ажралиш у ёқда турсин, бу ҳақда ўйлашнинг ўзи ҳам у учун чидаб бўлмас даражада эди. Шу сабаб, сафар чоғида ҳам уларни доимо ўзи билан олиб юрган. Аниқроғи, бундай вазифани бажаришни тўрт юз туяга юклаган.

Аслини олганда, энг ажабланарлиси бунда эмас. Илло, кўпчилик зодагонлар ва президентларнинг ортида уларнинг шахсий буюмлари ва севимли аъёнларидан иборат карвони бўлади. Абдул Қосим Исмоилнинг тартибни севиш хусусияти эса китобга бўлган муҳаббатидан кам эмас эди. Провардида, унинг тўрт юз туяси, устиларига алфавит тартибида юкланган китобларга мувофиқ бирма-бир кадам ташлашар эди.

¹ Chambord ўша даврдаги ўртамиёна автомашина русуми (Renault). Кейин ўрнига Simca чиқа бошлаган.

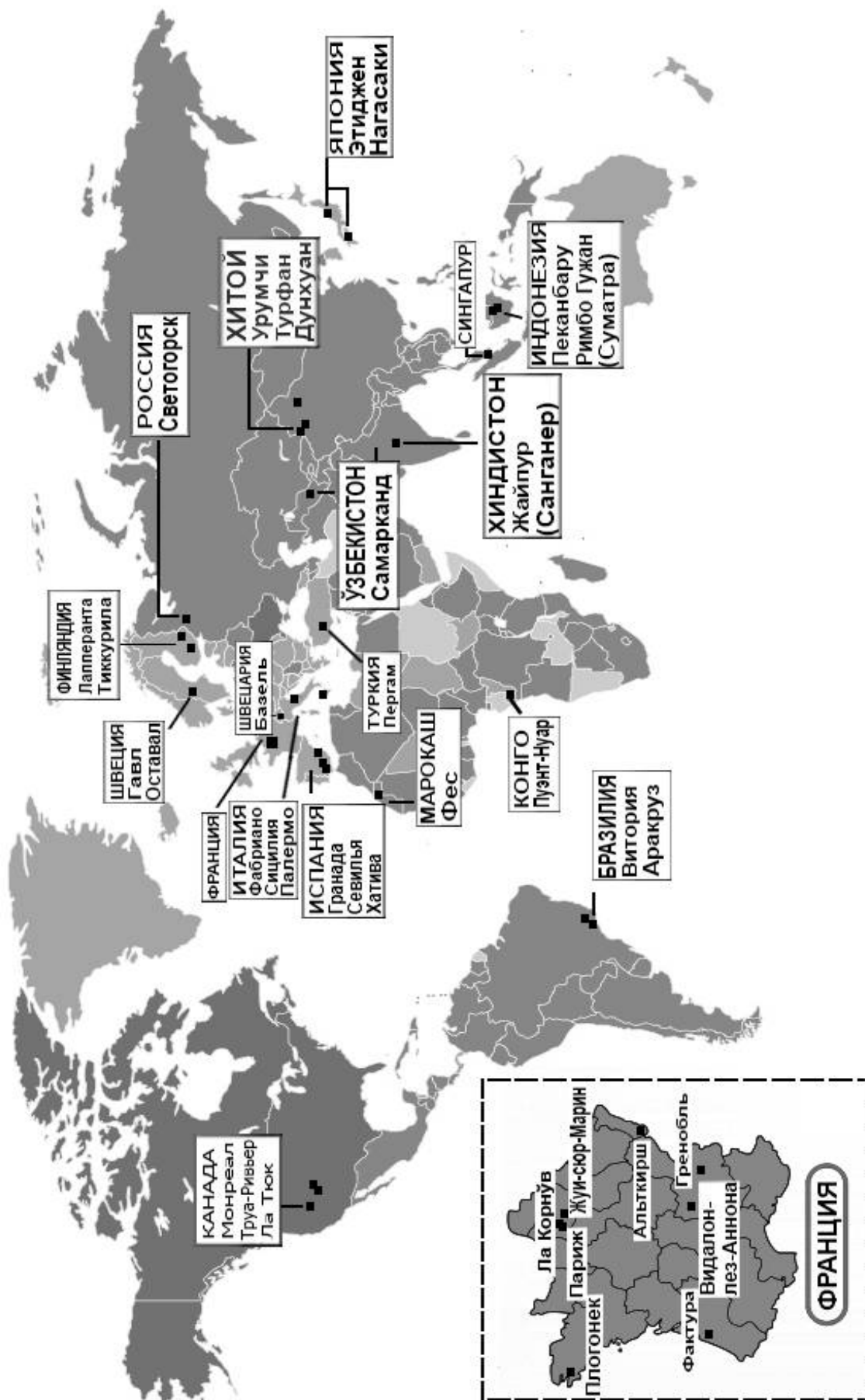
Ҳаёт учун кичик бўлса-да сабоқ берадиган бундай имкониятни қўлдан бермайдиган онам тўсатдан юракни ўртовчи дардли ух тортиб деди:

- Хонангдаги тартибсизликни кўрганимда, сен ҳеч қачон вазир бўла олмасанг керак, деб ўйлайман.

Мен эса албатта ич-ичимдан унинг ноҳақ бўлиб чиқиши учун қасам ичар эдим. Хуллас, узундан-узоқ сафаримиз мобайнида бизни Ғарбга элтувчи *RN12*¹ дан чалғиш мақсадида, бўлғуси бир юз ўн етти минг томли кўчманчи кутубхонам, қум тепаликлар ва воҳалар ҳақида хаёл сурар эдим.

Менинг биринчи туям (ААдан АСгача бўлган китоблар) Сент –Илаэр-дю-Аркуетга етиб келганида Z ҳарфи юкланган тўрт юзинчи туям қаерда бўлар экан-а?

¹ Авиарейс рақами.

Биринчи қисм

Эски қоғоз

Бретаннинг қоқ ўртасидаги Хитой анклав¹ Плогонек (Франция)

Мактабдаги хотираларимга кўра, биз тўрт буюк кашфиёт учун Хитойдан миннатдор бўлишимиз керак: порох, компас, босмахона ва қоғоз.

Сафаримни демак ўша ердан бошлашим керак.

Аммо, Хитой жуда катта.

Сўраб-суриштирдим.

Тез-тез учраб турадиган яна бир мантикқа зид ҳолат, Осиёнинг бундай қадимий ўлкасини энг яхши билувчи зот Фарбада истиқомат қилади. Бу балки, Шарқий Осиёдаги француз мактабини узоқ йиллар бошқарганидан бўлса керак.

Шундай қилиб, октябрнинг ёмғирли тонгларидан бирида Плогонек черкови орқасида, аниқроғи, Кимпер ва Дуарненез (жанубий Финестер) ўртасидаги кичик бир қишлоқчага келдим.

Прескил кўчасидаги нотариуснинг қадимий уйида Жан-Пьер Дреж ва унинг қора мушуги мени кутиб туришарди.

Жаноб Дреж мендан ранжимас деб умид қиламан, бироқ биринчи қарашдаёқ, ташқи қиёфамиздаги баъзи ўхшашликлар – бир хил юмалоқ бош, бир хил кўзойнак, бир хил ўртамиёна қадди-қомат ва ҳатто бошимиздаги калимиз ҳам ўхшашлигини илғаб олдим ҳамда у киши олиму, мен бир саводсиз киши бўлиб туюлди менга.

Вақтни кўпам чўзмасдан жонивор ва унинг хўжайни менга дарс беришга киришдилар.

¹ Бир мамлакатнинг бошқа мамлакат ҳудуди ичида жойлашиб қолган ҳудуди.

Кўпдан бери ишониб юрган бўлишимизга қарамасдан, милодий 121 йилда вафот этган император устахоналари бошлиғи Каи Лунг қоғоз кашфиётчиси эмаслиги маълум бўлди.

Археологлар қабрлар ва кузатув минораларидан бундан анча қадимий қоғозларни топишган. Уларнинг баъзилари милоддан олдинги II-I асрларга бориб тақалади.

Ҳақиқатгўй саналар бечора Каи Лунгни шон-шуҳратидан маҳрум қилишди.

- Ушбу қадимий қоғозларнинг таркибини аниқлашганми?

- Улар янчиб эзилган ўсимлик толаларидан, асосан канопдан қилинган. Шунингдек, зиғир, бамбук ва тут пўстлоғидан ҳам фойдаланишган. Баъзилар...

Жан-Пьер Дреж аста жилмайди:

- Баъзилар эски кийимлар ва ҳатто балиқ овлашга бошқа ярамайдиган тўрларни ҳам гапиришади. Аммо, сизга буни ўргатиш қўлимдан келмайди. Фаразларга ҳамиша ҳам ишониб бўлмайди.

Қора мушук худди бошқа мушуклар каби тинмай бориб-келиб турар, у устознинг сабоқларига қулоқ солаётгандек, ҳатто уни инспекторлардек назорат ҳам қилаётгандек эди.

- Биринчи қоғоз Хитойнинг айнан қайси жойида ишлаб чиқарилганлигини аниқлашганми?

- Шубҳасиз, империянинг ҳамма жойида. Агар барча кашфиётларнинг келиб чиқиши шимолга, Ипак йўли ҳамда Гоби ва Такламакон чўллари сарҳадларига бориб тақалса, бу табиий, у ерларнинг иқлими қуруқ. Қоғознинг нозиклиги эса ёлғон. У диярли ҳамма нарсага дош беради. Унинг бирдан-бир душмани намлик.

Болалик чоғларимдан ўша машҳур йўлга саёҳат қилишни орзу қилардим.

Қоғоз менга ўша саёҳатни совға қилармикан?

Жан-Пьер Дреж дарсда давом этарди:

- «Ипак» сўзини ифодаловчи 丝 (халқаро пинйинг транскрипцияси бўйича *си*) белги ҳар бири ипак калавани ифодаловчи икки қисмдан иборат.

«Қоғоз» сўзини ифодаловчи 纸 (пинйингда *зи*) белгиси ҳам икки қисмдан ташкил топган бўлиб, чапда (纟) ипак калава белгиси ва ўнгда (氏) фонетик кўрсаткич қисми. Бу белги сўзнинг қандай ўқилишини белгилаб беради. Шу белги туфайли ипак билан қоғозни бир-бири билан чалкаштириб юбормайдилар. Ипак билан қоғоз бир-бирига ўхшайдилар, шандай эмасми? Хитой тилининг донолигига қаранг. Қоғоздан олдин ипакка ёзишган. Ипак қимматбаҳо мато бўлганидан дунёнинг кўплаб жойларида қоғоздан кийим тайёрлашган, масалан мой билан ишлов бериб. Чуқурроқ қаралса, қоғоз бу ипакнинг ўзгинаси, бунинг устига жуда камтарин.

Мен ён дафтарчамни чиқариб ёзиб борардим, аълочи ўқувчи каби ҳаяжон ва қизиқиш билан ёзардим.

- Агарда ўнг тарафдаги (氏) белги билан қизиқаётган бўлсангиз, унинг ҳам ўз маъноси бор. У фамилия маъносини билдиради. Қизиқ эмасми? Айниқса, «қоғози бор» ёхуд «қоғози йўқ»¹ лар ҳақида гап кетганда.

Ниҳоят, олимнинг иш столи турган, ҳамма томони китоб ва идиограммалар билан безатилган юқори қаватдаги кенг хонага чиқдик. Бу ерда бизга кадрдон алифбомизнинг ҳарфлари битилган бирор юзани топиш мушкул.

Мушук, гўёки бундай жойга таклиф этилишга арзишимга шубҳалангандек, менга гумонсираб қараб кўярди.

Жан-Пьер Дреж бир картон қутини очиб, ундаги ўзига совға қилинган қоғоз парчаларини кўрсатди. Уларнинг кўпчилиги жуда қадимий бўлиб, Осиёнинг турли жойларидан келтирилган эди: Хитой, Корея, Япония, Ҳиндистон, Вьетнам. Уларни деразадан тушиб турган нурга қаратилса нимадан тайёрланганлигини аниқлаб бўлмайдиган қусурсиз узун толалар тош қотгандек кўзга ташланар эди.

Секингина яна ўз хаёлимга қайтдим: Ипак йўли.

Жан-Пьер Дреж хазиначиларидан бошини кўтарди.

- Сиз менинг бир хитойшунос ҳамкасбим билан боғланишингиз керак. Унинг исми Катерин Деспў. Хитой

¹ Хужжат маъносида.

фалсафаси бўйича зўр мутахассис. У девор ортидаги кутубхона кўлёмалари билан ишлаган.

Девор ортидаги кутубхона? Жойимда ирғиб тушдим ва у ҳақда кўпроқ билмоқчи бўлдим.

- О! Бу ҳақда унинг ўзи айтиб беради. Агар хоҳласа. Унинг саёҳатга тайёрланаёганидан хабарим бор. Балки сизнинг ҳамроҳлигингизга рози бўлар?

Мен олим ва унинг мушугини гандираклаб тарк этдим. Яна Плогонек ёнига келдим. Ла Шандўлор куймоқхонаси нотариуснинг қадимий уйи рўпарасида эди. Ҳаддан ташқари кўп ойна билан безатилган қатор хоналарни оралаб ўтганимда бошим айланганини ҳис қилдим.

Менинг изланишларим қочирим ва метафораларга, ўхшашликларга ҳамда шов-шувга бой бўлиши сезила бошлаганди.

Чегара ва тижорат Урумчи (Хитой)

Ипак йўлини ким кашф этган?

Ҳаммадан олдин, Хан сулоласидан Ву Дининг номини тилга олиш керак. У милoddан бир ярим аср олдин Хитойда ҳукумдорлик қилган.

Кунларнинг бирида император, бирор кимса қўлидан бузғунчилик ва босқинчиликдан бошқа нарса келмайдиган варварларнинг макони эканлигидан бошқа нарса айта олмайдиган, Ғарбдаги ғаройиб ерлар ҳақида билишни истаб қолди. Улардан химояланиш мақсадида юз йил олдин, Улкан Девор қурилиши бошлаб юборилган эди.

Хуллас, бир амалдор тайинланди. Бу Чжан Цзиян эди. Унга юзта аскар ҳамроҳлик қиладиган бўлди. Орадан ўн уч йил ўтиб (шундан ўн икки йили бандиликда), Чжан Цзиян қайтиб келганида унинг ҳамроҳларидан бор-йўғи бир киши қолган эди. Унинг ҳикоялари ҳаммани ҳайратга солар, ҳаммада ҳавас уйғотарди. Шу тариқа, кўнглига савдогарлик орзуси тушган сон-саноксиз кишилар навбатма-навбат сафарга ҳам отланишган. Чжан Цзиянни император «Буюк сайёҳ» деб эълон қилди.

Рим қўшинлари ҳам Ипак йўлининг пайдо бўлишида маълум роль ўйнаганлар. Афсоналарда айтилишича, Рим аскарларини, парфияликларга қарши жангда, рақибнинг жанговар ялови ҳайратга солган. Унинг матоси жилоланиш ва хилпирашда, бир илож қилиб яқинроқ боришса майинликда ҳам беқиёс эди.

Шу тариқа, ипакка бўлган қизиқиш пайдо бўлиб, уни Хитой деб аталмиш сирли булоғидан қанча азоб-уқубатлар чекиб бўлса-да, келтиришга рози эдилар. У замонларда ипакни дарахтда ўсади деб ўйлашганлар.

Пекинга учадиган AF124 рейсида, Катерин Деспўнинг Ипак йўли ҳақидаги ҳикояларини бутун саёҳат мобайнида тинглаб бордим. Тўғрироғи, Ипак йўллари ҳақида эди.

Чунки, ҳатто туялар ҳам босиб ўта олмайдиган ягона тўсик даҳшатли Такламакон чўли бўлиб, уни ё шимолдан (Дунхуан, Турфан, Урумчи) ёки жанубдан (Дунхуан, Хўтан, Қошғар) айланиб ўтиш мумкин эди. Бу йўлларнинг ҳар бири учун яна кўплаб йўналишлар ҳам мавжуд бўлган албатта.

Ўн олти аср давомида савдо карвонларининг кети узилмаган. Хитойдан йўлга чиққан савдогарлар Ғарбга ипақдан ташқари темир, жез, чинни буюмлар ва зираворлар олиб борардилар.

Европа ёки Арабистон савдогарлари олтин, шиша, жун, зиғир каби маҳсулотларни Хитойга олиб келишган. Булар каторида албатта динларни ҳам унутмаслик керак. Катерин Деспў диний таълимотларнинг ёйилишига алоҳида қизиқади.

- Буддизмнинг Ҳиндистондан кириб келганини ҳамма жуда яхши билади. Турфан, Дунхуан каби воҳаларда бунинг исботи кўз олдингизда яққол намоён бўлади.

- Дунхуан, мингинчи йилларда роҳиблар томонидан ғорга девор билан бекитиб қўйилган жуда қадимий қўлёзмаларни шу ердан топишмаганми?

Катерин сўзимни илғамади. У монийлик ва насронийлар ҳақидаги ўзининг энг севимли мавзуларидан бирига жуда шўнғиб кетган эди. Бу хонимнинг улар ҳақида менга баён қилганларининг барчасини бошқа сафар сўзлаб бераман. Ҳозирча билиб қўйганингиз яхши, улар ҳам Ипақ йўли орқали Ғарбдан кириб келишган.

*

* *

Йўловчиларнинг кўпчилиги томонидан кўр-кўрона бажарилаётган Тай-Жи усулидаги гимнастика машқларини айтмаганда, саёҳатнинг навбатдаги босқичида айтарли ҳеч гап йўқ. «*China Southern Airlines*» компанияси ходимлари қўниш олдидан бундай машқларни беминнат тақдим этишади. Шу дамда самолёт бортини Роланд-Гарос марказига, тўғрироғи, спорт залига қиёслаш мумкин эди. Чунки, нафақат бошни чапга ва ўннга, балки бутун танани, елкалар, қўллар, кўкрак қафаси,

аввал ўнг ва кейин чап сонларни, сўнгра эса тўпикларни ҳам бир маромда айлантиришга тўғри келади. Илтимос, товонларни полда маҳкам тутинг!

*

* *

Урумчи.

Бу сўз аслида «гуллаб яшнаган ўтлоқ» маъносини билдирса-да, шаҳарнинг ҳозирги кўринишини осмонўпар бинолари туфайли, бичими бироз каттароқ Хьюстон ёки Далласга ўхшатиш мумкин.

Макетлар хитойликларнинг жону дили. Зотан, макетлар тараққиёт ва режаларга моддийлик бахш этади. Марказий хиёбонлардан бирида қад кўтариб турган лавҳа Урумчи тарихининг уч даври ҳақида маълумот беради:

1947 йиллар: ўтовлардан иборат оддий қишлоқча;

2000 йиллар: бир миллион аҳоли, ривожланишнинг дебочаси;

2010 йил: уч миллион аҳоли янада кўпайиши кутилади.

Урумчида асосан уйғурлар яшашган. Бироқ, Пекин учун империянинг бир четидаги, устига-устак мусулмон бир халқнинг озгина бўлса-да, эркинлик талаб қилиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Хитой жуда улкан ва жуда турфа хил. У ерда кўплаб камсонли элатлар яшаётганликлари боис, озодлик руҳидаги кучларнинг пайдо бўлишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Марказий комитетнинг ягона мақсади ҳисобланган миллий бирликни сақлаш учун Тибетга қўлланган усулдан фойдаланди. Яъни, бу ерларга улардан сўраб ҳам ўтирмай, асл келиб чиқиши хан бўлган миллионлаб хитойликларни келтириб жойлаштирди.

Қарабсизки, орадан бир авлод ҳам ўтиб улгурмасдан, яккаланиб қолган уйғурлар четга суриб ташланди. Баъзи-баъзида уйғурлар ханларга қарши бош кўтардилар. Жумладан, 2009 йил воқеалари бир неча юзлаб кишиларнинг ҳаётига зомин бўлди. Шаҳар эса зудлик билан яна ўсишда давом этаверади.

Айтиб ўтиш керак-ки, Синжон ерининг табиий бойликлари жуда сероб. Кўмир дейсизми, нефть дейсизми ёки темирми... Ёнгинасида, Тянь-Шань тизмаси қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган барча сувни етказиб беради. Шу сабабдан ҳам Урумчи бошқа иқтисодий ютуқлари қаторида, помидор етиштириш бўйича дунёда иккинчи ўринни эгаллайди.

*

* *

Сиз номигагина Ипак йўли орқали бораяпсиз.

Дастлабки километрларни ўтибоқ кўрасизки, йўл ўлиб бўлган.

Бу ҳаракатланиш йўқлигидан эмас, карвонлар ҳали ҳам бор. Туянинг ўрнига юк машинаси, ипакнинг ўрнига бошқа юклар ташилса нима бўпти. Келгуси тезюарар поезд учун тўрт қатор йўл қум тепаликлар ва абадий қорли чўққилар аро ўтувчи афсонавий Ипак йўли изларини кўр-кўрона босиб боради.

Йўл тўхтаб қолсагина ўлган ҳисобланади.

Бундан буён йўл Урумчида тўхтайдди. Жанубий-Ғарбга, Қошғарга томон ҳам давом этади-ю, лекин у ер энди марказ эмас.

Шарқдан келадиган барча нарса империянинг янги кўрғонини бутлашга қаратилган.

Илгарилари Ипак йўли, инсонлар ўртасидаги тижорат аталмиш муносабатларни тўқийдиган улкан корхона вазифасини бажарган. Бугун эса Марказий комитет учун чегарани тасдиқлаш вазифасини бажаради.

Бироздан кейин самолётга чиқаман.

Чунки, Дунхуандаги кутубхона, узоқ вақтлар девор билан бекитилган ғордаги хазина мени кутиб турибди.

Ўтмишда қолган жаннат Турфан (Хитой)

Машинада бораётганимизга бир неча соат бўлган бўлса-да, моторли уловдагилардан бошқа бирор тирик жон учрамади.

Чўлдаги қийинчиликларни четлаб ўтиш учун ҳам карвонлар турли йўллардан юришар экан-да, деб ўйладим. Бунчалар бўм-бўш, тошлоқ ерни нима деб сифатлаш мумкин? Шамол парраклари ўрнатилган кенг далада тошдек қотиб турган бор-йўғи икки туяга кўзим тушди, холос.

Балки, улар бири бошқасидан роса бир километр узоқда бўлган «тўрт тутам» ўт воҳадек қилиб кўрсатиб турадиган, шу поёнсиз кенгликларда ҳафталаб юришга қодир аждодларининг жасоратлари ҳақида ўйлашаётгандир?

Уммон тубида юргандексан киши. Уч миллион йил олдин шундай бўлган ҳам. Кейин сув шу қадар чекинган-ки, ер юзида бундан-да курукликда қамалиб қолган океандан узоқ жой йўқ.

Океандан фақат туз қолган. Ҳамма томон оппоқ, улкан туз кўли дейиш мумкин. Уни шу ердан олиб, ошхоналарга жўнатишади.

- Кум бўрони, – хитоб қилди ҳайдовчи.

Ғалати бўрон. Ҳаво мен учун аъло даражада сокин кўринди. Бироқ, у ҳақ, юз мерт олдинни ҳам кўришнинг имкони йўқ.

Омадимни қаранг! Саёҳатим ваъда қилган на абадий қорликлар-у, на чўққиларни кўра оламан.

- Шамол кеча бўлган эди, – тушунтирди ҳайдовчи. – Ҳамма ёққа кумни тўзғитиб ташлаган.

Тан оламан, хитойларга унчалик ҳам ишонавермайман. Уларда барча қурилиш майдонларини мато ёки четан девор билан ўрайдиган одат бор. Режаларини амалга оширишда тўсик бўладиган бўлса, тоғларни ҳам текислаб ташлаш учун уларга мана шунақа ёлғон кум бўрони хийласи қўл келса не ажаб.

Ҳайдовчи жини суймайдиган киноямни илғади ва яна тириша бошлади. Хитойнинг барча соҳалардаги куч-қудратига, шунингдек иқлим зўравонликларида ҳам ҳаммани ортда

қолдиришига бир ажнабийнинг шубҳа қилишга қандай ҳадди сиғдийкин?

- Ўтган ой қаттиқ шамол бир юк машинасини ағдариб ташлаганини ўз кўзим билан кўрдим.

Ўзимни ҳайратланган қилиб кўрсатишим уни хотиржам қилгач, яна Ипак йўлининг шонли даврлари ҳақида ўйлай бошлайман. Бир неча кунлар оша шундай улкан бўшлиққа гоҳида музлатадиган, гоҳо жизғанақ қиладиган шамолга қарши курашаётган карвонларни тасаввур қиламан. Антарктикада орттирган тажрибамдан биламанки, сизга тик эсиб, чимчилаб чақадиган, куйдириб тилим-тилим қилиб ёриб ташлайдиган ва оқибатда ҳолдан тойдирадиган шамол деворидан-да ёмонроқ тўсиқ бўлмайди.

Шу зайлда, «ғалаба» сўзининг туб маъносини англай бошлайман. Бу йўлларда бир шаҳарга етиб бориш ва манзилга етиб келишнинг ўзи сафарнинг кейинги босқичига эришиш учун учраган барча рақибларни маҳв этиш демакдир.

*

* *

Турфан. Биринчи қарашда шаҳар бўм-бўш майдонлари бир-бирига ўхшаш ва жуда ҳам кубсимон бинолари, унда-бунда улкан кўп қаватли уйлар билан сабабсиз ажратилган, боз устига янаям кўримсиз қурилган ҳаддан ташқари кенг кўчалари билан қадимий Европанинг янги шаҳарларига ўхшаб кетади. Лўндасини айтганда, алоҳида ажралиб турадиган ва ўзига ром этадиган ҳеч вақо йўқ. Бундай бир хилликни кўриш учун шунча йўл босиб келиш шартмиди?

Менинг юзимдаги афсус ифодаси Катерин Деспўни завқлантирарди. Зотан, у ўзининг энг суюкли мамлакатига оёқ босиши биланоқ ҳамма нарса унга хурсандчилик бағишлай бошлаганди. Бу юртга муҳаббат унга бувисидан ўтган маҳал у ҳали беш яшар қизалоқ эди.

У менга бироз сабр қилишимни такрор-такрор айтади.

- Қўйинг, Эрик, бу сизнинг дастлабки сафарингиз эмасдир. Қадимий Хитой осонликча жон таслим қилади деб ўйлайсизми?

Кейинги дақиқадаёк унинг сўзлари ўз тасдиғини топди.

Қадимий воҳага етиб бориш учун сўнгги замонавий шоҳ кўчани кесиб ўтишнинг ўзи кифоя қилди. Буни теракларнинг дафъатан кўпайиши айтиб турарди.

Ҳар тарафда узум ҳиди анқиган. Кўчаларга воишлар соя солган. Бир хил баландликдаги уйлар олдида болалар мушуклари билан ўйнаб юришар, қия очик эшиклардан бир қатор терилган каравотлар кўриниб турарди. Ана у ердаги турли рангларга бўялган пастаккина масжид.

Оилабоши бошқариб бораётган тариллоқ кажаваларнинг ўтиб-қайтиши тўхтамайди. Кажаванинг кейинида аёллар ва болалар қизил гилам устида ғуж бўлиб жойлашиб олишган.

Овози чиқмайдиган электр скутерлар қайта-қайта ўтади. Уларнинг устида юзлари буришиб-тиришса-да, кўзлари кулиб турадиган қариялардан тортиб, кўпинча жуфт-жуфт бўлиб боришаётган латофатли ёш қизларни ҳам кўриш мумкин. Эркинлик. Бири рўмолига чулғаниб олган бўлса, бошқаси бошяланг.

Азиз уйғурлар! Улардаги ислом дини анча мулойим шекилли. Бозорда ҳамма югуриб-елган. У ердаги энг оғир юмуш тарвузларни у жойдан бу жойга ўтказиб, чиройли қилиб териб чиқиш, кейин эса илгариги жойига қайтаришдан иборат.

Сал нарида табиати дағалроқ бир ялтирбош йигит ҳадеб катта ҳовузни кўзгайди. Унда-бунда болаларни чўчитиш учун оқ тусли ичак-човоқларни чиқариб кўрсатади.

Емакхоналар акацияга ўхшаш паст дарахтлар остига столларини қатор қилиб териб қўйишган. Даставвал у ерга ёлғиз эркак ва аёллар келиб ўтиришади. Оилалар сал кейинроқ. Сихга тизилган шашликлар аллақачон тайёр. Ўйинчоқ локомотивга ўхшаган аравачаларда турган чўққа бир тоблаш кифоя. Омма яхши кайфиятда. Анави кўринган қўйлар подаси болакайларнинг қувончига қувонч қўшиб чорраҳани анча вақт бесаранжом қилди. Кечга бориб узум билан чўғда пишган гўштнинг аралаш ҳидига қўй кумалоғининг ўткир иси аралашиб кетди. Кўхна Турфанда вақтнинг қанчалик тез ўтишини билиш учун соатга зарурат йўқ. Ҳидни сезсанг бўлди.

Ҳозиргина ёнган кўча чироқларини айтмаганда, инсонлар ҳаётида минг йиллардан буён деярли ҳеч нарса ўзгармагандек.

Анави икки ёки уч ғилдиракли моторли кажаваларни ҳачир ва туялар билан алмаштирсак кифоя, қарабсиз-ки, аканг қарағай, XII-XIII асрлардаги савдогарга айланиб, йўлга чиқиш олдидан воиш тагида ором олиб ўтирибман-да.

*

* *

Қоғоз анча куттириб кўйди.

Сабр-тоқатим ҳадемай ўз мукофотини оладиган бўлди. Японги Турфан музейи биноти бош кўчадаги энг маҳобатли иморат. Унинг шундоққина киришида, зарҳал ҳарфлар билан битилган мурожаат аниқ ва тушунарли: «Шонли ўтмишимиздан намуна олайлик. Барча халқлар: уйғур, суғд, хан, тибет, монголлар ўз турфа хилликлари асносида дунёдаги энг бой тамаддунни қурдилар. Улардан ўрнат олиб биргаликда раванқ топайлик!»

Сиёсатни бир четга қўятуриб, биринчи қаватнинг тўрида, ўнгдаги кичиккина хона томон ҳеч иккиланмай юрдим.

Саёҳатимнинг мақсади шу ерда эди. Ҳар бирида кўплаб хазина бўлган ўнта ойнаванд. IV асрга оид, яъни Европада қоғоз пайдо бўлишидан тўққиз юз йил олдин битилган қўлёзмадан бошласак.

Бу асар Остонага яқин бир мазордаги қабрдан топилган. Бундай ақлдан оздирадиган даражадаги ҳаттотлик намунаси марҳум, қандайдир Пенг хонимга тегишли буюмлар рўйхати эди.

Навбатдагилари ҳам шу мазмунда: буддавийлик сутра¹лари ёки бошқа диний матнлар (насронийлик ва монийликни ҳам ўз ичига олган), кундалик уй-рўзғор ҳужжатлари (оила ҳаражатлари, ҳосил ҳисоби, қул сотиб олганлиги тўғрисидаги ҳужжат) кабилар.

Шу тобда Жан-Пьер Дрежнинг айтганлари эсимга тушди.

¹ Қадимги ҳинд адабиётида асосан афоризмлар кўринишида битилган битик. Бу битикларда қадимги ҳинднинг диярли барча диний-фалсафий ва бошқа билимлари ўз аксини топган.

Буюк Девор, Буюк Канал курувчилари бўлган хитойлар фақатгина оддий уста халқ эмас. Улар ҳамма нарса ва воқеаларнинг ҳисобини юритишга доимо жуда улкан эҳтиёж сезганлар. Қоғоз орқали эса мана шу савдойи васвасаларига жуда мос келувчи ашёни кашф этган эдилар.

Турфан музей кўлёмалардан ташқари қоғоз кийимлар, қоғоздан қилинган оёқ буюмлар ва бир қоғоз ҳасса кабиларни намойиш қилади.

Дафъатан бир чинқирик эшитилди.

Катерин Деспў айни ўзи ўрганаётган тангут тилида битилган бир саҳифани кўриб қолган эди.

Билмайдиганлар учун айтиб ўтай (кечагина мен ҳам улар сафида эдим), келиб чиқиши сина-тибет¹дан бўлган тангут халқи X-XI асрларда шу ерларда яшашган.

Бундай ноёб топилмаларни фақат Остонадан келтиришмаган. Уларни Турфан ботиғи узра баланд кўтарилиб турган Оловли тоғда қазилган ғорларнинг тубидан ҳам топишган.

Биричи марта хаёлимга, Ипак йўлидан ипак сўзини чиқариб ташлаб, унинг аслига янада мосроқ бўлган, яъни «*Сақланиб қолган буюк хазиналар йўли*» номини таклиф қилиш фикри келди.

Хитойнинг бу шимолий-ғарби нафақат савдо йўли, балки ҳақиқий чорраҳа вазифасини ўтаган. Бу ерда шу худудда яшовчи барча халқлар тўқнашишган, жанглар қилишган, бирга яшашган. Улар, ханлар ўз ҳукмронлигини ўрнатмасдан бурун, ҳамма салтанатлар каби баъзан бир неча ўнлаб йиллар, баъзида эса бир неча асрлар оша яшаган салтанатларга асос солишган.

Ҳақиқатан бу ер хазиналарга тўла.

Хитойнинг бошқа бирор жойида археологлар бундай жаннатни топишмаган.

Бунинг устига, етиб бориш қийинлиги сабабли шаштлари пасайган бузғунчилар бу ерга бошқа жойларга нисбатан камроқ

¹ Тибет тоғларидан шарқда жойлашган, узунлиги 750 км, эни 400 км атрофидаги Сичуан Алп тоғлари деб номланувчи Хитойдаги тоғли худуд.

келишган. Ернинг курғоқлиги ва оғир иқлим шароити бирлашиб, ажойиб даражада сақланишни таъминлаган.

Безеклик обидасига бориб (мени бу ерда қирқта ғор кутиб турарди), профессор Дрежнинг қиёслашини ёдга олдим.

- Бизнинг денгизчи аждодларимиз балиқ овига кетиш олдидан Худонинг марҳаматига сазовор бўлиш ёхуд бирор тўфонда омон қолганликлари учун яқин черковга ўйинчоқ кемалар ясаб, садақа ўрнида ҳадя этганлар. Бойроқ кемадорлар эса кичикроқ бутхоналар ҳам куриб беришган. Хитой амалиёти ҳам бундан мустасно эмас. У ерда кўплаб экс-вото¹ларни кўрасиз.

Олайлик, сиз V-XV асрлар оралиғида Ипак йўли ўтадиган у ёки бу воҳада яшаяпсиз. Қўлингизда етарлича маблағ бор. Шаҳрингизни ҳимоя қилиш ё бўлмаса ишларингизни авжлантириш учун илоҳлар сизга ҳайрихоҳ бўлишини истайсиз.

Бу ишга мана қандай киришасиз.

Битта ғорни ёки яхшиси, бир неча дўстларингиз билан жам бўлиб бир неча ғорни танлайсиз. Танлаган жойингиз талончию ўғрилардан нарироқ бўлиш учун осонликча бориб бўлмайдиган, масалан тик тоғ ён-бағридаги, тераклар соя солиб турган жозибали сой устида бўлади.

Битта рассомни ёллаб, топшириқ берасиз: «Менга мингта будда чизиб берасиз!». Уста розилик белгиси сифатида бош чайқайди. Бироқ, шумлик қилиб, бир гапни сиздан яширади. Зеро, неча асрлардан буён, бошқа ишга ўтишдан олдин минг будданинг шифтини безашдан бошлайдилар. Уста бўёқларини жамлаб, шағам ёруғида дарров ишга киришади.

Шундан сўнг сиз ўттиз–қирқ йил уста (ёки ўғли) ишини тугатишини кутасиз. Хуллас, агар Худо сизга умр берса ғорингизга чиқасизда (сизни кўтариб чиқишлари эҳтимоли кўпроқ), нимқоронғуда, кутилганидек илоҳлар қаторидан жой олган тасвирингизни кўриб суюнасиз. Огоҳлантириб қўяй,

¹ Экс-вото – қурбонлик келтириш учун ясалган буюм.

шундай пайтда кучли хаяжондан юрагингиз тўхтаб қолиши мумкин.

Оловли Тоғнинг қирмизи-қизил қўлларида жон беришдан ким ҳам надомад чекар экан?

*

* *

Бошқа обидалар ва минг йиллик қўлёмалар сари борар эканман, Ипак йўлига бошқа номлар топишга уринардим. Қай бирини танласам экан?

Чексиз имкониятлар йўли. Дунёда икки мамлакатдан бошқалар чўлни хушлашмайди, бироқ олдида таъзим қиладилар. Бу қумлоғу тошлоқларнинг кераги йўқда, у ерда ҳеч нарса ўстириб бўлмаса.

Исроил ва Хитой фақатгина бундай тақдирга тан беришга қўшилмайдилар. Чунончи, улардан биринчиси кафтдеккина худуднинг бўйнидаги темир исканжани кенгайтириш илинжида бўлса, иккинчисининг табиати шунақа – ривожлантириш.

Ипак йўли гузарда тошдан тошга сакрагандек, воҳадан воҳага сакрайди. Ҳар бирининг орасида бўм-бўш, ҳеч нарса битмайдиган бепушт кенг далалар. Хитойлар буни кўтара олишмайди. Демак суғорадилар, ишлов берадилар, заводлар, шахарлар, ҳатто фазони ўрганиш маркази куриб, ракеталар учирадилар. Жарликлар устига кўприклар соладилар. Агарда бирор тоғ уларга ҳалал бергудек бўлса, тешиб тунель курадилар. «Гадой топмас бир ер»да курилиб, устида улкан белги ўрнатилган йўл ўтказгични эслайман: чапга Лҳаса, ўнгга Шанхай. Ҳар тарафда миллионлаб ёш дов-дарахтлар.

Секинлик билан воҳа кенгайиб бормоқда. Гаров боғлаш мумкинки, бир кун келиб, қум тўла бакларни кўрсатиб дейдилар: «Кўряпсизми, Гоби чўлидан бизгача етиб келгани шу». Хитой халқининг хоҳиш-иродасига ҳеч нарса бас кела олмайди.

Тош қотган туялар йўли. Сабаб, бошқа тирик туя учрамайди. Шубҳасиз, болаларга туянинг қанақа бўлишини кўрсатиш

хамда шунчалар фойдаси кўп текканидан улуг аждодлардек кадрлангани боис, ҳар бир воҳа, шаҳар уларнинг ҳайкаллари кўчаларга қалаштириб ташлаган.

Хом ашёлар йўли. Туялар йўқлигидан механик отларга дуч келамиз. Темир бошли махлуқлар қазилма энергияни сўриб олиш учун ер қаърига қайта-қайта шўнғийдилар. Қадимдаги бутун Ипак йўли бўйлаб ер бағридан металлари юлиб олаётган заводларни кўрамиз.

Нафас йўллари хасталовчи йўл. Илгариларим сари ҳаво ёмонлашарди. Цзяюгуанга етганимда синузитим хуруж қилиб қолди. Бунга Буюк Хитой деворининг энг чекка Ғарбий нуқтасидаги маҳобатли Цзяюгуан қалъаси сабабчи эмаслиги аниқ. Ҳавога сарғиш, тахир тутун пуркаётганларидан кўпдан-кўп баланд мўрилар ўзларини айблаб туришарди.

Дардга сабрлироқ бўлишимни маслаҳат беришди. Олдинда бундан ҳам баттарини нафас орқали ютишимга тўғри келар экан. Улар ҳақ бўлиб чиқди. Ланчжоуга етганимда нафасим қисиб бориши асносида бир ғурур туйғуси мени камрагандек бўлди. Мен ўз рекорд натижаларим ва имкон чегарамни синаб кўришни ёқтираман. Бу жой дунёда ифлосланиш даражаси энг юқори шаҳар ҳисобланади.

Марказий комитет «Хитой атроф-муҳитни яхшироқ асраб-авайлаши керак, акс ҳолда тараққиётимиз хавф остида қолади» каби огоҳлантириш ишларини кўпайтирса-да, амалда гапдан нарига ўтилмаган. Ҳеч бўлмаса хўжакўрсинга ҳам жазолашмайди. Кўплаб саноат вакиллари, маҳаллий ҳокимият билан тил бириктирган ҳолда экология ҳақида зиғирча ҳам ўйлаб ўтирмай, энг арзон нархларда ишлаб чиқаришда давом этаверади.

Доимий, қудратли шамол йўли. Чунки дунёнинг нариги четидаги бу платода ҳеч қачон шамол тинчимайди. У ҳамма нарсани: шаҳарми, қишлоқми, дарахтзорми ёйинки инсон териси бўлсин, зиён етказишдан тўхтамайди. Ҳатто, унга йўлак бўлиб хизмат қиладиган тоғ ён-бағрларига ҳам чуқур ажинлар солиб, ўйиб ташлайди.

Қум атри йўли. Юқорида айтиб ўтганимдек, шамол билан ҳавога кўтарилган қум зарралари бурун тешигидан кириб, ҳаводаги мавжуд жасмин, пиёз ёки узум хидларини сезиш учун имкон ҳам қолдирмай, хид билиш қобилияти устидан ҳукмрон бўлиб олади.

Бу номлардаги ҳар бир сўзни Катерин Деспў билан узоқ муҳокама қилдим. Жонкуяр ўқитувчи бўлган бу хоним ноаниқлик ва ўзгачаликни ҳамма нарсадан ҳам ёмон кўради.

- Хитой аниқликка муносиб, – такрорлайди у.

Уни ҳақ демасликнинг эса иложи йўқ

Девор ортидаги кутубхона Дунхуан (Хитой)

Мабодо тушкунликдан қийналаётган бўлсангиз Лю Юанга (французчага «мажнунтоллар боғи» дегани) бормаганингиз маъкул. Бу жой бутун ҳаётим мобайнида борганларим орасида умидсизлик пойтахти бўлиб қолади. Ташқи томони тўкилиб қолган бинолар, пешобранг бўёқлар, ўнқир-чўнқир йўлаклару, ўйдим-чукур йўллар. Толларнинг нега ғамгин, боши эгиклигини тушунса бўлади. Айтиб ўтилган боғдан асар ҳам йўқ. Марказий комитет миллий тараққиёт дастурида Лю Юанни унутган кўринади. Шубҳасиз, халқнинг, ҳозирда унут бўлган марксизм аталмиш динга нисбатан содир этган бир неча жиддий гуноҳларини жазолаш учун бўлса керак. Атрофдан бирорта шодлик белгиси топаман деб хомтама бўлманг. Тупроқ уюмлари, мис конидан чиққан ўнлаб тупроқ уюмлари тилга кириб, тупроқдан бўлиб тупроққа қайтишимизни эслатиб туради.

Поезддан тушганимизда таксини тўғри танладикмикан?

Уни айбламаслик учун айтиш мумкинки, у бизни чапда шаҳардек бўлиб кўринадиган улкан шамол паррақлар ўрмонини ҳисобга олмаганда, на бирор қишлоқ, на бирор қизиқарли нарсаси бор нақд бир юз йигирма километр йўлнинг охирига элтиб қўйди.

Бироқ, борган сари секинлатавериб, асабларимизни аяб ўтирмади. Бензин етишмаётган эдими ёки ўта даражада қатъий бўлган тезликни чеклаш белгисига риоя қилаётганмиди? Пахтазор ва узумзор оралаб шунчалар секин етиб келдикки, аравалар ҳам биздан ўзиб кетарди.

*

* *

Дун «чарақлаган» дегани. Хуан эса «тепалик» маъносини англатади.

Чарақлайдиган тепалик бу нима экан-а?

Денгизчининг хаёлига келадиган биринчи жавоб бу – маёқ. Дунхуаннинг вазифаси ҳам айнан шу ҳисобланади.

Чунки у даҳшатли Такламакон чўлига рўбарў бўлишдан олдинги Ипак йўли бўйида жойлашган энг сўнгги Хитой шахридир. Ёхуд сафардан қайтаётганлар учун айна шу жой кўз илғаган дастлабки нур, инсонларни учратишнинг биринчи белгиси ва айна пайтда омон қолганликлари ва чўлдан муваффақиятли ўтганликларининг исботи ҳисобланган.

Юракка кўрқув солиши билан Такламакон уммоннинг худди ўзгинаси.

Шамол ҳам денгиздагидек кучли эсади. Қум уюмлари ҳам денгиз тўлқинларидек баланд ва деярли шундай ҳаракатланиб туради. Бўронда кемалар чўкиб кетганидек, карвонлар ҳам чўлда бор-буди билан йўқолиб кетиши мумкин. Мана нега Дунхуан маёқ номига не чоғли муносиб.

Жой алмашганидан бўлса керак, тобим йўқ. Баъзи жойлар менга шунчалар таъсир қиладики, шу заҳотиёқ ҳурмат бажо келтирмасам ўзимни жуда ёмон сезаман. Хорн бурни, Беринг буғози шундай жойлар сирасига киради.

Лекин нега Дунхуан?

Бу гапни эшитинг:

1907 йилнинг 12 мартда эндигина Хитойга етиб келган инглиз сайёҳи Аурел Стейн қандайдир Ван Юанлу – аскардан таочилик руҳонийсига айланган деҳқон боласи хазина топиб олганлиги тўғрисидаги миш-мишларни эшитиб қолди. Бу руҳоний Могао тоғида ўйиб ясалган сон-саноксиз ғорлардан (тўрт юз тўқсон иккита) бирини супураётганда юз берган. Одатга мувофиқ, улар расмлар ва ҳайкаллар билан безатилган. Иттифоқо, деворий суратнинг бир парчаси кўчиб, остидаги девор кўриниб қолган экан. Ван тошларни суриб, минглаб қўлёзмалар қалашиб ётган бир қоронғи хужрани топиб олибди.

- Шу Ван деганлари қаерда? – сўради Стейн.

- Олиб бораётган таъмирлаш ишлари учун маблағ йиққани тиланчиликка кетган.

- Қачон келар экан?

- Балки уч ҳафтадан кейин, балки ундан ҳам кўпроқ.
- Вақтни ўтказиш учун чарчоқ билмас Стейн кузатувни кучайтирди.

Нихоят Ван пайдо бўлди.

Қандай қилиб бу паст бўйли одамни хазинани кўрсатишга кўндирса экан?

Стейн эътиборли бир киши, буддизмга оид энг ноёб кўлёмаларни йигирмата пони отига юклаб, Ҳиндистондан олиб чиқиб кетишга муваффақ бўлган, бундан ўн икки аср мукаддам бандаликни бажо келтирган афсонавий Буюк Сайёх Сюанцзаннинг номидан фойдаланди.

Ўрталаридаги Сюанцзанга бўлган умумий ҳурмат сабабли Ван унга ишонди ва бир кўлёмани кўрсатишга рози бўлди.

Стейннинг ёрдамчиси бўлган катта билим соҳиби Чيان ўша тунни кўлёмани ўрганиш билан ўтказди. Эртаси эрталаб Чيان қалби ёришган ҳолда кириб келиб деди:

- Қасам ичишим мумкин, бу матнларни Сюанцзанни шахсан ўзи таржима қилган.

Ван титраб кетди, Стейн эса гапни гапга улади:

- Мана, Буюк Сайёх, қабрида туриб, сир-синоатини ошкор этиш пайти етганини ва буни қилишга муносиб киши, камина Стейнни танлаганининг исботи.

Бундай аломатлар олдида Ваннинг бўйин эгмасдан иложи қолмади ва уларни ибодатхонага бошлаб борди.

*

* *

Бугун, 18 сентябрь 2011 йил, якшанба, мен ҳам ўша ибодатхонага йўл олдим.

Такси ҳайдовчимиз 25 ёшли, оилали, келишган, чакаги тинмайдиган жувон. «Саккиз яшар ўғлим бор, чунки вақтни беҳуда ўтказишни ёмон кўраман», – дейди у.

Шубҳасиз, машинани жиннилардек ҳовлиқиб, йўл белгиларига риоя этмай бошқаришига бундан бошқа сабаб бўлмаса керак.

Йўл қоидаларига беписандлигидан кўринадик, унинг жамолига мен каби маҳлиё бўлган юқорида ўтирган «соябон»лари бўлса керак.

Хуллас, билмадим (охирги дақиқаларда) нечта кажавани четлаб, бир автобус ва юк машинаси орасидан Формула 1 даги каби слалом қилиб ўтганимизда, кўркувдан дағ-дағ титраб, мени яна бир марта асрагани учун Худога шукрона келтириб, Могао ёдгорлигига етиб келдим.

Ёдгорликдаги ўзига хос жозиба сизга маъқул тушиши учун турли хил мия машқларини бажаришингиз зарур бўлади:

1. Ўзингизни икки маҳобатли меҳмонхонани, улкан темир йўл вокзалини ҳамда одмироқ, лекин катта самолётлар тинимсиз келиб-кетиб турган аэропортни кўрмаганга олишингиз;

2. Ёнгинангизда юртининг шонли ўтмишига олқишлар айтиб, куз окшомидаги ойни нишонлаш учун шошаётган кувноқ оммани унутишингиз;

3. Ташкилотчилар танлашган, ширин хаёллар оғушига чорловчи Пинг Флойд жанридаги мусиқа садолари остида кушларнинг сайрашини тинглашга ҳаракат қилишингиз;

4. Афсонавий тепалик ён-бағрини бор баландлиги бўйича ва чеки кўринмас даражада узунликда оч жигарранг тусдаги, донадор, кумсувоққа ўхшаш сувоқ қатлам билан қолаб, тўрт юз тўқсон икки ғорнинг ҳаммасининг киришида рақамланган (сони кўплигидан тушуниш мумкин) эшиклар (заруратдан) ўрнатилганини кўрганингизда, кўнгил айнашингизни босишингиз лозим бўлади. Бетон зинапоялар орқали чиқиладиган бу жой уч қаватга жамланган зиндон ҳужраларига ўхшаб қолган.

Ўша пайт турист бўлиб эмас, юз йил олдинроқ бир хачир ҳамроҳлигидаги деярли ёлғиз сайёҳ бўлиб келмаганингга афсус қиласан киши.

Ўшанда баъзи эски суратлар гувоҳлик бераётганидек, тешиклар ўйилган тоққа сочилиб кетган, бўшлиқ устида нардан-бери осилиб турган, бир-бири билан нарвон ёки эчкидан бошқа нарса юра олмайдиган йўлаклар билан

боғланган диний мақсадда фойдаланилган ғорларни кўришга муваффақ бўлар эдингиз.

Энди соғинчнинг нима аҳамияти бор!

Ҳиссиётлар сизни азоблайди.

257–ғордан бошладик. Бизни Метрея – келажак буддаси кутиб олди. Марказий устуннинг чор атрофида деворга чизилган турли-туман афсоналар, жумладан, қачонлардир чўкаётган инсонни кутқариб қолган ва шу инсон томонидан қилинган хиёнат қурбонига айланган тўққиз рангли оху қиссаси ҳам бор.

Кейин давом этдик, 156, 296, 419... Ҳар сафар мен будда дунёсининг янги сарҳадларига шўнғир, ҳар сафар янги афсоналар мени аллалар эди. Ўзимни бир оила даврасига таклиф этилгандек сезардим гўё. Катерин Деспў ҳамма билан саломлашарди:

- Э-э-э, мана Сақямуни ва Прабхутаранта! Буниси Анада! О-о, бу икки Буддисвата, қанчалар назокатли!

Хаёлимда барча илоҳлар унга жавоб қайтараётгандек: «Салом, Катерин, келганингиз учун раҳмат! Шарқ тиллари мактабингизда ишлар яхши кетаяптими? Уни «Inalco» деб бўлмағур ном билан қайта номлашгани ростми?

*

* *

- Кутубхонани унутиб юбордингиз шекилли!

Яхшиям, доимо хушёр Деспў хоним мени тартибга чақириб қўйди.

Ғордан ғорга ўтиб юрар эканман, жон деб шу ерда узок кунлар, ҳатто ҳаётимнинг қолган қисмини ўтказган, эмизикли боладек онам ёнида ғужанак бўлиб олиб, унинг ҳикояларини завқ билан тинглаган пайтларимга қайтган бўлардим.

Ва айна дамда, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки ҳаёт йўлида яшаб ўтиш ҳақида ўйлар эдим. Бир жойдан жилмай, она тоғ бағридаги ўйиқларга, тинимсиз афсоналар тасвирлаш ва ўйиб ишлаш ёхуд сафарга чиқиб, поёнсиз чўлларни унсиз кезиш...

*

* *

17-ғордаги саёхатимнинг асл муддаоси бор-йўғи оддий чуқурча экан. Киришда, ўнг томондаги 16-ғор билан ўртадаги деворга ўйиб ишланган, пол юзаси уч метр квадрат ва баландлиги уч метр бўлган бир ковак. Ҳозир у ерга милодий IX асрда, Танг замонида яшаган, ҳарбий руҳоний, роҳиб Ҳонг Биангнинг ҳайкали ўрнатиб қўйилган.

Бироқ Ван кириш йўлагини очганда у ер қўлёмаларга лик тўла эди.

Шошилинич ва жуда эҳтиёткор равишда Стейн ва Чианг қўлёмаларни саралай бошладилар. Тезроқ бўлиш керак, чунки маҳаллий ҳоким кутубхонани Ланчжоуга кўчиришга буйруқ берган. Ван бу матнларнинг бир қисмини узоқ Англияга, Буюк Илмлар ибодатхонасига жўнатилишига кўнармикан.

Бечора роҳиб кўпам иккиланмади. Стейн унга таъмирлаш ишларини яхши давом эттириш учун етадиган катта миқдорда пул таклиф қилган эди.

Кейинроқ минг бир жанжалли воқеалардан сўнг ўнлаб ҳайкаллар, кўзалар, тақинчоқлар ва кашталар солинган бешта идиш ва қўлёмалар билан лик тўла йигирма тўртта кути Англия Музейи (*British Museum*)га бус-бутун етиб келганида, Стейн буларнинг ҳаммаси Қиролича ҳазрати олиялари хазинасига бор-йўғи 130 фунт стерлингга тушганини оғиз тўлдириб маълум қилди.

Кейинги йил (1908) Дунхуанга француз Пол Пеллио кадам ранжида қилди. Қўлёмаларнинг дастлабки инвентаризацияси (рўйхатга олиш) учун шу инсондан миннатдор бўлишимиз керак. Унинг илмий салоҳияти Стейнникидан жуда ҳам устун эди. У Шарқ тилларининг ўн учтасида, жумладан хитой тилида ҳам сўзлаша олган.

Бундай хазинани ҳимоялаш учун кўтарилган девор қурилишининг тахминий санасини қиёсий текширув асосида аниқлаб берган киши ҳам шу. Мингинчи йил, нари-бери.

Йиллар мобайнида бошқа сайёҳлар ҳам ташриф буюришган. япон сайёҳи Йошикава Коиширо (1911), рус Олденбург (1915), америкалик Лангдон Ворнер (1924)...

Уларнинг ҳаммаси деворий суратлардан парчалар кесиб олишган, ҳайкаллар ва бошқа минглаб қўлёзмаларни олиб кетишган. Шу тариқа минг йил мобайнида бир жойда жам бўлиб яшириниб ётган кутубхона дунёнинг тўрт томонига сочилиб кетган.

Шу йўсинда бу хазина кейинги турли йўқотишлардан қисман сақлаб қолинган. Айниқса, 1920 йилларда чор Россияси аскарларини шу ғорларга банди қилиб қўйишган пайтда юз берган бузғунчиликларни тасаввур қилинг.

Фақатгина 1943 йилда, Хитой ҳукумати томонидан Илмий изланишлар миллий институти ташкил этилгач, қолган-кутганларини бир жойга тўплашгандан кейингина вандализмга чек қўйилди.

Араблар даври Самарқанд (Ўзбекистон)

Асрлар давомида қоғоз Хитойдан четга чиқмаган. Кейинчалик, аста-секинлик билан савдогарлар воситасида Осиёнинг бошқа жойларига етиб борган.

Ҳинднинг Ғарбида ҳали ҳам папирус ва пергаментдан фойдаланишар эдилар.

751 йилнинг июли кириб келди.

Бу сана қоғоз ва дунё тарихи учун ҳал қилувчи бўлди.

Араблар ва хитойлар бир неча вақтлардан бери Марказий Осиё устидан назорат масаласида курашиб келишарди. Тибетликлар араблар билан бирлашиб Хитой савдо йўлларига хавф сола бошлаганда, Танг маъмурияти ҳаракатни бошлашга қарор қилади.

Икки томон лашкари Самарқанддан унча узоқ бўлмаган Талас дарёси бўйида тўқнашадилар. Беш кун давом этган қонли жангда хитойлар чекинадилар. Хитой империясининг кенгайишига чек қўйилади. У ўзининг энг Ғарбий сарҳадларига етиб келди, бошқа силжишнинг иложи йўқ.

Араблар учун эса 751 йил Талас водийсидаги ғалаба, 732 йил Пуатиедаги мағлубият учун қасос бўлди. Францияда тўхтатилган халифалик чегараларининг Шарқий Осиёга қараб, кенгайиши қатъийлашди.

Қоғоз учун яхши янгилик – у энди янги дунёни забт этадиган бўлди.

*

* *

Самарқандга етиб келиши биланок, Хитой ҳунармандлари ишлаб чиқарадиган бундай ғаройиб ашёни кўрган араблар ёзиш учун қоғоздан бошқа ҳеч нарсани хоҳламай кўйдилар.

Аббосий халифа ал-Мансур Бағдодни пойтахт этиб тайинлади (762). У қоғозни нафақат яхши сифати учун қадрлаган, балки нозиклиги учун ҳам. Қоғоздаги нозиклик тўғрилиқка мажбур этади. Ундан бошқа нарсаларнинг юзасини из қолдирмай тиндалаш, исмлар, рақамлар ва ҳатто имзолар

хам бир пасда ўзгартирилиб, ҳамманинг кўзини шамғалат қилиш мумкин. Улкан худудда ҳукмронлик қилаётганлар учун эса бундай осон қалбакилаштиришга тоқат қилиб бўлмайди. Халифа жўнатилаётган ёки тарқатилаётган ҳужжатларга ишона олиши керак.

Қоғоз Ғарбни ишғол этишни бошлади. Бу кўп вақтга чўзилди, чунки қандай фойдаланишни ўрганиб олгандан кейин сотиб олишнинг ўзи етарли эмас, ундан кўп миқдорда ишлаб чиқариш талаб этиларди.

Бутун Ўрта Шарқда, Тигр дарёси бўйларида қоғоз ишлаб чиқариш марказлари кўпая борди.

Миср ҳам таслим бўлди.

Араб қоғози Ўртаер денгизи бўйларига етиб борганда, унинг уч минг йилдан ортиқ фойдаланиб келинаётган қадимий папирус билан ўхшаш эканлигини пайқаб қолдилар. Иккаласи ҳам ўсимлик маҳсули.

Қоғоз бир жинсдаги қоришма бўлган суюқ бўтқадан ишлаб чиқарилса, папирус ўсимлик толаларини тўқиш натижасида ҳосил қилинади. Папирус толалари Нил бўйида мўл бўлган камиш туридан олиниб, камиш ичидаги толали ўзакни юпқа қатлам (барг-барг) қилиб кесадилар.

Биринчи қатлам вертикал тарзда ёнма-ён териб чиқилган шу «барг»лардан иборат бўлади. Устидан иккинчи қатламни ҳам шу тарзда, фақат горизонтал ҳолатда қўйиб чиқилади. Сўнг дарё сувидан сепиб, иккала қатлам бир-бирига сингиши учун узоқ вақт болғаланади. Ундан кейин эса уни Миср қуёшида қуритиб оқартириш қолади холос. Папируснинг юзасини тош билан текислаш ва ёзишни осонлаштириш учун крахмал ҳам қўшиш мумкин. Бир неча варақни тикиб ўрам ҳосил қилинади.

Бундай икки ёзув ашёсидаги ўхшашлик кўп тилларда қоғоз маъносини англатувчи папирусга яқин бўлган сўзларни ўйлаб топишга ундаган: французча «papier», немисча «papier», инглизча «paper» ...

Қайд қилиб ўтиш жоизки, бу билан қоғознинг муқаддас ва шохларга хос сифатлари ҳам тан олинади.

Зеро, Папирус (Papyrus) ва Фиръавн (Pharaon) сўзларининг этимологик ўзаги битта «шоҳ табиатли» маъносини билдирадиган «рароуго» сўзидир.

Мисрда охирги папирус 935 йилда ишлатилган.

*

* *

Қоғоз тарқалишда давом этади. Навбати етиб, Мағриб (Шимолий Африка) забт этилади. Тунисда Кайруан бошлаб беради. Кейин эса Марокашнинг Фес шаҳрида, XII асрнинг бошидаёқ тўрт юздан ошиқ қоғоз жувозлари мавжуд бўлган.

860 йилда мусулмонлар, 1072 йилда нормандлар томонидан босиб олинган Сицилия технологик ва маданий алоқалар масканига айланади. Италияга қоғоз Палермо орқали кириб келган.

Бу вақтда Испания ҳам четда қолган эмас. Яхудий хунармандлар Самарқандга келтирилган хитойлар ролини бажарган. Испанияда қоғозни ўшалар ишлаб чиқаришган ва сотишган. Шу орқали улар «Олтин давр»га ўз хиссаларини қўшишган. Зиёли ва диний бағрикенг уммавийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида Андалусия иқтисодий ва илмий соҳаларда ўзининг энг порлоқ даврига етишади. Мутаасиб Алмоҳадларнинг (Ал-Муваҳиддин) бемаҳал тахт тепасига келиши натижасида яхудийлар асосий бошпаналари Кордудан қувилиб, бор билимларини, жумладан қоғозчилик касбини ҳам Шимолга ўзлари билан олиб кетадилар.

*

* *

Мусулмонлар учун қоғоз шунчаки савдо ва маъмурий бошқарув учун қулай восита эмас, балки жамики билимлар муҳрланадиган энг афзал ашё ҳам эди.

Бизким, мақтанчоқ французлар, қадрдон XVIII аср зиёлиларимизни дунё илми тарихида тенгсиз билиб, қомусшуносликда биздан ўтадигани йўқ, деб ўйлашни хуш кўрамиз. Аммо, 750-1200 йиллар оралиғида араб тилида

битилган бир нечта асарлар мавзусига назар солишнинг ўзи попугимизни пасайтириб қўйиш учун кифоя қилади.

Ал-Жаҳизнинг «*Ҳайвонлар ҳақида рисола*» асари шеърий ва бошқа барча илмларнинг чуқур таҳлилига бағишланади.

Абдулазизнинг «*Келиб кўрина олмайдиганлар учун қўлланма*» номли ўттиз томли рисоласи тибга оид барча билимларни ўзида жамлаган.

Ал-Розийнинг «*Ҳамма нарса ҳақида китоб*» рисоласи-чи?!

Ибн Сино, Ибн Рушд, Мусо ибн Маймон каби алломаларни, биров кейинроқ форсий забон олим Довуд ал-Банакитий ва унинг «*Илмлар боғи*»ни (1317) ҳам унутмайлик.

Бундай илмга чанқоқлик ва уни бошқаларга етказиш васвасасининг битта шериги мажбурий равишда, қоғоздир.

Қоғознинг яна бир олиймақом вазифаси Аллоҳнинг сўзларини ўз бағрига олишидир. Муслмонлар ҳам яҳудий ва насроний (христиан)лар каби китоб аҳли ҳисобланишади. Китоб эса Ҳақиқат намоён бўлган макондир. Китобни ҳосил қилган қоғоз Ҳақиқатнинг нозил бўлишида иштирок этади.

Балки афсона, балки ҳақиқат?

Кордуда эрта-ю кеч Куръондан нусха кўчираётган бир юз етмиш аёл ҳақида ўйлаб қолдим.

XIX асргача ислом маъмурлари босмаҳонани рад этиб келишган. Расулуллоҳнинг сўзларини сўқир ва жонсиз машиналарга ишониб бўларканми. Расм чизиш кофирлик саналади, Аллоҳнинг каломи инсон кўлида ёзилмаса бу ҳам шундай. Мана ҳаттотликнинг мураккаб ҳарфлари қаердан келиб чиққан. Мана нега ёзув шунчалар мукамал, чунки ёзиш бу ибодатдир. Мана нега ишлатилаётган қоғозларга шунча дабдаба. На олтин-у, на жавоҳир ва на бебаҳо матолар ҳеч бири улар наздида қоғозчалик гўзал эмас, негаки қоғоз Унинг каломига макондир.

Барча китоблар бағрида, масжиддаги каби Унинг ҳозирлиги намоён¹.

¹ Мавзуни чуқурроқ ўрганиш учун Пьер-Марк де Биози ва Карина Дуплицкийларнинг “Қоғоз сағаси” (Adam Biro-Arte Editions, 2002) асарини маслаҳат бераман. Тарихга оид бу сатрларнинг туғилишида жуда кизиқарли бу асарнинг ўрни катта.

Марке ва Умбрия мадҳи Фабриано (Италия)

Ўқишдан биров зеркиб, отландим. Ипак йўлига эмас, балки ранг-бўёқлар ва манзаралар, хамирлар, зайтун мойи ва винолар юртига томон.

Топдингиз, энди изланишларимни Италияда давом эттираман.

Осиёни кўпдан бери забт этган, араб дунёсини мафтун айлаган қоғознинг афзалликлари ва жозибаси олдида Европанинг таслим бўлиши нега шу қадар кечикди экан?

Биринчи жавоб афсусли. Насронийлик (христианлик) унга зарурат йўқ деб ҳисоблагани сабаб қизиқиб ҳам кўрмаган. Ўрта асрларда роҳиблар ўқиш ва ёзиш бўйича деярли яккаҳоким эдилар. Пергамент¹ уларнинг нусха кўчириб муқовалашлари учун кифоя қиларди.

Кўзичокми, улоқчами, бузоқча ёки бўталокми, муҳими, териси майин бўлган бир ёш жониворни танлаш кифоя. Бундай сифат бўйича ўлик туғилганига етадигани йўқ.

Олинган терининг толалари чўзилиши учун то йиртилай дегунча таранг тортилиши керак. Кейин навбат ювишга. Терини оқар сувда ювиб, бир неча кун оҳак эритмасига бўктириб кўядилар. Сўнгра чиқариб олиб, яна қайтадан тортилади. Пичоқ ёрдамида юмшатилиб, бўр билан ишқаланади. Натижада, тўккан терингизга арзийдиган жуда пишиқ, жуда майин ва юмшоқ пергамент тайёр бўлади.

Европанинг кечикишига иккинчи сабаб бундан ҳам қизиқ. Арабларнинг маҳсулоти бўлиб кўринганидан қоғоз макрух, шайтоннинг иши деб ҳисобланилган. Қуръонни шунчалар илтифот билан қабул қилган қоғоз Инжил учун номуносиб экан.

¹ Пергамент – сўзнинг лўғавий маъноси Кичик Осиёда жойлашган Пергам номидан олинган бўлиб, “Пергам териси” маъносини англатади. Айтишларига кўра у ўша жойда кашф этилган.

Шу боис, 1221 йил қирол Фредерик барча маъмурий ишлар учун дахрий нарсалардан фойдаланишни тақиқлаб фармон чиқаради.

Бу тўсиқлар етарли эмас эди. Даставвал, қоғоз одатдаги савдо йўллари, хусусан Венеция ва Генуя портлари орқали сал кейинроқ, Италияда ишлаб чиқариш йўлга қўйилгач, бутун Европани эгаллайди.

Бу каби тарихий маълумотлар миямда чарх уриб бориши асносида мақсадимга яқинлашиб борар эдим. Ареццо ва Перуджалардан кейин Ассизга етиб келаман.

Италиянинг қоқ ўртасидаги Умбрия ва Марке жуда номдор қўшниси Тоскана каби мулойим эмас. Табиати оғирроқ, инжик, баъзан тоғли, кўпинча билиб бўлмас.

Авлиё Франсуа XIII асрда, Исо Масих таълимотининг асоси хисобланган меҳр-муҳаббатга қайтишга чақириб, бу ерга янгидан инсонийлик уруғини сепган. Барча мавжудотларга нисбатан меҳр ҳамда меҳрдан бошқасига нафрат уруғини.

Юқорида айтиб ўтилган кадриятларни тарқатиш вазифасини бажарувчи янги восита, Европа қоғоз саноати ҳам шу ерда дунёга келган.

Ибодатхонага, Фақирнинг¹ қабри олдида таъзим бажо келтириш учун бутун дунёдан ташриф буюраётган зиёратчиларнинг ажру савоби билан ўзимникини таққослаш фикридан йироқман.

Бироқ, қадимий қоғозчилик пойтахтига етиб боришни чин дилдан ишташ билан бирга, ҳар ҳолда юрак ютиб тор дарага кириш, Анкон портига ошиқаётган юк машиналарига абжирлик билан чап бериб, айтишларига кўра, ўрмонда (эман, каштан, қорақайин...) сероб бўлган оқ замбуруғлардан териб келиш иштиёқини жиловлаш каби синовлардан ҳам ўтиш лозим бўлади.

Ва ниҳоят, оралиқ кенгайиб, Фабриано кўрина бошлади. Бир вақтнинг ўзида саноатлашган ва сокин мўъжаз шаҳарча (30000

¹ Фақир – Авлиё Франсуа, тўлиқ исми Джованни Франческо ди Пьетро Бернардоне хақида гап кетмоқда.

аҳоли). Ўтмишдаги шон-шавкатдан фақат битта узун, асосан қоғоз пул чиқарадиган завод қолган.

1250 йиллардан бошлаб аввал битта, кейин ўнта ва ниҳоят олтмишга яқин, Европанинг каттагина қисмини таъминлаган қоғоз жувозларнинг бундай чекка жойда қад кўтарганлигини қандай тушунтириш мумкин?

Бир афсона айтлишича:

Қадимда Тиррен денгизидаги талончи тўдалар орасида бир гуруҳ араб қароқчилари бўлган экан. Уларнинг кемасини Анкон денгизчилари қўлга олиб, қароқчиларни қочиб кетиш даргумон бир жойга, Фабрианога келтириб қамаб қўйишибди. Ваҳоланки, улардан баъзилари қароқчиликдан олдин табаррук қоғозчилик касби билан шуғулланган экан. Шундай қилиб, улар ўз маҳоратларини раҳм-шафқат эвазига алмашишган.

Клаудия, менга буни сўзлаб бераётган аёл биргина шу романтик ҳикоя билан чекланмайди. У иқтисодни ҳам жуда яхши тушунади. Шаҳардаги энг катта, кутилганидек қоғозга бағишланган музейнинг раҳбарлигини унга ишониб топширишгани бежиз эмас. Музей илгари Доминика монастири бўлган бежирим ғиштин бинода жойлашган. Етти ярим аср ўтибдики, бу қизғиш деворларни илм ҳаваси ҳали-ҳамон тарк этмаган.

- Гарчи шундай ўйлашса-да, Фабриано қоғоз билан бир пайтда яралган эмас. Кўп вақтлардан буён дарёмиз Жиано тўқувчилар ва кўнчиларнинг хизматида бўлган. Шунингдек, темирчилар ҳам бу беминнат энергиядан фойдаланишнинг турли йўллариини ўйлаб топишган. Хуллас, замин ҳозирлаб бўлинган эди.

Клаудия мени бир нечта «кўллар» чиқиб турган цилиндрсимон ваҳимали ёғоч ўқнинг ёнига бошлаб борди.

- Баъзилар рад этишса-да, дунё бу мослама учун биздан миннатдор бўлиши керак. Қаранг, бешта келисоп сув кучи ёрдамида ҳаракатга келитирилиб, бизнинг хом ашёмиз мато бўлакларини янчиш учун тинимсиз келига шўнғимоқда. Илгари бундай машаққатли ва кўп вақт талаб қиладиган вазифа ишчиларнинг чекига тушар эди.

Мен олқишладим.

- Иккинчи янгиликни ҳам бизнинг шаҳримиз қилган. Ёза олиш учун қоғоз юзасига ишлов бериш, яъни ошлаш лозим. Акс ҳолда, қоғоз бўёққа «бўкиб» қолади. Хитойлар шу мақсадда ўсимлик дамламасини ишлатишган. Араблар эса ўсимликдан олинган крахмалдан фойдаланишган. Бизда бошқа фикр туғилди. Сўраб кўрсак, кўнчиларимиз терига қайнатиб ишлов беришдан қолган сувни бизга тортиқ қилашармикан? Мўъжиза. Биринчи уринишдаёқ хайвон елими (желатин) кутилганидан ҳам ортиқроқ натижа берди. Бунчалар осон кўлланадиган елим туфайли қоғоз варақлари нафақат ҳимояланар, балки барча турдаги ёзувларни ўз бағрига бемалол оларди. Инсон талабларига яхшироқ жавоб бериш учун ўсимлик толалари хайвон маҳсули билан ҳамкорлик қилишни кутиб тургандек гўё.

Беихтёр жилмайишим Клаудияни тузоққа илинтирарди.

Ишлаб чиқариш усулларига диққатимизни жамлашга, фикримиздан чалғимасликка қанчалик уринмайлик, барибир пайти келиб суҳбатимиз рамзлар, дин ёхуд шеърятга қараб, кетиб қоларди.

Клаудия мавзуга қайтди.

- Рақобат мажбуриятдан усталаримиз янги нарсалар ўйлаб топишда давом этишган.

Жувозлар кўпайгандан кўпаярди. Дастлаб Италияда, кейин бутун Европада. Касб сирларини сақлаб қолиш учун Фабрианода ажнабийларга ҳунар ўргатиш тақиқланган. Қулоқсизларни қаттиқ жазолашар, мол-мулки мусодара қилиниб, ўзлари оиласи билан қувғин қилинар эди. Бирок, қандай қилиб тақлидчилардан ҳимояланиш мумкин?

Фабрианоликларга бир фикр келди. Мис симдан шаклча ясаб, бўтқа солинадиган мис элак (қолип)нинг остига тикиб кўядиган бўлдилар. Қоғоз варағини ёруғлик нурига тутилса, бу шаклчани кўриш мумкин. Шу тариқа, филигран (савдо белгиси) пайдо бўлиб, ҳар бир ҳунарманд ўз имзоси ва савдо маркасига эга эди. Ҳасадгўй ва ёлғончиларга ишонманг, бу айнан шу ерда ўйлаб топилган. Бошқа бирор жойда эмас.

Мен бажонидил бу гўзал шаҳарда бир неча муддат қолган бўлардим. Ҳузур қилиб тарихий марказдаги хазиналар аро кезардим: ле Палаццо дел Подеста, лораторио делла Карита, ле Театро Жентилле... Ажойиб Велосипед музейига ҳам ўз ҳурматимни билдирган бўлардим (музқаймоқфурушнинг оқсарик вилосипеди ва киноматограф вилосипедларни кўрсангиз эди). Эҳтимол, Монтеверде оиласи билан дўстлашиб олармидим. Ҳар ҳолда илгари Палаццо (XII аср) бўлган, ҳозирда ресторан (жуда мазали), ўйинчоқлар (ёғоч ва момик) ҳамда замонавий керамика ва камёб қоғозлар сотиладиган дўкон бўлиб хизмат қилаётган ушбу Регало Беллога (31, виа Балбо. Тел. 07323018) тушлик ёки кечки овқат учун яна қайтиб келган бўлардим. Бу ердаги кишилар олдингизга Парпаделла тортиш баробарида меъморчилик ҳақида сўзлайдилар, Леопардидан иқтибослар келтирадилар ҳамда жилмайиб туриб, инсонларнинг хоҳиш-иродаси билангина дунё янада яхшиланишини тасдиқлайдилар.

Айтишларича, ҳатто Гарибалдининг шахсан ўзи келиб-кетадиган, айнан шу қойилмақом салями каби маҳаллий таомларни тез-тез ва янада яхшироқ, эътибор билан татиб кўрган бўлардим.

Ҳаётда жилмайиб яшашни биладиган бундай инсонларни тарк этаётганингдан юрагинг озорланади.

Лекин, йўлга чиқишим керак.

Фабрианога қайтиб келишга ваъда бераман. Ҳеч бўлмаса шу ерлик учта машҳур киши ҳақида кўпроқ билиш учун ҳам қайтаман.

Шоир, математик, астроном, табиатшунос, Галилейнинг дўсти Франческо Стелути (1577-1652).

Ҳозирда ҳам мавжуд қоғоз ишлаб чиқарадиган бош фабриканинг асосчиси Пиетро Милиани (1744-1817).

Ва охиргиси, ширинтамоқларнинг жони-дили бўлган юқоридаги ажойиб салямини тайёрлаш усулини янгилаган шахс Режиналдо Сентинелли (1854-1913).

Нима сабабдан ва қандай қилиб Италия ҳамма нарсага дош бера олар экан, ўйлаб қоласан киши. Кучсиз *комбинация* ва

беахлоқ *кавалерилар* ўртасидаги сиёсий беқарорлик, мафияларнинг қудрати, умумий ва қувноқ тартибсизлик...

Фабриано жавобнинг бир қисмини айтади.

Италия шаҳарлари каттами, кичикми, Ўрта асрлардан буён ўз саноатини, ўз топқирлик ва ишлаб чиқариш қувватини сақлаб қола билган.

Ўз давлатининг туғма кучсизлигини билган ҳолда, шу билан бирга ўз мустақилликларидан руҳланиб, Италия шаҳарлари фақат ўзларига ишонадилар.

Шу тариқа, немисларнинг бармоқ учида кўрсатиши-ю, французларнинг устларидан кулишларига бефарқ Италия яшашда давом этади.

Қисқача жувозчилик атамалари Европа

XIV аср.

Европа уйғонмоқда.

Ёзиш шунчалар осон, текис ва яхши бўлган бу ажнабий ашёга қизиқиш ортиб бормоқда.

Нега араблардан сотиб олишда давом этиш керак экан?

Ўзимиз ишлаб чиқара олмасмиканмиз?

Жувозларни мослаштириш фикри туғилди.

Қишда на зайтун, на буғдой янчишга ҳеч нарса йўқлигидан зерикиб кетишган.

Уларга бошқачароқ мой, яъни «тафаккур мойи» ҳисобланмиш қоғоз ишлаб чиқаришни юклаймиз.

Бу жувозлардан бирига кириб «иш бошқарувчи» (*douverneur*)¹ қўл остида ишлаётган қора халқ билан танишайлик.

Дастлабки саломларимиз «қийувчи»ларга (*délisseuse*)². Бу аёллар хом ашё, яъни латта-путталарни тайёрлаш билан шуғулланадилар. Улар увадаларни саралаб, чётка билан тозалаб, тикишларини сўкиб, рангини учуриш учун куёшда тоблайдилар. Сўнгра тасма қилиб кесадилар-да, яхшилаб ивитиш учун сув тўлдирилган катта идиш «ачитгич» (*pourrisoire*)³ га бир неча ҳафта ташлаб қўядилар. Бахтиқаро увадаларнинг азоби эндигина бошланди. Негаки, ана-мана дегунча уларни олиб, миҳ қадалган ёғоч болғалар остига ташлайдилар. Бир неча соат зўравонларча ишлов берилгач, улар бўтқага айланади. Бўтқадаги толалар бир-биридан ажралиши учун тиниқ сув тўлдирилган идиш – бакка соладилар.

Энди «уста-косиб» (*ouvreur*)⁴ ишга киришади.

¹ Gouverneur – устахона бошқарувчиси

² Délisseuse – қийувчи, яъни латта-путталарни майда бўлақларга кесиб жувозда эзиш учун тайёрлаб берувчи киши.

³ Pourrisoire – увадаларни жувозда эзишдан олдин ивитиш ва ачитиш учун мўлжалланган идиш.

⁴ Ouvreur – уста-косиб

Унинг қўлида иккита асбоб бор:

Биринчи асбоб тўртбурчак шаклдаги кесаки бўлиб, ичида арча хивичларидан ясалган «понтузолар» (*pontuseaux*)¹ ва улар билан кесишадиган жез симлар «вержўрлар»дан (*vergeurs*)² тўқилган тўрдан иборат. Яъни, бу асбобни элак дейиш ҳам мумкин.

Иккинчиси «ёғоч қолип» (*couverte*)³ бўлиб, унинг ичига элак роппа-роса жойлашади.

Уста-косибга ёрдамчиси (*coucheur*)⁴ ёрдам бериб туради. Улар биргаликда элакни суюқ бўтқага ботирадилар.

Чиқариб олишганда элакдаги сув сизиб, ичида куюқ модда қолади.

Унинг юзасини текислаш учун олдинга – орқага, ўнгга – чапга элайдилар. Элакнинг ичидаги модда қоғоз варағига айлана бошлайди. Уста-косиб қолипни стол устига қўйиб, кигиз билан ёпади ва тез ҳаракат билан қолипни тескари ағдаради. Шу тариқа кигизнинг устига ўтган бўлғуси қоғоз варағининг суви сириқа бошлайди. Энди қолипни олса ҳам бўлади. У ўз вазифасини бажариб бўлди. Навбатдаги қоғоз варағи уни кутмоқда.

Қоғоз қуригач, унинг юзасида вержўр симларнинг изини кўриш мумкин. «Вержэ» (*vergé*)⁵ номли қоғоз тури шундан келиб чиққан. XVIII асрда янада ингичка тўрлар воситасида «велин» (*velin*)⁶ қоғоз тури кашф этилган.

Битта уста-косиб ва битта ёрдамчи биргаликда яхши ишлашса, бир минутда саккизта қоғоз варағи ишлаб чиқариши мумкин.

Кейин «ажратувчи» (*leveur*)⁷ ишга тушади.

¹ Pontuseaux – қолипнинг ичига жойлашадиган элакнинг вертикал симлари.

² Vergeur – элакнинг вертикал симлари билан кесишиб, тўр ҳосил қилувчи горизонтал симлар.

³ Couverte – тўғри тўртбурчак шаклидаги қоғоз варағи ўлчамларини белгилаб берувчи қолип.

⁴ Coucheur – уста-косибга ёрдам берувчи киши.

⁵ Vergé – юзасида вертикал симларнинг изи акс этган махсус қоғоз номи.

⁶ Velin – юзасида вертикал сим изи бўлмаган текис қоғоз номи.

⁷ Leveur – уста-косиб ёрдамчиси, қоғоз тахламини прессга қўйишга ёрдамлашади ва прессдан чиққан нам қоғозларни бир-бирдан ажратади.

Чунки қоғоз ҳали жикқа хўл. Ҳар бири кигиз билан ажратилган йигирма бешта қоғозни бир тахлам қилиб, учовлон пресс остига қўядилар. Сув сизиб оқа бошлайди.

Навбатдаги иш, «вирёр» (*vireur*)¹ ёрдамида қоғозларни бир-биридан ажратиш «ажратувчи»нинг вазифаси ҳисобланади. Ҳақиқий қуритишнинг вақти келди.

Яна аёллар пайдо бўлади. Уларни «ёйувчи» (*étendeuses*)² дейдилар, чунки улар қоғозларни кир ёйгандек дорга илиб чиқадилар.

Сўнги босқич ошлашдан иборат. Гап қоғоз бўёққа бўкиб қолмаслиги учун унинг юзасига махсус модда билан ишлов бериш ҳақида кетмоқда.

Ошлаш учун модда қозонда милтиллаб пишган суяк ва тери шўрваси, желатиндан иборат. «Ошловчи» (*colleur*)³ кўпам чўзмасдан бир даста қоғозни «шўрвага» ботириб олади.

Қайта прессланиб, қуритилади.

Хуш келдинг, қоғоз!

Қадимий китобларга шўнғиган одам бу «тафаккур озукаси»ни ишлаб чиқариш учун зарур бўлган касблар сонини билармикан?

Барча эҳтиром, *délicieuse, ouvrier, coucheur, leveur, colleur, étendeur* кабиларга... Барча эҳтиром жувоз бошқарувчиси «*gouverneur*»га!

Бир талай жувозлар ҳали ҳам анъаналарни асраб келадилар. Улардан қадимий усулда қоғоз ишлаб чиқаришни ўрганиш мумкин.

Масалан, Жак Брежу номига муносиб Тиниқ сой дарёси бўйидаги, Пуймойен (Шарант) коммунасида ўзининг Вержер⁴ жувозида сизни қабул қилади.

Бу инсон ўз касбининг устаси. Уни ҳамма жойга таклиф қилишади. Мен фақат Япониядагина шундай билим ва талабчанликнинг гувоҳи бўлганман. Унинг аёли Надин Дюмэн, муқовалашдан сабоқ беради.

¹ Vireur – нам қоғозларни бир-биридан ажратиш учун хизмат қиладиган асбоб.

² Étendeuses – нам қоғозларни қуритиш учун торга ёйиб чиқувчи ходим

³ Colleur – қоғоз юзасини ошловчи.

⁴ Манзил: BP 7-16400 Puymoyen – Тел.: 05 45 65 37 33

Бюрократия

Франция ҳукуматининг қоғозга қизиқиши бугунги эмас.

ҚОҒОЗ

Ушбу фармонда номлари қайд этиб ўтилган қоғоз турларининг ўлчамлари ва вазни иловадаги Тарифга мувофиқ бўлиши шарт. Савдогарлар ўлчамлари ва вазни ушбу Тарифга мувофиқ бўлмаган қоғозларни сотишлари, сотиб олишлари ҳамда ишлаб чиқаришлари тақиқланади. Маълум бўлсинки, уста-хунармандлар ва савдогарлар ушбу фармоннинг VI моддасида кўзда тутилганлардан фарқли бўлган қоғозларни, қандай сабаб бўлишидан қатъий назар, ишлаб чиқаришлари, сотиш ва сотиб олишлари ушбу қоғозни мусодара қилиш ва 100 ливр жарима солиш билан жазоланади.

VIII модда. Барча картон қоғозларнинг ўлчами ва вазни ишлатилишига, миқдор талабига қараб, эркин белгиланади. Шунингдек, улар эски қоғоздан ёки қоғоз қийқимларидан ёхуд эски латтадан ишлаб чиқарилсин.

IX модда. Ҳазрати олийлари 1739 йил 27 январдаги Мажлис қарорининг ушбу фармонга зид бўлган VIII, IX, XVI, XIX, XX, XXI, XXII ва XXVI моддаларини бекор қилади. Шунингдек, бу 1739 йил 27 январь Тарифига ҳам тегишли.

X модда. Ушбу фармоннинг чоп этилиши, ўқиб эшиттирилиши, лозим бўлганда, ёзиб осиб қўйилиши ва ижросини таъминлаш Париж шаҳри ва Қироллик провинциялари комиссарлар ва полиция генерал-лейтенентига юклатилади.

1741 йилнинг 18 сентябрь санасида, Ҳазрати олийлари ҳозирлигида, Версал саройида, Қирол ҳузуридаги давлат маҳкамасида битилди.

Имзо. Филепо.

Вазн бўйича ТАРИФ

Олий Ҳазратлари амр этадиларки, Қиролликда ишлаб чиқарилаётган барча қоғоз турлари «даста»(Rate)¹ боғламда тортилиб, марка ўлчови бўйича 16 унция бир фунт вазнда ўлчансин. Шунингдек, қоғоз варақларининг эни ва бўйи қуйидаги айтилганларга мувофиқ бўлиши таъминлансин. Ушбу Тарифга киритилган қоғоз турларининг дастасига белгиланган вазнлар турли сифат даражасидаги турдош қоғозлар (Fin, Moyen, Bulle, Vanant, Grand) учун ҳам бир хил амал қилсин.

GRAND AIGLE қоғозининг эни 36 дюйм, 6 чизиқ ва баландлиги 24 дюйм 9 чизиқ, бир дастасининг вазни 131 фунт ва ундан юқори, аммо 125 фунтдан кам бўлмасин.

GRAND SOLEIL қоғозининг эни 36 дюйм ва баландлиги 24 дюйм 10 чизиқ, бир дастасининг вазни 112 фунт, 120 фунтдан кўп ва ундан 105 фунтдан кам бўлмасин.

AU SOLEIL қоғозининг эни 29 дюйм 6 чизиқ ва баландлиги 20 дюйм 4 чизиқ, бир дастасининг вазни 86 фунт ва ундан юқори аммо, 80 фунтдан кам бўлмасин.

PETIT SOLEIL қоғозининг эни 25 дюйм ва баландлиги 17 дюйм 10 чизиқ, бир дастасининг вазни 65 фунт ва ундан юқори, аммо 56 фунтдан кам бўлмасин.

GRANDE FLEUR DE LIS қоғозининг эни 31 дюйм ва баландлиги 22 дюйм, бир дастасининг вазни 70 фунт, 70 фунтдан кам, аммо 84 фунтдан кўп бўлмасин.

GRAND COLOMBIER ёки **IMPERIALE** қоғозининг эни 31 дюйм 9 чизиқ ва баландлиги 21 дюйм 3 чизиқ баландликда, бир дастасининг вазни 96 фунт ва ундан юқори, аммо 84 фунтдан кам бўлмасин.

A L'ELEPHANT қоғозининг эни 30 дюйм ва баландлиги 24 дюйм, бир дастасининг вазни 85 фунт ва ундан юқори, аммо 80 фунтдан кам бўлмасин.

PETITE FLEUR DE LIS қоғозининг эни 24 дюйм ва баландлиги 19 дюйм, бир дастасининг вазни 36 фунт ва ундан юқори, аммо 33 фунтдан кам бўлмасин.

GRAND LOMBARD қоғозининг эни 24 дюйм ва баландлиги 20 дюйм, бир дастасининг вазни 36 фунт, 32 фунтдан кам, 40 фунтдан кўп бўлмасин.

¹ Rate – ўлчов бирлиги. Қоғознинг формати қандай бўлишидан қатъий назар 500 қоғоз варағини ўзида жамлаган боғлам – “даста”. Ҳозирги А4 форматдаги қоғознинг 500 донали пачкаларда кадокланишининг тарихий илдизи ҳам шунга боради.

CAVALIER қоғозининг эни 19 дюйм 6 чизиқ ва баландлиги 16 дюйм 2 чизиқ, бир дастасининг вазни 16 фунт ва ундан юқори, аммо 15 фунтдан кам бўлмасин.

PETIT CAVALIER қоғозининг эни 17 дюйм 6 чизиқ ва баландлиги 15 дюйм 2 чизиқ, бир дастасининг вазни 15 фунт ва ундан юқори, аммо 14 фунтдан кам бўлмасин.

DOUBLE CLOCHE қоғозининг эни 21 дюйм 6 чизиқ ва баландлиги 14 дюйм 6 чизиқ, бир дастасининг вазни 18 фунт ва ундан юқори, аммо 16 фунтдан кам бўлмасин.

GRAND CORNET қоғозининг эни 17 дюйм 9 чизиқ ва баландлиги 13 дюйм 6 чизиқ, бир дастасининг вазни 12 фунт, 14 фунтдан юқори, 10 фунтдан кам бўлмасин.

Жуда юпқа **GRAND CORNET** Grand cornet билан бир хил ўлчамда вазни 8 фунт ва ундан ортиқ.

CHAMPY ёки **BASTARD** қоғозининг эни 16 дюйм 11 чизиқ ва баландлиги 13 дюйм 2 чизиқ, бир дастасининг вазни 11-12 фунт ва ундан юқори, аммо 11 фунтдан кам бўлмасин.

PANTALON қоғозининг эни 16 дюйм ва баландлиги 12 дюйм 6 чизиқ, бир дастасининг вазни 11 фунт ва ундан юқори, аммо 10 фунтдан кам бўлмасин.

PETIT A LA MAIN ёки **MAIN FLEURIE** қоғозининг эни 10 дюйм 8 чизиқ ва 10 дюйм 8 чизиқ баландликда, бир дастасининг вазни 8 фунт ва ундан юқори, аммо 7.5 фунтдан кам бўлмасин.

PETIT JESUS қоғозининг эни 13 дюйм 3 чизиқ ва баландлиги 9 дюйм 6 чизиқ, бир дастасининг вазни 6 фунт ва ундан юқори, аммо 5.5 фунтдан кам бўлмасин.

Бошқа қуйидаги барча қоғозлар **TRACE, TRESSE, ETRESSE, MAIN-BRUNE, LE PAPIER BROUILLARD, A LA DEMOISELLE, PAPIER GRIS** ва **DE COULEUR...** 9 дюйм 6 чизиқ эн, бўй, баландликда қалинлиги сўровга қараб, белгиладиди.

Рўйхатда яна бошқа эллик турдаги қоғоз қайд этилган¹.

¹ Бу рўйхат М. Де Лаланднинг «L'Art de faire le papier» (Қоғоз ишлаб чиқариш санъати) китобидан олинган. Ж.-Е. Bertrand нашриёти, Ж. Moronval босмаҳонаси, 1820й, Париж.

Увада жанги Мўрناق (Франция)

Гўзал француз региони Алзаснинг жанубидаги Сюдгу номли кимса билмас ўлка Чилоэ ороли (Чили), Ороллар ўлкаси (Англия), Булутлар довони (Вьетнам), Ареццо атрофлари (Италия) кабилар билан тенг мақомда ер юзидаги жаннатмонанд гўшалар рўйхатига киритилишга муносибдир.

Йилига икки марта крокуслар (заъфарон) билан безанадиган, адирли ва унчалик чуқур бўлмаган водийларда отарлар одамлардан ҳам кўп, ўрмонлар салгина, болакайларга ваҳима солиш учун айни керак даражада қорамтир.

Бу жой менга яхши таниш. Онамнинг мени бу ерга тез-тез олиб келиб туришининг сабабини дарров фахмлаганман. Чунки онам легион аскарлари, бунинг устига буюк кўшиқчи Шаляпиннинг чиқишларини ташкил этиб юрадиган импресарионинг ўғли, келиб чиқиши рус, ўзи эса ажойиб ҳикоячи бўлган шу ерлик бир врач билан жуда ҳам дўстона алоқада эди.

Азбаройи тинглаганимдан ўзимни унутиб юборадиган одатим аллақачон бор эди. Қоврилган зоғора балиқ қолдиқлари узра пешонамни столга кўйиб ухлаб қолиш баробарида, контрабандаларга тўлиб-тошган бу ҳикоялардан маза қилиб роҳатланардим.

Швецария билан чегарада жойлашган Сюдгу ўз даромади ҳамда асосий эрмагини кўп вақтлардан бери шу кўшничиликдан олар эди. Божхоначилар ва контрабандачилар ўртасидаги бетиним сичқон-мушук ўйинисиз бу ердаги ҳаёт эрмаги сезиларли даражада сусайган ҳамда гаров боғлаш мумкинки, анчагина тарқалган маҳаллий ичкиликбозлик¹ бундан ҳам баттар кучайган бўларди.

¹ Бу гапларни бретанларни биладиган киши айтаяпти. Бу борада ҳеч ким унга сабоқ бера олмайди.

Ўн ёшлардаман чоғи, мана шу бинода, Мўрнакдаги биз турган Дў Кле (Икки Мих) карвонсаройида, у пайтлар уй-ресторан¹ эди, илк бора «увада жанги» ҳақида эшитган эдим.

Шунча пайтдан бери мени ўйга толдирган нарса ҳақида изланиш олиб боришга яқинда қарор қилдим. Муаллиф Пьер Шмитнинг², (афсус у киши орамизда йўқ) «Алзасда қоғоз тарихи ҳақида эссе» номли ноёб китоби бу ишда менга ёрдам берди. Унга раҳматлар ёғилиб турсин!

Увадасиз қоғоз йўқ, чунки ёғоч ишлатила бошлангунга қадар хом ашё шу эди.

Увадачилар.

Ахлат қутилар кашф этилиб ва уларни узлуксиз тозалаб туриш хизмати йўлга қўйилмасидан илгари чиқинди йиғиш билан қозон қайнатадиган бу қора халқ унут бўлиб кетган.

Фақатгина француз тили шу бечора қашшоқлар учун ҳалиям эътиборда: увадачи (*biffins, crocheteurs, pattiers, drilliers, pelharots, marchands d’oches, pillarots, mégotiers, dégotiers, cieurs de vieux fers...*)³. Уларсиз қоғоз жувозлар ҳеч қачон айланмаган бўларди. Айниқса, босмаҳона кашф этилгандан сўнг талаб тобора ортиб борар ва хом ашё таъминоти учун кураш янада авж оларди. «Увадачилар каби жанг қилмоқ» ибораси ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас.

Увада танқислиги шу даражага бориб етганки, матони тежаш мақсадида Англияда марҳумларни кафанлашни тақиқловчи қирол фармони ҳам чиққан. Роҳиблар эса ўзларининг илк босма китобларини араваларига юклаб, жувозга кетишга тайёр турган увадачилардан асраб қолиш учун курашишга мажбур эдилар. Қўшни немис ва швецариялик саноатчилар шу даражада яхши ҳақ тўлашганидан ҳамма эски

¹ Ҳовли қисман сақланиб қолган. Ҳозир ҳам ўша Эндерлинлар оиласи меҳмонларни кутади. Таомлари сизга ёқади: гулмоҳ, зоғора, бақа ва мавсумга қараб, овланган қушлар (менинг номимдан телефон қилинг-03 89 40 80 56).

² “Қоғоз ҳақида ҳикоялар” Ленаик Лў Дуигу, Кристел Сиденстрикер ва Пьер Шмит. Roland Hirlé нашриёти. 1993й.

³ Француз тилида увадачи сўзини ифодаловчи синоним сўзлар.

увадалар мамлакат ташқарисига чиқиб кета бошлагач, Алзасда XVIII аср ўрталаридаёқ тегишли чоралар кўришга тўғри келган.

Маҳаллий ясовул эълон қилади:

«Юқори ва қуйи Алзас музофотида қоғоз ишлаб чиқаришга ишлатиладиган эски латта-путталар, эски байроқлар, увада бўтқаси, тери қийиқлари, пергамент кабиларнинг қиролликдан олиб чиқиб кетиш ижтимоий ҳолатидан қатъий назар ҳаммага тақиқланади. Таъкидлаб ўтилган Алзас музофотидан ташқари чет эл томонга ташиб кетиш, олиб бориб бериш, етказиб бериш мақсадида барча аравакашлар, қайиқчилар, ҳаммолларнинг юқоридаги молларни юклашлари улов сифатида хизмат қилувчи от, арава, қайиқлар, юкланган моли билан бирга мусодара қилиш ва уч минг ливр жарима солиш билан жазоланади. Ундирилган жариманинг тўртдан бир қисми маълумот етказган кишига ҳадя этилади».

Бу тақиқ контрабандани кучайишига хизмат қилди, холос. Елкасида бўхчаси билан қўлга тушганлар учун жуда катта жарималар жорий қилинган, назорат янада кучайтирилган бўлишига қарамай, Мулуз жанубидаги баъзи чегара қишлоқлар буни ўзининг асосий фаолиятига айлантириб олдилар.

Жозеф Кемпф шу қишлоқлардан бири – Шлиербакда истиқомат қиларди. Рена дарёси бўйлари ва Сюдгу худудида увада контрабандасига қарши курашиш бўйича Қирол армиясининг посбонлиги унинг зиммасига юкланган.

1760 йилнинг май кунларининг бирида жаноб Кемпф бўхча кўтариб чегара томон кетаётган 16 нафар ҳамқишлоқларидан иборат кичик бир тўдани қўлга туширди. Уларни жиноят устида қўлга олиш ўрнига, бошқа посбонлар уларнинг изидан тушишганини маълум қилгач, қишлоқдошларининг юкларни Кемпф кўрсатган бошпанага ташлаб кетишдан бошқа чоралари қолмади. Орадан икки кун ўтиб, айти шу контрабандачилар ўз вақтида адолат ўрнатмаган Кемпфнинг уйидаги бор-будини синдириб вайрон қилиб кетдилар. Сабаб – Кемпф адолат ўрнатиш ўрнига, қўлга киритган барча увадаларни базелликлар билан савдо-сотик қилувчи бошқа савдогарларга сотиб юборгани маълум бўлган эди.

Бошқа замон келса-да, амал ўша-ўша, савдо маҳсулоти бошқа. 1981 йил май ойининг боши эди. Президент

сайловининг икки босқичи орасида номзод Миттераннинг оддий ёрдамчиси сифатида унга йўлланган мактубларга азбаройи кўп жавоб ёзганидан толиқиб, Сундгудаги чуқур сукунат бағрида бир сутка ухлаш учун келдим. Фереттенинг шарқида Линсдорф, Сэнт-Блез, Лиебенсвиллер, Леймен каби жойларнинг менга жуда хуш ёқадиган манзаралари аро узундан-узоқ сайр қилишдан чарчамайман. Кун ботгани сари автомашиналар ҳаракати қуюқлашиб борарди. Аксарият ҳолларда бўм-бўш бўладиган бу йўлда ҳаракатланиш шу даража кўп бўлганини ҳеч кўрмаганман.

Мўрнакка қайтгач, Дў Кле карвонсаройида, дўстларимдан сўрашимга тўғри келди.

- Бу ерда нима бўлаяпти ўзи?

Болалиқдаги дўстларим Дэдэ ва Габи Эндерлин менга кинояли кулиб дейишди: «Хуллас Эрик, ҳалиям ўша, сигирни устига ирғиган буқа нима қилаётганини сўраган пайтингдагидан ўзгармабсан. Соддалигинг қолмабди-да. Бу одамлар Сўлларнинг ғалабасидан кўрқиб, пулларини Швецарияга қўйиб келишаяпти».

Буни қаранг, мудом бир жойда, турли даврлар ўртасидаги ажойиб ўхшашлик намоён. Агар ўйлаб кўрилса, банк купюраларининг қоғози ҳали-ҳамон ўша эски усулда пахта ва увададан тайёрланади.

Бир порлаш тарихи Видалон-лез-Анноне (Франция)

Иқлимнинг бир синоати.

Табиатда умумий иссиқлашув юз бераётганига қарамай, қадимий Европа бир неча ҳафтадирки, совуқдан титрайди. Яна қор ёғар ва мен қайғуда эдим. Қадрдоним Жаклин дў Ромили яқинда бизни тарк этди. Қадимий Мисрга қизиқишимни тан олиб, «Нима ҳам қила олардингиз? Бу тамаддун ўлим чангалида... Грекларнинг бўлса фикри-хаёллари тирик қолишда», деганимдаги унинг ғазаби хаёлимдан ўтди.

Мана шундай ғамгин, совуқ ва ранг-рўйим ўчган ҳолатда, Ардешга бориб, авиация илғорларини кўриш учун Лион вокзалидан №6609 рақамли поездга чиқдим.

Қоғоз хотиранинг шериги, барча ўтмишнинг сақловчиси ҳисобланади. Агар ўтмишга қайтишни истаб қолсангиз, унга мурожаат қилиш кифоя. Ундан яхшироқ дастёр тополмайсиз. Унда чинакам ҳайрихоҳлик ва илтифот мавжуд. Балки бу унинг эски увададан қилингани ва соғинчли тушунишидандир. Хуллас калом, у етти букилиб яшай олмаганингиз учун хасратида юрган асрингиз эшигини очишга тиришади.

Маълумки, А7 автомагистрала кимё заводлари ва Рона бўйлаб қуёш чиқар томонга боради. Ўша куни мен Ўртаер денгизи билан эмас, XVIII аср билан учрашмоқчи эдим. Мари-Элен Рейно телефонда йўлни тушунтирди: «Пеаж ду Руссионга чиққанингиздан кейин Аноне 15 км. Айланалар кўп, лекин адашмайсиз».

Мари-Элен ҳақ экан, Кансон-Монголфие музейи кўрсаткичларига қараб, келавердим. Ва кичик бир водийнинг тўрига бориб қолдим.

Мари-Элен бир катта уйнинг остонасида кутиб турарди.

- Ҳа, Монголфиелар оиласи шу ерда яшашган. Уларга унча-мунча жой кичиклик қиларди. Пьер отанинг ўн олти фарзандининг деярли ҳаммаси қоғозчи.

Ўнг томонда катта бинолар бўлиб, асосий бинога «Қироллик манифактураси» деб ёзилган тахтача осифлик турибди.

Мари-Элен бош чайқади.

- Қоғоз фабрикаси шу эди. Мингга яқин ишчи ишлаган. Ҳозир фақат идора қолган. Таъсисчилар уни ташкилотлар питомнигига айлантиришмоқчи. Қанақа ташкилотлар дейсизми? Кўрамизда. Монголфиелар бу жойни Дўм номли дарё туфайли танлашган. Ҳозир уни кўргани борамиз. Дарёни эшитаяпсизми?

Уни эсдан чиқариб бўларканми? У ҳақидаги миш-мишлар водийни тўлдирган. Тушунмаганлар бўлса асосий шахс ўзи эканини эслатиб кўярди.

Ичкарига кирдик. Мари-Элен менга ҳали бақувват, кўзлари чақнаб турган кекса отасини таништирди.

- Усиз бу ерда ҳеч нарса қолмаган бўларди. У қирқ йил заводда ишлаган, қоғозни яхши билади. Қурилмаларни бирма-бир қайта тузиб чиққан.

Кейин Мари-Элен таништиришни бошлади.

- Биламан, сиз аввало шарлар учун келгансиз. Бироқ, ҳамма нарса навбати билан. Сабр қилинг. Бу сизнинг асосий ҳислатларингиздан бири эканига шубҳам йўқ. Хуллас калом, Монголфиелар энг аввало қоғоз соҳасидаги одамлар бўлишган.

Шу тариқа бу мўъжазгина, ажойиб музейда хонадан-хонага ўтиб, мен уч нарса ўргандим.

Биринчиси – *воқейликнинг тасдиғи*, яъни дарё бўлмаса қоғоз ҳам бўлмайди. Дўм барча заводларнинг ҳақиқий онаси эди. Уларни сув ва энергия билан (қоғоз учун сув муҳимроқ) таъминлаб турган.

Кейингиси *воқейликдаги ойдинлик*, яъни қоғоз оилавий иш. Монголфиелар оиласи шажара дарахтларининг ўзи бутун бир «ўрмон»ни ташкил қилади. Қоғоз заводни олиши керак бўлган жаноб Кансон сон-саноксиз Монголфие хонимлардан бирига уйлангач, ашаддий рақобатчи Жоҳаннолар билан тоға-жиян бўлдилар. Бу оиланинг ўлчамлари ишчи-ходимларни ҳам камраган эди. Ҳамма бирдек, бошлиқ ҳам, ишчи ҳам бир столда таом ер, бир черковда (заводдаги) ибодат қилишар ва бир

шахарчада (турли даражадаги бошпаналарда) истиқомат қилишарди.

Ва учинчиси – воқеъликка қойиллик. Уч асрки, Монголфиелар, Жоханнолар ва Кансонлар кашф қилишдан ҳамда ўз ғояларини рўёбга чиқариш учун пул тикишдан тўхтамаганлар.

Мари-Эленнинг бесаранжом идорасида оилавий ёзишмаларни ўқишга муваффақ бўлдим. Уларда узлуксиз талвасалар домида ёзилган рақамлар, схемалар ва лойиҳалар акс этган эди.

Мана нега улар шунча вақт яшай олишган.

Мари-Элен бу хазиналарни сандиқчага солиб қўйгач, рўпарамга келиб ўтирди. Хонага таътил кайфияти тарқалган эди. Бу менга дастурда белгиланган дарсларни ўтиб тугатгани учун кўнгли таскин топган ўқитувчининг охириги дарсдаги ҳолатини эслатди. Музей сақловчисидан ташқари болалар трибунали раиси, ҳозир биринчи ўринбосар, илгари эса Давезеда ўн йил мэр бўлиб сайланган, турли ассоциацияларда ғоя муаллифи Мари-Элен Рейно коллежда тарихдан дарс беришини ҳам сизга айтиб ўтдимми?

Ўз вақти-соати билан у менга инсоннинг дастлабки учишига оид саргузаштни сўзлаб берди.

*

* *

Видалон-лез-Аннонени, *Boeing*¹ нинг маркази Сиэтлда ёхуд *Airbus*² нинг ватани бўлган Тулузада ҳам бирор кимса билармикан? Ваҳоланки, Ардешдаги мана шу мўъжаз шаҳарчада икки ака-ука ҳаво транспорти яратиш мумкинлигини исботлашган.

XVIII асрга қайтамиз. Мудом ўша оила бошқарувида бўлган қоғоз фабрикада энди уч юздан ортиқ ишчи меҳнат қиларди. Бошлиқ – Пьер Монголфие.

¹ Самолётлар ишлаб чиқариш бўйича дунёдаги етакчи компаниялардан бири (АҚШ).

² Самолётлар ишлаб чиқариш бўйича дунёдаги етакчи компаниялардан бири (Франция)

Унинг ўн бешинчи ўғли Этиен корхона бошқарувини қўлга киритади. Асли архитектор бўлган Этиен Париждаги Ревейон қоғоз фабрикаси учун бинолар чизиш билан машғул бўлиб юргани сабабли соҳани тарк этмаган эди. Акаси оламдан ўтгач, отаси уни ёнига чақириб олди. Ўшанда 1774 йил эди.

Ўша пайтларда ака-укаларнинг ўн иккинчиси Жозеф илм-фанга, айниқса ёнувчи газ ҳаводан ўн икки марта енгил эканини айтган Генри Кавендишнинг кашфиётларига ошуфта эди. Гап водород ҳақида бораяпти. Уни темир купорослари устига сульфат кислота қуйиш билан ҳосил қилиш мумкин.

Жозеф ўз ишлари билан Авинонга тез-тез бориб турарди. Ўша пайтлар Папа измида бўлгани сабаб, Франция ҳукумати солиқлари ҳамда цензурасидан қутилиб қолган бу шаҳарда босмаҳоналар кўп эди.

Тарихнинг гувоҳлик беришича, Жозеф айнан шу шаҳарда ўзининг «аэронавтика» соҳасидаги илк ютуғига эришган. Ипакдан қилинган, остки томони очиқ кубсимон шарнинг ичидаги ҳавони қиздириш орқали уни шифтгача кўтарган.

Шу кундан бошлаб икки ака-ука тажрибалар сонини кўпайтиришди.

Пахта матога қоғоздан астар қолаб, бир-биридан каттароқ шарлар яшашар ва янада ҳайратланарли баландликларни забт этишарди. 1783 йилнинг апрелида тўрт юз метр, июнь ойида эса минг метр баландликка кўтарилган ҳаво шари ўн минут учиб, икки километр масофани босиб ўтди.

Энди Парижга бориб, қиролни ишонтириш керак, чунки шу пайтгача лойиҳани фақат Монголфиеларгина молиялаштириб келишди.

Ака-укалар Фоли-Титонга ҳозирги Монтрўй кўчаси (31-уй), келиб жойлашишди. Бу ер Қироллик қоғоз мануфактураларининг маркази эди. Бу марказни уларнинг дўсти ва мижози Ревейон бошқарарди.

1783 йил 19 сентябрда, турли воқеалардан сўнг қирол Луи XVIга баландлиги йигирма метр келадиган ҳаво шари намоиш қилинди. Бу шар учта жониворни: битта қўй, битта хўроз ва

битта ўрдакни тўрт юз метр баландликка олиб чиқди. Синов жониворларнинг баландликка чидай олишини исботлади.

Навбат энди одамларга.

Қирол рухсат беришга иккиланар ва оқибатда фақат ўлимга маҳкум маҳбусларнигина шундай хатарга қўйиш маъқулроқ деган қарорга келди. Ўз навбатида жаноб Монголфие ота ўз ўғилларига бундай хавфли ўйинни расман тақиқлади. Физик Жан-Франсуа Пилатр дў Розие эса кўнгилли равишда бунга рози бўлди. У бир неча ой мобайнида воқеаларни кузатиб юриб, оловни тўғри назорат қилиш орқали кўтарилиш ва тушишини бошқариш мумкинлигини тушуниб етганди. Бир жасур ўткинчи ҳам унга ҳамроҳ бўлди. Номини хотирлашга арзийдиган бу киши Арланд маркизи Франсуа Лоран эди.

1783 йилнинг 21 ноябрида ҳаво шари Мует қасридан (Париж XVI) кўтарилиб, йигирма беш минутдан сўнг тўққиз километр наридаги Бют-о-Кай, ҳозирги Пол Верлайн майдонига бориб кўнди.

Ҳамма ҳайратда. Монголфиеларнинг насаби янада юқорилади. «Юлдузга етиб борамиз» (*Sic itur ad astra*) шиори остида улар изланишларни давом эттиришга ва шу тақлид юлдузгача етиб боришга бел боғладилар.

Аммо маблағ етишмади. Ҳали замон эса революция бошланиб кетди. Қайд этиб ўтиш керакки, ҳаво шарини ясашда қатнашган Фоли-Титон ишчилари ҳам Бастилиянинг олинишида ўта муҳим роль ўйнадилар. Ревейон уларга янги солиқ жорий қилгани сабаб, улар жуда қаттиқ кўзғолон қилдилар.

Этиен анчадан бери ташлаб қўйилган оилавий қоғоз фабрикасини ўз қўлига олиш учун Ардешга қайтди. Олимлик руҳиятида бўлган Жозеф эса миллий саноатни қўллаб-қувватлаш жамиятини ташкил этишда қатнашди ва Наполеон уни хизматлари учун «Шарафли Легион» унвони билан тақдирлади.

Ихтирочининг уқубатлари

Луи Никола Робер 1761 йил 2 декабрда Парижда туғилган. Эркинлик шайдоси бўлганидан, у Америка озодлик ҳаракатида қатнашиш учун ўн тўққиз ёшида Атлантикани кесиб ўтди. Францияга қайтгач, ўзига бошқа иш топиб олди: қоғоз.

Отадан ўғилга, XVII асрдан буён Дидолар авлоди ношир, сангтарош, босмахона ва китоб дўкон соҳиби ҳамда ҳарф белгиларининг асосчиси эди. Шу урфни давом эттириб, Пьер-Франсуа Дидо Эссон қоғоз фабрикасига эндигина асос солган эди. У ёш йигит Роберни ишга ёллади.

Корхонанинг асосий мижози давлат бошқарув ташкилотлари, хусусан Молия маъмурияти эди. Революция Франция кассаларини қоқлаб битказган. Пул чиқарадиган машинани тезлатиш лозим. Дидо Луи Николага ишлаб чиқаришни тезлаштириш йўлини топишни буюрди.

Унинг жавоби тезда ҳозир бўлди. 1799 йилнинг 18 январида қаҳрамонимиз тўлиқ механизациялашган, ҳеч қандай ишчига эҳтиёж қолдирмасдан, мисли кўрилмаган даражада узун қоғоз ишлаб чиқара оладиган дастгоҳга муаллифлик ҳуқуқини берувчи гувоҳномани қўлга киритди.

Дастгоҳ одатдаги ишлаб чиқариш босқичларини механизациялаштирган эди.

Охурсимон идишда турган бўтқа чўмич воситасида мис симлардан тўқилган айланиб турувчи лентага тўкилади. Лента илгарилаш асносида ёнламасига силтаниб, бўтқани юзага бир текис тақсимланишини таъминлайди.

Сув дастлаб силтаниш орқали сириқиб, сўнг лентадаги бўтқа қуритгич барабан орасидан ўтади. Прессдан чиққан қоғозни Робер «хоҳлаганча чўзиб кетавериш мумкин» дерди.

Дидо авторлик ҳуқуқини ишчисидан сотиб олди ва уни бирдан рози қилмасдан, келадиган фойдадан катта фоизлар ваъда қилди.

Ўртада Дидонинг сингилларидан бирининг эри, Гэмбл исмли бир инглиз пайдо бўлди. Қайноға-куёв ихтирони

ривожлантириш учун ҳамкорлик қилишга қарор қилишганмиди? Ёки эҳтимол шу Гэмбл лойиҳани ўғирлаб кетгандир? Ламаншдан ўтибоқ Гэмбл бошқа қоғоз ишлаб чиқарувчи, Фурдриниелар билан бирикиб, муаллифлик ҳуқуқи бўйича Англия гувоҳномаси эгасига айланди.

Луи Никола Робер мағлубиятни тан олгиси келмасди. Бунинг устига ҳақини ҳам тўлашмаган. Дидо устидан судга мурожаат қилди ва бу Дидога ихтиросининг эгалигини топшириш билан яқун топди. Энди у Англияга бориб адолатни қарор топтириши керак. Иш янада мураккаб эди. Фурдриниелар ҳам қўл қовуштириб ўтирмади.

Гэмблнинг ёнига дарров иккита билимдон муҳандис Жон Хол ва Бриан Донкинлар келиб қўшилгач, бутун бир жамоа шаклланди. Улар Робернинг ихтиросини такомиллаштиришда тинимсиз давом этдилар. Чўмичнинг тезлиги оширилди, лента ҳаракати устидан назорат яхшиланди, лента кенгайтирилди, қуришиш барабанларининг сиқиш кучи орттирилди. Намуна (прототип) даври тугаган эди. Биринчи тезкор дастгоҳ 1803 йилдан бошлаб илк қоғозларини бера бошлади. Натижа ҳайратланарли, олтита охурнинг иши бажарилмоқда.

Бошқалар ҳам янада самаралироқларини ўрната бошладилар. Қўлда ишлаб чиқаришнинг куни битди. Янги дунё бошланаётган эди.

1810 йилда Дидо банкрот бўлгач, Робер ишсиз қолди.

Тўрт йилдан сўнг унинг дастгоҳ ихтирочиси эканини тан олувчи суд қарори чиқади. Робер уни бошқа қоғоз ишлаб чиқарувчиларга, жумладан Меснил-сюр-Лестредагига таклиф қилади. Радия.

Руҳи тушган Робер ҳаммасини бошидан бошлашга қарор қилади ва бошқа ишлар билан шуғулланади. Жумладан, ўқитувчилик ва баъзи бир ихтиролар қилади. Улар орасида бир ёзув машинкаси ҳам бор эди.

Тақдир унга сўнгги зарбани берди.

Пьер-Франсуа Дидонинг жияни Фирмин Дидо 1826 йилда Меснилдаги қоғоз фабрикани сотиб олиб, у ерга Донкин

томонидан сотилаётган инглиз дастгоҳларини келтириб ўрнатади.

Луи Никола Робер кўлидаги бор ускуналарини синдириб, ҳамма ишларини тўхтатади ва орадан икки йил ўтиб, бу дунёни тарк этади. Унинг қисмати кўплаб бошқа француз ихтирочиларининг қисматини ёдга солади. Улар кашф қилганлар ва ишонч ҳамда маблағ йўқлиги сабаб ихтирони амалиётда кўллаб, даромад ва ҳузур топиш учун бошқаларга қолдирганлар.

Ихтирочи чеккан уқубатлар

«Қуйида имзо чекувчилар ва ...

«Ангулем босмахоначиси жаноб ўғил Давид Сешар ҳозирги кунгача бўтқа учун ишлатиб келинган увадани қисман ёки умуман аралаштирмасдан, ўсимлик толалари асосида қоғоз тайёрлашнинг янгича усулини топганлигини ва бу орқали ҳамма турдаги қоғоз нархини эллик фоизга пасайтиришга эришганлигини тасдиқлаб, ушбу усулга асосланган ихтирога муаллифлик гувоҳномасидан фойдаланиш учун жаноб ака-ука Куантетлар ва жаноб ўғил Давид Сешарлар ўртасида қуйидаги битим ва шартларга асосан бир корхона ташкил этилди...»

«[...]

«1823 йилнинг дастлабки олти ойида Давид Сешар овқатни ҳам, кийим-бошни ҳам, ўзини ҳам ўйламай, Колб билан қоғоз фабрикасида яшади. У муаммолар билан шу даражада қаттиқ олишдики, Куантетлардан бошқалар учун бу ажойиб томоша бўлди. Негаки бу жасоратли курашчининг хаёлида ҳеч қандай манфаат йўқ эди. [...] У қайсидир маънода табиатнинг яширин қаршиликларини жиловлаган ҳолда, инсон ўзига маъқул маҳсулотга айлантирган моддаларнинг жуда ғалати хоссаларини ўта донолик билан кузатиб борди. Провардида, нарса ва воқеалар ўртасидаги кейинги боғлиқликни инобатга олибгина бу каби ижод маҳсулларига эришиш мумкинлигини кўриб, ажойиб саноат қонунини хулоса қилди. У бу боғлиқликни «моддаларнинг иккинчи табиати» деб номлади. Хуллас, август ойи атрофларида, айти пайтда саноат ишлаб чиқараётган қоғозга мутлақ ўхшаш бўлган «охурда ошланган» усулида қоғоз ишлаб чиқаришга эришди. [...] Ҳайрон

қолган бошқа косиблар эски усулга ёпишиб олганларича, Куантетларни кунлашар ва бу интилувчан оилани таназзулга юз тутиши яқин эканлиги ҳақида жар солардилар.

«Сентябрь ойида катта Куантет Давид Сешар билан алоҳида гаплашиб олди ва унинг бу муваффақиятли тажрибани янада чуқурлаштирмоқчи бўлаётганидан хабар топиб, курашни тўхтатишга кўндирди.

« – Азизим, Давид Сешар, Морзакка бориб, аҳли-оилангизни кўринг, чарчоқлардан дам олинг, биз таназзулга учрашни асло истамаймиз» дейди у дўстона. «[...]»

«Давид Сешарнинг ихтироси оч қоринга тушган лукмадек француз ишлаб чиқариш саноатига сингиб кетди. Увада ўрнига бошқа нарса қўшиш орқали Франция Европанинг барча мамлакатларидан арзон қоғоз ишлаб чиқара бошлади¹.»

«Рафикасининг суюклиси, икки ўғил бир қизнинг отаси Давид Сешар эрмак учун адабиёт билан шуғулланар ва келадиган фойда ҳисобига бахтли ва беташвиш ҳаёт кечирар эди. У шон-шарафга алвидо деб хаёлпарастлар ва коллекционерлар сафига жасорат билан кириб олгач, илм-фанга фақатгина охирги ҳаёт босқичидаги ҳолатда маълум бўлган ҳашоратларнинг ҳали номаълум шакл ўзгаришлари бўйича изланишлар олиб бориш ва энтомология билан шуғулланишга бел боғлади».

Балзак бечора ихтирочи Сешарни ёд этиб, барча ишлаб чиқариш йўллари тушуниб олганини исботлашга уриниб дейди: «Қоғоз фабрикаси улкан қуритгичнинг ўзгинаси эмасми? Бўғланиш ёки сиқиш орқали бўтқадаги толаларни бир-биридан ажратадиган сувни чиқариб ташлаш керак.

Яшасин Ҳақиқат оламидаги барча нарсага, жумладан саноатга ҳам қизиқувчи адабиёт.

¹ Шу тариқа Балзак, увада етишмаслиги сабаб хом ашё сифатида ёғочдан фойдаланиш ҳақида гапириб, янги революцияни эълон қилди.

Буюклар билан суҳбат

Франция миллий кутубхонаси, Париж (Франция)

Ўша тонг, 27 январь пайшанба. Палэ Роял метро бекатига тушиб, шу номли боғ оралаб шимол томонга кетаётганимда кексаликнинг моҳияти билан учрашиш ниятида эдим.

Мадоннанинг севимли тикувчиси Жан Пол Готие дўконининг рўпарасидаги Вивиен кўчаси, 5-уйда бош сақловчи Мишел Лў Павек мени кутиб турарди.

Ҳали якунига етмаган поёнсиз ишлар туфайли ўтмишга саёҳатим мени даставвал қурилиш майдонидаги тахта-саройлараро оралаб ўтишга, кейин даврларга оид сўйри шаклдаги хонани оёқ учида кесиб ўтиб, темир зинадан кўтарилиб, деворлари эскириб қолган узун йўлак бўйлаб бориш учун чапга ва яна чапга бурилишга, ниҳоят вақтинчалик ишхонанинг эшигини туртишга мажбур қилди. Яна бошқа бир бош таъмирловчи Мари-Лор Превост хоним мени кутиб олди. У қўлида олтмиш сантиметр узунликдаги ва йигирма сантиметр энликдаги, пуфакчали целлофанга ўралган, бир нарсани гўёки илоҳни ушлаб тургандек бармоқ учида тутиб турарди.

Мендан ўтиришимни сўради у.

Хуллас, мен тўрт минг йил ортга бориб қолган, қаршимда эса бир-бирига ёпиштирилган папирус варақлардан иборат бир ўрам турарди.

Мари-Лор уни оҳисталик билан очаётган чоғда педагогика олий ўқув юртининг ёш талабаси Клоэ Рагаззоли кулоғимга зарур маълумотларни шипшитиб қўярди.

У мирзоларнинг ҳаттотлик амалиётларига оид диссертация устида ишлаётган бўлиб, бу хазинани кашф этган мисршунос Эмил Присс д'Авеннинг барча ёзганлари билан таниш эди.

- Қаранг, бу муқаддас матн иероглифларнинг «оддий» турида битилган. Белгилар устун шаклида эмас, сатрга терилган. Ҳаттотлар бу ёзувни осонроқ деб ҳисоблашган.

Жувон унда-бунда таржима қилади.

- Гап Фиръавн саройида отасининг ўрнини эгаллаши лозим бўлган ўғилга вазир ота томонидан берилган яхши яшашга оид маслаҳатлар ҳақида бораяпти. Матннинг «Птахотеп ўғитлари» деб номланиши ҳам шундан.

«Кексалик келди, қартайиш бошланди, кўзим хиралашди, қулоғим оғирлашди. Ҳамма нарсадан ҳам кўра кўпроқ қарилик инсонга озор беради...»

Жувон ўзи билмаган ҳолда ҳар сабоғида менинг яқин келажагимни таърифлаб борарди.

Бунинг аҳамияти йўқ, зеро унинг ёнидалигим учун ҳам вақт қаърига саёҳат қилардим.

Бу узоқ Мисрга саёҳатимдан қайтиш осон бўлмади.

Ёнимдаги учала билимдон соҳираларнинг ўзаро суҳбатлари келишиб олиш билан яқун топди. Вакил қилиб танланган Мари-Лор сал қимтиниб гап бошлади.

- Гарчи бунинг илмий исботи бўлмаса-да, «сиз ҳозиргина дунёдаги энг қадимий китоб билан танишдингиз», дейишга баъзи асосларимиз бор.

Қулёзмадан қулёзмага ўтар эканман, чошгоҳгача инсоният даврининг анчагина қисмини кезиб чиқдим. Бечора соатим гандираклаб бошини қўярга жой топа олмас эди. Шафқатсизлигим тутиб, тез-тез соатимга қарар ва унинг вақт қаърида адашиб юришидан хузурланар эдим.

Ўйлаб кўринг-а, соат 10:15 да Хитойда Дунхуандаги бир ғорда лотус деб аталадиган сутранинг рўпарасида қоғозининг силлиқлиги ва ёзувларининг аниқлигидан ҳайратланиб турардим. Бу идиограммалар гўёки яқинда битилгандек.

Бу ўрамнинг ноёблиги ҳаттотнинг номи (Юан Юан Зи) ва аниқ санаси (675 й) ёзилган колофон¹га эгалигида эди. Бир минг уч юз ўттиз беш йиллик масофадаги бу ашёга ҳайратимни яшириб ўтирмадим.

Лў Павек хоним гап сотишнинг вақти эмаслигини эслатиб қўйди. Вақтга амал қилиш лозим.

¹ Қадимий китоб ёки қулёзманинг яратилган санаси, жойи ва муаллифи ҳақида маълумот берувчи саҳифа ёки сатр. Одатда китобнинг охириги саҳифасидан жой олади.

Соат 10:45. Европанинг XII асри мени кутиб турибди. Хусусан, ичида бир неча кунлаб сайр айлашим мумкин бўлган лотинча қийин сўзлар луғати менга мунтазир. Унинг бир қисми пергамент, қолгани эса аллақачон қоғозга айланган бўлиб, худди даврлар алмашинувининг гавдаланишига ўхшайди.

Бироздан кейин, баъзи даврларни четлаб ўтиб, Казанованинг қийноқли ҳамроҳлигидаги XVIII асрга келиб қолдим. Ле Пломб деб аталадиган бундай даҳшатли Венеция зиндонидан қандай қутилишни ўйлардим.

Ҳисобчиникига ўчшаш улкан дафтарларда ҳафсала билан битилган, бир текис, катта-катта ёзувларда афсонавий, ўзига ром этувчи, киши тасаввурига сиғмас даражадаги саргузаштлардан иборат ҳаётини ҳикоя қилиб берарди.

Қаторлардаги мукамал тартиб ва улар баён қилаётган воқеалардаги тартибсизлик ўртасидаги тафовутчалик чалғитадиган нарса бўлмаса керак. Ҳатто бемалоллик бобида ҳам бу одамнинг назоратни йўқотмаслиги кишини маҳлиё қиларди. Яхшиям Лў Павек хоним бор эди. Йўқса ўз навбатида мен ҳам мафтун бўлиб қолар эдим.

Муаллиф сирларининг беқиёс ҳикоячиси бўлган қоғозга такрор миннатдорчилик билдириб улгурмасимдан, қувғиндаги кўлёмалари «Кулаётган одам» ва «Денгиз заҳматкашлари» билан Виктор Гюго мени кутиб олди. Виктор Гюго учун унинг сўзлари ёзилаётган юзанинг аҳамияти йўқ шекилли, чиндан ҳам кўлига илинган барча нарсага – ипакми, тошми ё қумми ёзган, чизган, тасвирлаган.

Ҳақиқатан, бошқа бирор кимса ишига бу даражада берилиб кетмаган. Қайдлар учун ҳамма нарса бўлаверади. Мисол учун Жерар Непалдан келган хатнинг орқа томонида ҳам қоралама жумлаларни кўриш мумкин.

Бироқ кўлёмалари учун эса ўйланган асарга қараб, эътибор билан қоғоз танлаган ва қоғознинг ранги ҳам тасодифий эмас.

У «Денгиз заҳматкашлари»ни фақат оқ қоғозга қоралаган бўлса, «Хўрланганлар»ни Брюсселдами ёки Гўрнезейда, қаерда ва қачон бўлишидан қатъий назар (аввал бошда икки ярим йил узмасдан, кейин эса ўн уч йиллик танаффусдан сўнг қайта кўлга

олган) у айнан бир хил мовий рангли қоғоз топишнинг уддасидан чиқади.

Худдики айни шу ранг бу воқеаларга маскандек.

Бундан ташқари, сотиб олинган қоғоз миқдорини айтмайсизми, гўёки айни шу миқдор китобнинг катта-кичиклигини белгилайдигандек. 1866 йил «Денгиз заҳматкашлари»ни якунлар экан, шундай деб ёзиб қўяди: «Икки йил олдин сотиб олинган Шарль қоғозининг охириги варағига сўнгги саҳифамни ёзаяпман».

У хатто матнлар ва улар битилган асос ўртасида мулоқот, акс-садо бўлишига ҳам интилади. «Қалбдаги унлар»даги шеърлардан бири акасининг ўлимини маълум қилган қора хатнинг орқа томонига битилган.

Унинг «инглиз» китоблари, «Вильям Шекспир», «Денгиз заҳматкашлари», «Кулаётган одам» фақат Лондондан келтирилган қоғозга ёзилиши керак бўлган бўлса, «Тўқсон уч» учун француз қоғози зарур эди.

Иши табиатан эркин, барча ташқи маъмурликлар, йўқламалар, бугун нимадир қилиш мажбуриятидан холи, танбалликнинг сон-саноксиз ишвалари-ю бахоналарига илиниб қолишда ҳам эркин бўлганидан кўпчилик ёзувчилар асарларини ёзишда давом этиш учун ўзларига баъзи урфларни одат қиладилар.

Ёлғизлик улар учун биринчи зарурат ва мурасасиз ҳамроҳ эканлигидан ёнларида бошқа нарсанинг ҳозир бўлишини хоҳлайдилар. Бу вазифа қоғоз учун айни муддао.

Баъзи ёзувчилар томонидан севгилиси ёки рафиқасига тақдим қилинган, аслида эса қоғозга аталган муҳаббат изҳорини ўқиётгандек бўласан гўё.

Виктор Сегален Корея қоғозини шундай мақтайди: «хаёлий Корея, лоларанг Корея, бахмал Корея, садафранг Корея...»

Пол Клодел янада шоирона тарзда: «Ажойиб қоғоз! Уни қаердан топдингиз? Денгиз ўтлари, аёлларнинг зулфи-зари, балиқ асаб толалари, бацилла ва денгиз юлдузчалари, сув буғи, хуллас бутун бир дунё намоён бўладиган бу садаф рангли кигизга ўхшаш шаффоф нарсада ҳамда бундай соғинчли

кадимий Хитой хаёлларида менинг ўн беш йиллик, эҳтимол ўн беш минг асрлик хотиротларимни кўриш мумкин».

Мана, икки ярим соат олдин бошланган тўрт минг йиллик тарих қаърига саёҳатимнинг поёнига етиб келаяпман.

Лў Павек хоним «Изланиш, қайта топилган умр»нинг энг сўнгги (№20) дафтарини менга тутказди. Тўқ қора-кўк рангли муковада ҳеч қандай ажабланарли нарса йўқ.

Қизиғи кейинроқ бошланди.

Деярли ҳар бир саҳифада турли катталиқдаги қоғоз бўлаклари ёпиштирилган эди. Баъзилари ташриф қоғозидек кичик, бошқаларини ёйганда бир метрга етадиган бу қоғоз бўлакларини дуолар битилган экс-вото дейиш мумкин. Булар бор-йўғи қўшимчалар эди.

Дафъатан келган, гўё бировнинг ҳаётига суқилаётгандек туйғу мени дафтарни ёпишга ундади. Чунки, ҳақиқатан шундай эди. Ўзимни керагидан ҳам узокроққа, Прустнинг миясидаги фикрлар туғилаётган ковакчаларга кириб кетгандек, жумлалар туғилган ҳаманоқ қалам воситасида шу қоғоз бўлақларига сочилаётганини кўриб тургандек ҳис қилдим. Асарнинг энг охириги 125-саҳифасига келдим. Пруст учта гапни қолдириб, ҳаммасини, хошияга ёпиштирган қоғозчаларидагини ҳам кўшиб, ўчириб ташлаган. Дастлабки жумла «*олиймақом ўрин*» олдинги саҳифанинг давоми экани кўриниб турибди.

- Майлими?

Мари Лор Превост бош ирғитиб битта олдинги – 124-саҳифага қарашга ижозат берди.

Базўр-базўр ўқидим.

«Ҳеч бўлмаса асаримни тугатиш учун менга кўпроқ умр ва қувват берилганда аввало албатта.. [...]»

Охириги саҳифага ўтдим.

«[...] уларга ажратилган Маконда шунчалар қисқа ва Замонда эса аксинча, орасида қанчадан-қанча кунлар жой олган бир-биридан шу қадар узок даврларга доҳил, йиллар қаърига чўмган улкан махлуқотлар бўлгани учун ажратилган беҳад узун жой қаршисида олиймақом ўринни эгалловчи инсонларни тасвирлаган бўлар эдим. Тамом»

Бу қайғули хонада ҳиссиётлардан ўпкам тўлиб кетаёзди. Қоғоз туфайли Прустнинг энг сўнгги дақиқаларининг гувоҳи эдим. Бу унинг энг сўнгги марта қўлига қалам тутиши эди. Ҳадемай у бандаликни бажо келтиради.

Прустдан юқди шекилли, яна хаёлимга хотиралар кела бошлади.

1911 йилда «Изланиш»ни бошлаб, бир йилдан сўнг бир минг тўрт юз саҳифа битди ва уни бир мартанинг ўзида чоп этиш ниятида эди. Ҳамма нашриётлар, жумладан «*La Nouvelle Revue française de Guide*» матнни рад этади. Оқибат, Пруст асарнинг кичик бир қисмини «Сванларники томонда»ни тақдим этади. Муаллиф ҳисобидан.

Эсладим, қаршимда турган сўнгги саҳифа, ўчирилмаган уч сатр, тамом сўзи 1913 йилда ёзилган. Тўққиз йил мобайнида Пруст то ўлимигача, яъни 18.11.1922 йилгача аллақачон битган асар устида ишлашни қанда қилмаган. Қоғозчалар, қўшимчалар спиралсимон тарзда илгарилашдан тўхтамаётган узлуксиз, деярли абадий бўлган бу фикрнинг қайта-қайта келишининг намоёишидир.

Юрагим янада қаттиқроқ сиқди. Аллақачон «тугаган» деб эълон қилинган асарни тугатишга вақти етадими, йўқми, билмай, тақдирга чап беришга уринаётган бетоб муаллифнинг безовталигига шерикман.

Олимларчи?

Уларни ёддан чиқармаслик учун қўлёзмалар бўлимини безор қилиб бошқа куни яна келдим.

Қассоб ўзини гўштни муносиб тарзда поралаш ваколатига эга ягона шахс деб ҳисоблаганидек, ёзувчи ҳам қоғозни ўз мулки деб ўйлашга ва бошқаларни қаллоб, жилла курса қоғозга ишқибоз деб ҳисоблашга мойил бўлади.

Луи Пастернинг дафтарларини кўздан кечириб туриб, ҳижолат тортишим шундан эди. Бу қоғозлар шунчаки архив ёки қайд дафтарчаси эмас. Улар қирқ йил мобайнида (1848- 1888) кристаллография, ферментланиш, ипак қурти метаболизми ёхуд юқумли касалликларни ўрганиш ҳамда муолажа қилишга оид сон-саноксиз текширувлар жараёнида унинг энг яқин

хамдарди ва иттифоқчиси бўлишган. Олим фикрлар, фактлар, гипотезалар, текширишлар, юз бераётган воқеаларнинг ҳаммасини бирдек ўта пухталиқ билан кунма-кун қайд этиб боради.

- Қайси қайдларни кўрмоқчисиз? – сўради Мари-Лор, – бизда улар юздан ортиқ.

Каловланиб турганим учун унинг ўзи 13 рақамли дафтарни келтириб, 1885 йил 6 июль санасини очди. Эътиборни тортмайдиган бу бир неча сатрлар тиббиёт тарихидаги энг катта кашфиётлардан бирининг мағзига эшик очарди. Қадамба-қадам кўриб борар эканмиз, инсонни жунбушга келтирадиган саргузашт гувоҳи бўламиз. У ерда бир ёш йигитчанинг ҳаётига тўсатдан масъул бўлиб қолган олимнинг турли даражадаги ҳиссиётлари акс этган. Жасорат, шубҳа, безовталиқ, қайсарлик, таскин ва ифтихор.

Пастер билан шу узун тарихий кунларни сирлашишни бизга ҳаётият учун кимдан миннатдор бўлишимиз керак?

Олимларга хос ёзувда, бир текис, бироқ, ҳеч нарсани унутиб қолдирмаслик ниятида Пастер борган сари ўқиб бўлмас даражада майда қилиб, ҳар қанча оқ юза топса ёзаверади. Оғир иш кунидан сўнг кеч тушиб қолгани боис шам, сиёҳдон ва қаламдон устида қирсиллаган бармоқлар ва сиёҳни шимиётган қоғозни тасаввур қилиш мумкин.

*

**

Кутубхонага бормасимдан олдин ҳам, қоғоз ва ёзув бири-бирига жуфти ҳалол эканига шубҳа қилмаганман. Бугун бунга тўлиқ инондим. Қоғознинг табиат билан узвий боғлиқлиги (ёғоч, пахта) тўйга тўёна бўлса, (қўлёзма) ёзувнинг сепи эса фикрларни ёритиш ва мияга йўл оча олиш қобилиятидир.

Замонавийлик алоқаларни ривожлантиришдан тўхтамасида, шу аснода энг қадимий ришталарни узади. Буни тош ётқизилган йўл ёки оёқ кийимимизнинг остки қисми бизни Ердан ажратиб турганга ўхшатиш мумкин.

rage. Premier sujet Production de l'état réfractaire sur un enfant
humain traité très dangereusement mordu par un chien rabique.

le 6 juillet 1885, je reçois la visite de trois personnes :

1° Sieur Vone, Théodore, m^d épiciier à Meissengott

(Bas-Rhin) mordu au bras le 4 juillet par son propre chien, mais sur vêtement sans plaie vive, sans chemise percée.

Je le renvoie chez lui en l'assurant qu'il ne prendrait pas la rage, que c'était impossible.

2° Joseph Meister, ^{amené par sa mère, de Steige, près Villé - son père garçon boulanger,} âgé de 9 ans depuis le 21 février

dernier, fortement mordu au doigt médium de la main droite aux cuisses et à la jambe, par le même chien rabique qui a déchiré son pantalon, l'a terrassé et l'aurait dévoré sans

l'arrivée d'un maçon muni de deux barres de fer qui a frappé le chien.

Celui-ci, à l'autopsie avait foin, paille et fragments de bois dans l'estomac.

Voir la constatation des blessures par MM.

Vulpian et Grancher. Dossier à part.

J'installe la mère et l'enfant à Vauquelin. Il lui répugne d'aller à l'hôpital.

L'enfant reçoit autour des hanches, un peu plus haut que l'abdomen, aux hypocondres :

	6 juillet à 6/8 ^h 20' soir	— 1/2 ser. moelle du 21 juin - moelle de 15 jours	
- Le soir, on trépane 2 lapins avec cette moelle du 25 - vont bien encore le 30 juillet idem le 2 août, idem le 11 août idem le 19 août.	{ 7 — 9h matin — id	23 — moelle de 14 jours	
	7 — 6h soir — id	25 — moelle de 12 jours	
- On trépane 2 lapins avec cette moelle du 22/29 vont bien encore le 20 juillet. Idem le 2 août Idem le 11 août (id. le 19 août.)	{ 8 — 9h matin — id	27 — moelle de 11 jours	
	8 — 6h soir — id	29 : — moelle de 9 jours	
	9 — 11h matin — id	1 ^{er} juillet moelle de 8 jours	
- On trépane 2 lapins avec cette moelle du 3. Un de ces lapins mort de diarrhée le 15 ^{er} autre va bien encore le 30 juillet (id. le 2 août) id. le 19 août	10 — id — id — id	3 — moelle de 7 jours	
	11 — id — id — id	5 — moelle de 6 jours	
- On trépane 2 lapins avec cette moelle du 7 un mort de diarrhée, (mort le 23) 20 juillet : le restant pris. C'est le 9 ^{er} jour. Donne virulence dans moelle de 5 jours	12 — id — id — id	7 — moelle de 5 jours	
- On trépane 2 lapins avec cette moelle un mort de diarrhée. Autre bien encore le 30 juillet id. le 2 août idem le 11 août	13 — id — id — id	9 — moelle de 4 jours	
- On trépane 2 lapins avec cette moelle pris le 22, cad le 8 ^{er} jour. Tendance au retard - retard d'un jour	14 — id — id — id	11 — moelle de 3 jours	
- On trépane 2 lapins avec cette moelle morts le 26, autre le 1 ^{er} août	15 — id — id — id	13 — moelle de 2 jours	
- On trépane 2 lapins avec cette moelle pris le 22, cad le 7 ^{er} jour. Morts le 23 et le 24/7.	16 — id — id — id	15 — moelle de 1 jour	
- On trépane 2 lapins avec cette moelle pris tous deux le 23, le 7 ^{er} jour. Morts le 27	17 — id — id — id	17 —	
- Parole de trépan de lapins			

On s'arrête à ces 13 inoculations. C'est le 12 au soir que l'enfant a eu une convulsion. Les piqûres ont

rapport sur la production de l'état républicain sur un enfant
 très dangereusement malade par un chien rabique 85

Le 6 juillet 1885, j'ai vu le vich de trois personnes :

1° Sire Vona, Elchodze, Me Jüin à Moisingott

(Dorobin) vuide au bras le d'pitol par son propre chien, mais son
 chien est sans plus rien, sans aucune vision.
 Je le ramène de lui en l'assurant qu'il ne venait pas le
 doge, qui était impossible.

2° Joseph Meitler, âgé de 9 ans depuis le 21 février

deux, fortement malade au dix^e médium de la main M. T. au
 bras et à la jambe par le chien rabique qui a défilé
 au parkalon, l'a terrassé et l'a ramené devant sous
 l'air de son chien un peu de deux heures de fer qui
 a frappé le chien.
 Celui-ci à l'antropie avait fini, vu et se guérit de
 deux fois l'histoire.

Voici la compilation des blessures sur les
 Vulfian et grandeur. Voir à part.

Je table le soin et l'aspect à Vampurine. Le chien républicain Malin
 à l'hôpital.

L'enfant est entre de l'hande, un peu plus haut que
 l'adulte, pas hypodé :

6 juillet 1885	8 ^o soir	1/2 jour	malade	21 juillet	malade	15 jours
1	7	10	12	15	18	malade 20 ^e jour
2	8	11	13	16	19	malade 20 ^e jour
3	9	12	14	17	20	malade 20 ^e jour
4	10	13	15	18	21	malade 20 ^e jour
5	11	14	16	19	22	malade 20 ^e jour
6	12	15	17	20	23	malade 20 ^e jour
7	13	16	18	21	24	malade 20 ^e jour
8	14	17	19	22	25	malade 20 ^e jour
9	15	18	20	23	26	malade 20 ^e jour
10	16	19	21	24	27	malade 20 ^e jour
11	17	20	22	25	28	malade 20 ^e jour
12	18	21	23	26	29	malade 20 ^e jour
13	19	22	24	27	30	malade 20 ^e jour
14	20	23	25	28	31	malade 20 ^e jour
15	21	24	26	29	1	malade 20 ^e jour
16	22	25	27	30	2	malade 20 ^e jour
17	23	26	28	31	3	malade 20 ^e jour
18	24	27	29	1	4	malade 20 ^e jour
19	25	28	30	2	5	malade 20 ^e jour
20	26	29	31	3	6	malade 20 ^e jour
21	27	30	1	4	7	malade 20 ^e jour
22	28	31	2	5	8	malade 20 ^e jour
23	29	1	3	6	9	malade 20 ^e jour
24	30	2	4	7	10	malade 20 ^e jour
25	31	3	5	8	11	malade 20 ^e jour
26	1	4	6	9	12	malade 20 ^e jour
27	2	5	7	10	13	malade 20 ^e jour
28	3	6	8	11	14	malade 20 ^e jour
29	4	7	9	12	15	malade 20 ^e jour
30	5	8	10	13	16	malade 20 ^e jour
31	6	9	11	14	17	malade 20 ^e jour

On s'arrête à ces 31 inscriptions. Citations à l'histoire.

De longs tunnels ne servent pas seulement à traverser les montagnes, ils remontent les siècles. De vales co

Луи Пастер кундалигидан нусха

«Тирик хазина»лар Эшизен (Япония)

Японияда қоғозга қизиқишнинг бошланиши милодий 600 йилларга бориб тақалади.

Ғарбда жойлашган тоғ этагидаги бир қишлоқ. Корея яқин, ўртада битта қўлтиқ бор. Шу юртнинг савдогарлари сокин бир тонгда келишиб, хитойликлар кашф этган нарсани кўрсатишган бўлса не ажаб.

Токиодан Эшизенга бориш учун поезддан яхши восита йўқ. Биринчидан поезд тез боради. Тезликдан ўнгдаги Фужияма ва чапдаги Тинч океани соҳилларини ҳамда улкан Сузуки заводини кўзингиз зўрға илғайди. Кйотодан олдинги бекат Маибарада тушасиз. Перроннинг нариги томонида, анча секин юрадиган экспресс поезд хизматингизга шай. Унинг «шилликқуртдек» имиллашидан миннатдор бўласиз. Чунки, куз келган, арчалар доимий яшил тўнини ечмаса-да, гилос, **берёза**, заранг каби дарахтлар навбати билан тусларини ўзгартириб боради. Эътибордан четда қолаёзган гинкосларнинг ўзига хослиги ҳақида яна тўхталиб ўтаман.

Узун тунеллар фактгина тоғлардан ўтиш учунгина эмас, балки ўтмиш асрлар қаърига элтувчи йўл бўлиб ҳам хизмат қилади. Водийдан водийга ўтар экансиз, ибтидога яқинлашаётганингизни сезасиз.

Бугунги кунда Эшизен (барча раҳбарларга ёқадиган пичок ишлаб чиқарувчи) ярим саноатлашган, ярим аграр (гуруч) хўжаликлар бирлашмасидан иборат.

Тарихий марказ афсонага кўра, *имадат* «қишлоқ» деб номланади. Ёғочдан қурилган уйлар сой бўйлаб, Илоҳий ибодатхонага қадар чўзилган. У ерда ҳали ҳам қирқта оила қоғоз ишлаб чиқариш билан шуғулланади.

Йошинао Сугихара ундан олдин ўтган ота-боболари каби дўкондор. Хужжатлар унинг камида ўн иккинчи аждоди қоғоз савдоси билан шуғулланганини кўрсатади. Унинг камида икки

асрлик эски уйига кириб, хонтахта атрофида, татами устида ялангоёқ ўтирар эканмиз, жаноб Сугихара қоғоз дарсини бошлади. Электр иситгич мени аллақачон тешиб ўта бошлаган совуққа қарши бемажол курашар эди.

- Эшизеннинг омади бор. Бизда илгаридан қудуқ ва тоғдан оқиб келаётган сой сувлари сероб бўлган. Ота-боболаримиз тиришқоқ ва меҳнатсевар бўлишган. Танлаб-танлаб, учта энг мос бутоқни олишган. Энг хушрўйи бу *Козо*¹. Унинг толалари энг узун. Иккинчиси *Митсумата*². Шунга ўхшаш ўсимлик, бунинг устига баланд бўйли ва хушбичим. Учинчиси *Гампи*³. Ялтирашда тенгсиз ва ғоятда юпқа қоғоз ясашга имкон беради. Биринчи ва иккинчисини етиштириш мумкин, кўплаб деҳқонлар шундан кун кўрадилар. Яна бир яхши томони – тез ўсади. Тасодифни қарангки, қимматбаҳо, Гампи секин ва ёввойи ҳолда ўсади. Уни топиш ва йиғиш қийин. Демак қимматроқ.

Яхши педагог бўлган жаноб Сугихара ёзиб боришимдан коникмасдан, турларни фарқлашим учун менга бир тутам қоғоз узатди. Гампиникини таниб олиш осон, лекин қолган иккисига бироз вақтим кетди.

Ўқитувчим кейинги дарсга ўтди.

- Ўсимлик шиллик моддаси деганда нимани тушунасиз?

Билмаслигимни тан олдим.

- Унда қовушқоқлик ҳақида эшитгандирсиз?

Хотирамдаги кимё ва физикага оид эски билимларга мурожаат қилдим. Суюқликнинг қовушқоқлик хоссаси деганда, унинг таркибидаги молекулаларнинг ишқаланиши ҳисобига оқувчанликнинг секинлашишини тушунардик, шекилли. Қоғозга буни нима даҳли бор экан?

- Ўсимлик шиллигининг вазифаси қоришмага қовушқоқлик беришидан иборатдир. У толаларнинг осилиб туришини, сув сириғиш тезлигини камайтириш ҳамда элак устида бир текис

¹ Козо – *Broussonetia kazinoki*

² Митсумата – *Edgeworthia papyfera*

³ Гампи – *Wikstroema sikokiana*

ёйилишини таъминлайди. Ўсимлик шиллиғи учун Хитой атиргулининг илдизидан яхшиси йўқ. Тушуна олаяпсизми?

Кириш қисми тугагач, жаноб Сугихара япон қоғозининг узун тарихини қисқача сўзлаб берди.

– Билинги, қоғоз даставвал диний мақсадда ишлатилган. Мукаддас будда матнлари бир миллион ўрам қоғозга битилган ҳамда ҳар бири алоҳида ёғочдан кичрайтириб ишланган жажжи ибодатхоначаларга жойланиб, бутун мамлакатга тарқатилган. Кейин Гампининг шонли дамлари келди. Муҳаббат изҳорларини битиш учун унинг ялтираб туриши айтилган. Самурайлар замони келиб, улар қалинроқ ва пишиқроқ қоғоз – козони маъқул кўришган.

Кеч кириб борарди. Жаноб Сугихара шу ерда тўхтади. Балки, менинг совуқдан титрашимга раҳми келгандир. У менга индинга келишимни айтди.

*

* *

Биринчи устахона.

Юрагим ҳаприқади. Гўё қадимий сирларни билиш учун узок бир қиролликка бориб қолган болакай мисоли бир ҳис мени чулғаган. Ғира-шира ёруғликда фақат сувни кўриб ва эшитиб турибман. Худдики кир ювиладиган улкан бир тоғорага ўхшайди. Цементдан қилинган катта бақдаги кулранг қоришмага бир неча аёл ёғоч элакни қайта-қайта ботириб олмоқдалар. Улар жуфт бўлиб, бир маромда, сўзлашмасдан ишлайдилар. Иккаласи бирдан элакни кўтарди. Нима бўлаяпти экан? Аёллар кўтарган элакда нимадир бўлса керак. Элак тубида бир нарса чойшаб сингари оқариб кўринади. Улар уни суви сириғиб турган оқиш тахмонга кўшади.

Ҳаворанг челакака бир аёл чўп тикиб қаттиқ кўзғади. Энгашиб қарасам, шилимшиқ экан. Шубҳасиз, ўсимлик шилимшиғи бўлса керак.

Ҳозиргача бирорта ҳам эркакка кўзим тушмади.

Устахонанинг нариги бурчагида ёши улуғроқ уч аёл ичида оқ нарса сузиб юрган сувга тўла бакларнинг ёнида ёнма-ён

ўтирибди. Бошларига ҳамшираникига ўхшаш ҳаворанг шапка кийиб олган.

Ишга берилиб кетганидан бизнинг келганимизни пайқашмади ҳам. Жаноб Сугихара ўнг қулоғимга япончалаб шипшиётган маҳал чап қулоғим новча таржимон қиз – Шоконинг соф французчадаги сўзларини тинглайди.

- Тўрда козо, ўртада митсумата ва олдиндаги гампи. Ёдингизда бўлса, сизга уч хил тола ҳақида гапирган эдим.

- Бу аёллар нима билан банд?

- Улар пўстлоқ қолдиқларидан иборат гардларни олиб ташлашмоқда.

- Кун бўйими?

- Эшизеннинг жиндек ҳам хатога йўл қўйишга ҳаққи йўқ.

Аёллардан бири туриб хониш бошлади. У гампида ишлаётган энг кексаси бўлиб, ашуласининг авжи кўтарилиб, тушиб турибди. Овозида титроқ кўринмайди. Гуёки бу аёл ҳасратга, дардга тўла кечинмаларни бирма-бир, қаерда бўлмасин тўплаш учун сайр қилиб юргандек. Бизнинг эса нафасимиз чиқмайди. Қўшиқ ҳам тугади. Кекса хоним қайтиб ўтирди ва ўнг қўли гампи солинган идишдаги ифлосликларни олиб ташлашда давом этди. Икки шериги бу вақт тўхтамасдан ишлаётган эдилар.

Биз оёқ учида чиқиб кетдик.

- Қоғоз тўғрисида кўплаб қўшиқлар куйланган, – деди жаноб Сугихара.

Мана бу қўшиқни XVIII асрдан буён куйлашса керак, деб лаб учида чўчибгина хиргойи бошлади. Шоко таржима қилди. Одатда жуда қувноқ таржимон қиз йиғлаб юборгудек эди.

Бардам бўл!

Олтинга тенг бу.

Бардош дарахтининг гули эрур пул.

Умрингга йўлдош этиб меҳнаткаш сулув танла,

Қоғоз тайёрлашни эплай олсин у.

Доим пок юрак билан тоза сув ишлат,

Қалбинг қуруқ қоғоздек оқ бўлсин.

*

* *

Қоғоз кесадиған жодида текис қилиб кесмағанликлари вадидан қўлда қилинған қоғознинг қулоғи бор дейишади японлар. Уни тирноқ учи билан ёпишиб турған юзасидан шилиб оладилар.

Шу сабабдан унинг рахи бир текис эмас, худди денгизни хаддан зиёд яхши кўрганидан ундан узоқлашиб кетмаслик учун қайта-қайта ортига ўгирилған мана шу қирғоқ бўйидаги йўлга ўхшайди. Шунингдек, қоғознинг четидан, кексаяверганинг сари қулоғингдан чиқадиган тукдек, толачалар чиқиб туради.

Мен бошпана қилған маҳаллий уйга разм соламан. Деворларининг барчаси қоғоздан. Қоғознинг нега қулоғи борлигини энди билдим.

*

* *

Қишлоқ қор ёғишига тайёрланмоқда. Бундан бошқа кечикмаса керак ва мартгача эримай туради. Хуллас, охири қора редискаларни ҳам йиғиштириб олишга ошиқишади. Мақбаралар фасадини безаб турған ҳайкалларни ҳимоялаш учун оқ сурп билан ўрайдилар. Энг қийини, дарахтларни ўраш. Бундай булутга ўхшаш, устма-уст, қат-қат бўлиб турадиган қилиб шакл бериш учун йиллар мобайнида буталған дарахтларни қор оғирлик қилиб синдириб юбориши мумкин. Шу боис дарахт танаси ёнидан бамбукдан қилинған узун хода қоқилиб, учига ип билан дарахт шохлари боғлаб қўйилади. Янаям нозик турларини чақалоқлар сингари йўргаклаб қўядилар.

*

* *

Ўрмон билан ўралған кичик сув омборга бориб тақаладиган йўлнинг охирида қишлоқ узра савлат тўкиб турған ибодатхонага мени бошлаб борар экан, жаноб Сугиҳара

эшизенликлар динга жуда оддий ва тўғри муносабатда эканликларини ҳикоя қилиб борарди.

- Уларга натижа керак. Агар бирор илоҳдан қониқишмаса дарров уни бошқаси билан алмаштиришади. Авваламбор билинги, Японияда ҳеч нарса узоқ давом этмайди ва бундан ҳеч ким таассуфда эмас. Мабодо нимадир қулаб тушса ёки ёниб кетса уни қайта қурамиз. Биз бораётган ибодатхонадан олдин ҳам беш-олтитаси қурилиб, бузилган. Биринчисида бир будда илоҳи бор эди. У кучини кўрсата олмади шекилли, уни қишлоқликлар ўзларига маъқулроқ ва ўзлари ўйлаб топган бошқаси билан алмаштиришди. Унга берилган сийқа номнинг аҳамияти йўқ. Бундан буён «Каваками Гозен» (дарё илоҳаси деб таржима қилиш мумкин) улар учун қоғоз худоси ҳисобланади.

Урф-одатга мувофиқ ибодатхона дарвозасини иккита гинкос кўриқлаб турибди. Афсонада айтилишича, уларнинг ичида сув шунчалик кўплигидан ёнғин пайтида аланганинг ёйилиб кетишининг олдини олармиш.

Бошқа жиҳати эса ибодатхонадан қўланса ҳид келади.

Сабаби шундаки, бирор нарса шу дарахтнинг ачиган мевасичалик бадбўй эмас. Шу боисдан ҳам Европа фақат эркак гинкосларни олиб бориб ўтқазилгани маъқул кўрган.

Бурни бироз шу ҳидга мослашиб олгач, сайёҳ бу ерда фақат ажойиботларни кўриши мумкин. Тошдан қилинган катта-катта кўча чироқлари ўрнатилган ялангликдан ўтаётган сайёҳни кедрга ўхшаш, булутгача бўй чўзган дарахтлар қуршаб туради. Зинадан кўтарилиб борар экан, чап томонда депсиниб турган отнинг бронза ҳайкали гўё тирикдек уни гандираклатишига бир баҳя қолади. Қиш келиб қолгани сабаб, қулфлаб қўйилган қоғоз худосини кўра олмайди. Бироқ, ибодатхона томининг ўзига хослиги унинг дилини хушлайди. Бу том жуда ҳам майда дарахт пўстлоқларини бир-бирига ёпиштириб ясалган. Унинг ҳурпайиб турган шамойили қутирган денгизни ёхуд тектоник платолар ўзаро тўкнашишдан тўхтамайдиган бу юрт суратининг нечоғлик муқим эканини ёдга солади. Бундай ваҳимали жойда хотиржам ўтириш учун қоғоз худосига анча-мунча руҳий қувват зарур бўлади.

Японларга жудаям хос бўлган «ҳо-ҳо»лар билан, нигоҳини осмонга қадаб, гапни айлантириб, минг чайналиб, очик айтмасдан шама билан, мавзуни тилга олмаса-да, атрофида айланиб-айланиб, ниҳоят жаноб Сугихара таассуфда эканини билдирди.

- Қоғоз аталмиш минг йиллик табаррук бир нарсага бўлган сиздаги қизиқишни билсам-да, қизиқишдан бошқа сўз топа олмаганим учун мени маъзур тутинг, шунча йўл босиб, жонингизни жафога қўйиб, шу ергача келишга сизни ундаган кучни қандай тушунтириш мумкин? Сизни қоғоз билан боғлайдиган муносабатлар борасида, эҳтиром даражасидаги чуқур диққат-эътиборингизни тилга олсам мендан ранжимайсизми? Бугунги ажойиб куннинг жуда яхши ўтганига, жуда самарали ўзаро фикр алмашишларимизга қарамасдан, сизнинг қоғозга муносабатингизни билиб, жуда ҳам афсусдалигимни изҳор этаман.

Бўйчанг Шокога ҳайрон жилмайдим. Умумлаштирмасдан, қисқартирмасдан (менга асло ёқмаган бўларди) у бундай тушунарсиз надоматнинг сабабларини эгри-бугри чайналишлари билан бирга бирма-бир таржима қилди.

Мен жуда лўнда савол билан жавоб бердим:

- Нодамат? Қанақа надомат?

- Ҳо-ҳо, сиздай билимдон, изланишларга шунчалар қаттиқ бел боғлаган зот, уни кўрмасдан кетишингиз жуда ачинарли-да.

Мен безовта бўла бошладим (сабрим ҳам тугай деб қолган эди).

- Нимани кўрмай қолдим?

- 33 байрамини-да. Ҳо-ҳо, афсус, афсус!

Менинг мутлақо ҳайратда эканимни кўриб тушунтиришга киришди:

- Саккизинчи асрдан бери ҳар 33 йилда Эшизен халқи илоҳлар байрамини ўтказди.

Нега 33? Чунки японлар 3 рақамини бахт-омад келтиради деб ҳисоблашади. Балки доно япон халқи учун 3 та ҳам етарлича кўпдир. Фикрни бўлиб, гапни кўпайтирмаслик учун

Исо Масихнинг ҳам 33 ёшда қазо қилганлигини эслатиб ўтирмадим.

Хуллас, май ойининг белгиланган кунда қишлоқнинг забардаст йигитлари йўлга отланишади. Улар икки гуруҳга бўлиниб, ҳар бир гуруҳ серҳашам қилиб безатилган оғир ёғоч меҳробни, тоғдаги икки ибодатхонада ўттиз уч йилдан бери кўзлари тўрт бўлиб ўтирган икки илоҳнинг олдига кўтариб олиб чиқадилар. Уларнинг бири буддавий, иккинчиси синтоийлик илоҳи. Ушбу ташрифдан ва сайрга чиқиш имкониятидан илоҳларнинг не чоғли хурсанд бўлишни айтиб ўтириш шарт эмас. Негаки, илоҳларни меҳробга ўтқизиб, қишлоққа олиб тушадилар ва қишлоқда Каваками Гозен билан учраштирадилар. Хуллас, шу учлик шарафига байрам бошланади. Кутилганидек, байрам 3 кун давом этади.

2008 йилги байрамда қатнаша олмаганим учун жаноб Сугиҳара кейинги сафар албатта келишимни маслаҳат берди.

Дарров ҳисоблаб чиқдим:

1. Биринчи марта 721 йил май ойидан башланган.
 2. Навбатдагиси $2008+33-3=2038$ йил май.
 3. Демак (2038-1947) 91 ёшда келар эканман.
- Орзуга айб йўқ.

*

* *

Уддабурон қишлоқ.

Қандай қилиб дунё эътиборида бўлишни билади. 1989 йилда ҳаммани ҳайрон қолдиришга аҳд қилди.

Барча ҳунармандлар лойиҳада иштирок этишди. Ҳаммаси аъло даражада бўлиши учун қайта-қайта текшириб элак ясаш, бўтқа тайёрлаш, устахонани кенгайтиришга олти ой кетди.

Ниҳоят ўша айтилган кун етиб келди ва уч ой давом этди.

Икки томонда саккизтадан, жами ўн олти барзанги элакни улкан охурга қайта-қайта ботирар эди. Кейин уни элакдан олиб, сувини сириқтириб, Эшизенда, мисли кўрилмаган катталиқдаги қоғоз қуритилди.

Бу уринишлар натижаси Гиннес рекордлар китобида «Кўлда ишлаб чиқарилган энг улкан қоғоз варағи» деб қайд этилди. Бўйи 7,1 м, эни 4,3 м, оғирлиги 8 кг эди.

*

* *

Агар «Тирик хазина» сўз бошлагудек бўлса, бирор кимса унинг сўзини бўлишга ҳадди сиғмайди.

Унинг ҳукмида бўлган салтанат эшикларини итариб ичкари кирганимизда у бизга қайрилиб ҳам қарамади. Устахона ҳар хил қулайликлардан буткул мосуво. Фақат қоғоз ишлаб чиқариш учун зарур бирламчи асбоблар: охур, козо учун пақир, ўсимлик шиллиғи учун ишлатиладиган илдизларни солиш учун яна бир пақир, деворга тираб тахланган ёғочлар, кели, толани туйиш учун стол ва пресс.

Хонанинг ўртасидаги электр иситкичдан чиқаётган қизғиш ёруғлик бошқа куними, кечроқ ёҳуд кечқурун исиниш имкони борлигини эслатиб туради.

Анчагина, ярим соатлар чамаси, унинг ишлашини, кўлининг қолипдаги хиромини, қолипнинг охурга бориб келиб, айти керак миқдордаги бўтқани олиб, кейин текислаб ўйнашини кузатдим.

Бундан минг йил олдин ҳам мен каби қизиқувчан ва менга эгизакдек ўхшаб кетадиган бир киши шу устахонага киргани аниқ. У ҳам мен кўриб турганларим билан бир хил хатти-ҳаракатларни кўрган. Тунеллардан эҳтиёт бўлиш керак деб тўғри ўйлаган эканман. Улар огоҳлантириб ўтирмасдан сизни даврлар оша саёҳатга бошлайди.

Хуллас, устоз сўз бошлади. У менга қоғозни ўттиз ёшга етгандагина ҳурмат қила бошлаганини айтди.

- Илгари нима билан шуғуллангансиз?

- Қоғоз билан, Эшизендаги ҳамма каби. Фақат унга етарлича меҳр бермаганман.

Ишибей Ивано иш суръатини пасайтирмай сўзлар эди. Ёши саксонни қоралаб қолган. Унинг чўзинчоқ боши қоқсуяк

кушнинг бошини ёдга солади. Бироқ, қоксуяк кушнинг бошида уники каби кулиб турадиган кўзлар йўқ.

Унинг бир ҳафталик иш режасига қизиқдим.

- Қолип билан икки кун, кўриб турганингиздек.

Ниҳоят қолган вақтда ўзи ҳақида ҳам қайғуриш жуда тўғрилигини таъкидлаганимда у кулиб юборди.

- Қоғозни яхши билмаслигингиз кўриниб турибди. Қолган беш кунда бўтқага ишлов бераман.

«Тирик хазина»лар болалигимдан бери мени ҳайратга солиб келади. Улар энг юксак билим ва маҳоратни ўзларида ифода этадилар. Ҳозирги кунгача 320 кишига «Тирик хазина» унвони берилиб, улар санъат (асосан мусиқа ва театр) ва ҳунармандчилик (кулолчилик ва ранг-тасвирчилик) вакиллари. Беш киши қоғоз учун шу мақомга эришган.

Япониянинг катта ишқибози Клод Леви Страус шу мақомга жуда қизиқади. Унинг айтишича, бу ҳозиргача етиб келган ягона олий насаб мақомини берувчи восита.

1999 йил кунларнинг бирида Маданият вазирлигидан бир гуруҳ одамлар келишди. Улар Ишибей Ивановнинг ишлашини кузатишди. Ундан баъзи нарсаларни сўрашди. Дафтарларига қайд этишди. Бироқ, томорқага қайрилиб ҳам қарашмади. Уч ойдан сўнг ҳукумат қарори етиб келди. Ишибей Иванога «Тирик хазина» унвони берилди.

Қарорда унинг қоғозига оид учта сабаб асос қилиб кўрсатилган эди:

1. Улкан маҳорат билан ишланганлиги;
2. Катта тарихий аҳамиятга эга эканлиги;
3. Қоғозининг тарихий илдизлари шу жой, Эшизен билан узвий боғланганлиги.

*

* *

- Томорқани яхши кўрасизми?

Ягона саволи шу бўлди. «Тирик хазина» қоғоз ва унга алоқадор соҳаларга қизиқиши тайин. Томорқа ҳам шулар қаторидага ўхшайди. Кўриниб турибдики, мен хатога йўл қўйдим. Балки, томорқасидан ҳам қоғозичалик фахрланиб юрар.

Унинг қора редискаларининг яхши ўсаётганлиги ва овқатга ишлатиладиган турли ўтларнинг сероблиги билан табриклашим керакми-ди.

Томорқа учун «Тирик хазина» унвони бормикан? Бир киши икки соҳада «Тирик хазина» унвонини олса бўладими?

Ишибей Ивано хаёлларимни бўлди.

- Экин экишни билмайдиган одам ҳеч қачон қоғоз ясай олмайди.

Ўйлаб қолдим. Бироқ, бу икки соҳа орасидаги боғлиқликни топа олмагач, ундан сўрашга жазм этдим. Жавобини ололмадим.

Устоз жавоби ойдин бу ҳақиқатни қайта тилга олиб, ўз кадрини тўққиси келмадими?!

Эҳтимол, шунчалар содда топишмоқнинг жавобини ҳали ҳам билмаслигимни, яъни билимсизлигимни юзимга солиб, мени камситгиси келмагандир.

Балки, бундай донолик, томорқа-қоғоз ўртасидаги ўхшашлик, иккисига ҳам бир киши узок йўлни сабр билан босиб ўтиши натижасида эришишига ишорадир.

*

* *

- Эшитинг-а!

Қулоқ тутиб кўрдим. Узоқдан келаётган икки итнинг вовуллашини, сал берирокдаги қозонхона гувиллашини, устахонада эса қолипдан оқаётган сувнинг шилдирашини айтмаганда бошқа ҳеч бир товуш диққатимни тортмади. Тан оламан, ютқаздим!

«Хазина»нинг пешонаси бир муддат жаҳлдан тиришгандек бўлди.

- Сиз ҳам худди бошқалардексиз, энг муҳими қолиб кетди. Сув... уни наҳотки эшитмаяпсиз?

Мен унга эшитаётганимни айтдим, бироқ...

- Сувни аҳамиятсиз деб ўйлайсизми? Ундан ҳам баттари, ҳамма сув бир хил деб ўйласангиз керак? Билиб олинг, сув қоғознинг энг муҳим хом ашёсидир. Баъзи кунлари ишим унча

ковушмайди. Текшириб кўраман, ҳаммаси жойида. Қишлоқда яшайман. Дўстларимдан сўрасам, улар ҳам яхши қоғоз чиқара олмаяпти. Кейин эса сув туфайли яна яхши қоғоз чиқара бошлаймиз.

Сўз бошладим:

- Ҳароратни тилга олмадингиз.

- Қоғоз мавзусида китоб ёзаяпсиз, шундайми? Буни биласиз деб ўйлаган эдим. Қоғоз ёзни ёқтирмайди. Сувнинг жуда илик ва жуда беқарорлиги сабаб ёпиштириш қобилияти ўз ишини яхши бажармайди. Менинг энг нозик мижозларим қишлоққа совуқ тушсагина буюртма беришади.

*

* *

Бу минглаб йиллик тарихга эга хатти-ҳаракатлар намойишидан кўз уза олмасдим. Қатъий даражадаги аниқлик билан бўтқага беш кун ишлов бериш, пухта эътибор, ҳамма бирдек ҳаракатда, «Тирик хазина» унвонига муносиб бундай ботартиблик ҳақида ўйлайман.

Худди шу пайт тилга олишга ҳам ҳаддим сиғмайдиган, «бор-йўғи шунгами? Қоғоз шунча меҳрга муносибми?» деган жоҳил бир савол мени тешиб ўтади.

Ишибей Ивано мени илғаб олди.

- Мен ижод аҳли хизматидаги одамман. Улар келадилар-да, истакларини, заруратларини баён қиладилар. Қалинлиги, таркиби, ҳеч бири бир хил эмас. Бажараман. Уларга маъқул бўлса ишимдан фахрланаман. Уларга битилган битикларнинг ҳаммасини яхши кўраман. Битиклар учун энг сара қоғоз зарур.

*

* *

Ишибей Ивано ёши ўтиб қолгани сабаб, ишни соат 17 да тугатишини айтганди. Бироқ, аллақачон қоронғи тушиб бўлган. Неон лампа бўтқага яшил тус бериб турар, «Тирик хазина» эса ишлашда давом этарди. Эҳтимол, у қоғозни етарлича

қадрламасдан ўтказган дастлабки ўттиз йилнинг гуноҳини ювиш умидида зўр бераётгандир.

*

* *

Кечкурун телевизор дунёдаги энг катта қоғоз фабрикалардан бири – Даио Папернинг президенти Маэ Икава ва фабрика асосчисининг невараси камокқа олинганини маълум қилди. Улар корхона пулларининг бир қисмини қимордаги қарзларини тўлаш учун сарфлашибди.

*

* *

Эртасига кетишимдан олдин шох кўчага югурдим. Қалбимни бир безовталиқ, ожизлик туйғуси қамраб олган эди. Имкони борича кўпроқ хунармандлар билан кўришиш ва хайрлашишни истар эдим. Улар менга хавф остидадек туюлди, шекилли. Кейинги сафар уларнинг ҳаммасини соғ-саломат кўрармиканман?

У кишини ҳурматлаб, маҳаллий «Тирик хазина» Хизабуро Ивановдан бошладим. Унинг «саваланган булут» усулидан хайратланиб, қоғоз устида оролчалар ёки қирғоқ бўйи манзаралари пайдо бўлишини кўрдим.

Нидеаки Такининг эшигини тақиллатдим. У киши анъаналар ва машиналарни уйғунлаштириб, рангли қоғоз ишлаб чиқаради.

Осада оиласи мени кутиб олиб, сон-саноксиз маҳсулотларини, Янги йил арчасидан тортиб баобрў дўконлар учун безакчаларгача кўрсатди.

– Филиппинликлар биздан кўчиришмоқда, hozир ҳамма жойда шу, начора. Сифати паст молни арзон нархда сотиб, биз билан рақобат қиляпмиз, деб ўйлашади. Бари ёлғон.

Ямаги оиласи қандай қилиб календарь учун мўлжалланган қора қоғозга беш рангли аждаҳони ёпиштиришни кўрсатди. Кейинги йил аждаҳо йили, нима деб ўйлайсиз, бу тижоратимизга қўл келармикан?

Шу тарзда кечгача давом этди.

Ташқи томондан тинч ва экзотик бўлган Эшизен қишлоғида музей экспонатига айланиб қолмаслик учун курашаётганлар яшайди. Уларнинг мақсади – ўн беш асрлик анъаналар занжирини узмасдан, ишлаб чиқаришда давом этиш.

Яна ўша водийга элтувчи чеки йўқ тунеллар ёдимга тушади. Уларга замонавийликнинг зўравонликларини тутиб қолувчи фильтр ўрнатилса яхши бўларди.

Вақтини топиб, илоҳ билан гаплашгани ибодатхонага чиқдим. У ҳам вазиятни яхши билиб турганини айтганидан ҳеч ажабланмасангиз керак.

Қоғознинг абадийлиги (Япония)

Анъанавий Японияда барча бинолар ёғочдан бўлган. Ёнғин кетидан ёнғинлар. Шундай пайтда даставвал ноёб қоғозларни асраш керак. Чунки, уларда оила ва жойларнинг тарихи битилган. Уларни қудуққа отишарди. Ёнғин тугагач, ивиб қолган бўлса-да, сақланиб қолган қоғозларни минг эҳтиёткорлик билан чиқариб олишарди. Уларни қуритиш учун ёйиб қўйилса кифоя.

Бинодан ҳеч нарса қолмаса-да, бўялмайдиган сиёҳда битилган ҳарфлар ўз жойида.

Хиросима (Япония)

Бутун тарихни ўз бағрига сиғдирган қоғоз ҳамма нарсадан ҳам кўра кўпроқ мавзудан четга чиқишга имкон беради, ҳатто бунга ундайди ҳам.

Шундай экан, келинг турнани бориб кўриш учун берилган имкониятдан фойдаланиб қолайлик.

Китобхонларим безовта бўлмасин учун айтиб кўяй, жуда қадим-қадимдан бери узоқ-узоқларга сафар қилса-да, кетган жойига қайтиб келадиган бу қуш адашиб қолишимга йўл қўймайди.

Ишонтириб айтаманки, янги билимлар билан янаям бойиган ҳолда мавзуга қайтамыз.

Номаълум сабабларга кўра, ҳар ҳолда номуносиб тарзда, Францияда бузук аёлни «турна» деб ҳақоратлашади. Ваҳоланки, бу қуш бутун Осиёда чуқур ҳурматга сазовор.

Энг аввало, бу қуш поклик тимсоли (Сибирь оқ турнасининг рангида гард йўк) ва садоқат намунасиндир. Баҳорда нар қуш бир мода қушни танлар экан, қулоқни тешадиган даражада кичкириб, соатлаб изидан юради. Маълум бир вақт ўтгач, мода етарлича ялинтирдим деган қарорга келади шекилли, бирдан тўхтаб қанотларини кенг очади. Бу унинг розилик белгиси. Нар қуш имконни қўлдан бермай, шу заҳоти унинг устига ирғиб, тўрт секунд ҳаракатланади. Шу муҳаббат исботи ила бир умрга жуфтлашишади. Уларни фақат ўлим ажратади, холос.

Турнанинг яна бир ҳислати – унинг узоқ умр кўришида. Турнасимонлар оиласи қушлар ичида энг биринчилардан бўлиб, 60 миллион йил муқаддам пайдо бўлган. Уларнинг дастлабки аждодларида маҳлиё қиладиган ҳеч вако бўлмаган. Ўзлари катта, бесўнақай ва учиш учун оғирлик қиладиган кучли

тумшук. Масалан, Фороракос Лотин Америкасига дахшат солганлардан бири (думини ҳисобламаганда 3 м келарди).

Секинлик билан оиланинг кўриниши яхшилана борди.

Қомати тикланиб, уча бошлади.

Айтишларига кўра, Канада турнаси Шимолий Америка осмони узра 10 миллион йилдирки, қанот қоқиб келади. Бизгача етиб келган қадимий қушлардан бири турнадир.

Турналарнинг шу даражада қадимийлигини билган Осиё халқлари бу қушнинг жуда узоқ умр кўришига ишонишган. Улар турна бемалол олти юз йил яшайди деб ўйлашган. Уларнинг ҳар йили баҳорда, айти бир пайтда, табиатнинг уйғониши билан бирга қайтиши, ҳаёт чархпалагининг муҳим аъзоларидан бири эканига нишонадир.

Бундан ташқари, турнага донолик сифатини, тафаккур парвозини (шубҳасиз, жуда баланд баъзан 4000 м.дан баландроқ учганидан бўлса керак), назокат (оёқларининг узунлиги сабабли, ҳинд турнасининг оёқлари 1,5 м.дан ошиши мумкин, киборларга хос секин қадам ташлаб юриши), ботирлик (1644 йилда Фанг Ши исмли будда роҳиби Манджурларга қарши яхши жанг қилиш учун янги жанг санъатини кашф қилди ва уни «вушу» – «оқ турна зарбаси» деб номлади) сифатларини беришади.

Мана, қоғоз мавзусига мунгли қайтишнинг вақти бўлди.

Садако Сасаки 1943 йил 7 январда Япониянинг Хиросима шаҳрида дунёга келди. 1945 йил соат 08:15 да бомба портлаганда у ҳали икки ярим ёшда эди. Садако оиласи билан портлаш марказидан 2 км масофада яшарди. Атрофдаги ҳамма уйлар вайрон, қўшнилари ҳалок бўлган ёки яраланишганини кўрганида, кўл-оёғи бут, ҳеч қайри қонамаётгани ва оғримаётганини билганида, омадим бор экан, – деди ўз-ўзига.

Бироз катта бўлгач югуришни машқ қилди. Балки, ҳақиқатан тирик эканлигини синаб кўриш, жилла курса, зарур бўлиб қолганда тезроқ қочиш қилишга қўл келар деб ўйлагандир.

1954 йил бир мусобақада унинг боши айланиб кетди. Унга оққон касали ташхисини қўйишди.

Кимдир, айтишларига кўра бир яқин дугонаси унга минг турна ҳақида сўзлаб берибди.

Афсонага кўра кимда-ким мингта оригами (қоғоздан қатланган) турна ясама унинг тилаги рўёбга чиқар экан.

- Мен соғайишни истайман, – деди Садако ва турналарни яшашга киришди.

У қоғоз қатлашни бошлади.

Тонгдан шомгача тўхтамасди. У қўлига тушган барча қоғозни қатларди, дори ёрлиғидан тортиб врач ёзиб берган рецептгача, ҳатто ҳожатхона қоғозларини ҳам.

У тунда ҳам давом этарди. Ухлаши учун ҳамширалар боғлаб кўямиз деб пўписа қилишларига ҳам тўғри келди. Хонаси борган сари турнага тўлиб борарди.

У турналар беш юзтага етганда ўзини бироз яхши ҳис қила бошлади. Афсона кучга кираётгандек туюлди унга. Кейин уйига кетишига рухсат бердилар. Соғайиш бир ҳафтага чўзилди, холос.

Яна бир юз қирқ тўртта турна яшашга улгурди. 1955 йил 25 октябрда Садако оламдан кўз юмди.

У ўн икки ёшда эди.

Синфдош дўстлари у учун турна яшашда давом этдилар.

Мингта турна дарров ясалди. Яна давом этдилар. Чунки уларда ғоя туғилган эди. Хиросиманинг марказида шу турналарни сотиш эвазига, бомбадан жабрланган, ҳалок бўлган ёки кейинчалик ногирон бўлиб қолган Садако каби болалар хотирасига ҳайкал қад ростлади. Турна яшаш эса анъанага айланди. Ҳар йили дунёнинг турли чеккаларидаги сон-саноксиз мактаблардан минг-минглаб қатланган қоғоздан шакллар келади. Мантиқан қаралганда, Садако Сасаки ва турнача жанг услубини кашф этган хитойлик роҳиб Фанг Шилар ака-сингилдирлар.

Эскиларга эъзоз

Лувр музейи, Париж (Франция)

Сена бўйида, музейнинг Ғарбий чеккасида, таъмирлаш устахонаси Флора павилонининг иккинчи қаватидан жой олган.

Ажойиб манзара.

Чапда илон изи бўлиб оқаётган дарё.

Ўртада, Катта Саройнинг улкан ойнавандининг ортидан Шайо тепалиги бўй чўзиб турибди. Сал ўнгда Риволи кўчасининг баланд фасадлари билан ўралган Тюильри боғи. Буларнинг барчаси нигоҳни Лў Нотр истаган кенгликка, Елизей боғига бошлайди.

Хаёли бошқа – шоҳ асар билан банд бўлганидан, буларнинг барига бефарқ, бир гуруҳ аёллар қирол Луи XIVнинг рассоми Шарл лў Бруннинг асарларини таъмирлашмоқда. Эсладим, мана бу ерда бир кул, сал нарироқда бир ғалаба онлари, элчилар зинапояси (Версал)нинг шифтига мўлжалланган икки иш.

Таъмирчи усталар ўз режаларини менга баён этишар экан, беихтиёр менинг хаёлларимни Японияга бошлайдилар.

Гап аллақачон эскириб қолган бу асарларни янада яхшироқ сақлайдиган бошқа асос юзасига кўчириш ҳақида кетмоқда.

Улар даставвал катта зиғир толасидан қилинган матони ёйиб, устига қоғоз ёпиштирадилар. Аммо қайси қоғозни танлаш керак? Албатта козони.

Улар бироз истехзоли назар билан менга кўз қирини ташлаб кўйишди. Албатта, меҳмон козони қайдан билсин. Балки бу сўзни эшитмаган ҳамдир?

Эшизенга бориб келганимни уларга жилмайиб айтдим.

Шу заҳоти муносабатларимиз ўзгарди. Ҳозиргина мен улар учун бегона, зерикарли бир одам эдим. Энди эса ўзимни улар

ўртасидаги биродарликка деярли қабул қилингандек сеза бошладим.

Узоқ вақт қозонинг сифатларидан сўзлашдик. Эгилувчанлик ва пишиқлик ўртасидаги бундай бирлашув жуда ҳам камёб, шундай эмаси?

- Лў Бруннинг расмлари учун бундан яхшироқ қоғоз топа олармидик?

Мен бунга қарши фикр айта олмайман.

Валентин Дюбар – устахонанинг яқинда тайинланган масъули мени бошқа стол ёнига бошлади. У ерда бошқа доктор хонимлар тер тўкишмоқда, столда бошқа эски қоғозлар.

Бу ерда ҳам худди олдингидагидек талабчанлик, салоҳият ва изланувчанликни кўрдим. Чунки ҳар бир «жароҳат» алоҳида муолажа талаб қиларди.

Менга «Луи XIVнинг маскарад ва байрам либослари» альбомини кўрсатишди. Ўхшаши йўқ полизчилик ишораларига, патлару тумшукларга тўлиб-тошган бу расмларни сақлаш ва саҳифалар устида ишлаш ҳақида тушунчалар беришди. Уларда инсон қувноқлик билан ҳайвонларга аралашиб кетиш билан бирга, қушга ўхшашни маъқулроқ кўрган. Мен давлатбошини, хусусан Қуёш-қиролни шу либосларда тасаввур қилаяпман. Эҳтимол, у ўз даврининг энг яхши раққосларидан бўлгандир?

Сал нарироқда яна бир иш майдони.

Жан Батист Доготининг (1740-1786) портрети арчилиб тушаёзган. Янаям яхшироқ кўриш учун кўзига лупасимон мослама таққан аёл зарарланган жойларни жуда нозик мўйқалам билан белгилаб чиқмоқда.

Ишлатиладиган елим осётр балиғининг сузгич пуфагидан олинишини айтишди.

Нега ҳеч ким кекса ёзувчиларга ҳам шунча эъзоз кўрсатишмас экан-а? Бизнинг ҳам хасталикларимиз бор-ку.

Хаёлларим тез чалғишини сезиб, Дюбар хоним мени бошқа бир олима ёнига бошлади.

Бир кўргазма туфайли бу хоним Делакура чизган баъзи расмларнинг ҳолатини текшираётган эди. Ана шу ерда энг бузғунчилардан бири *металлогалик*¹ бўёқ билан танишдим.

- Қаранг.

Рассом йўлбарслар эскизини чизган ён дафтарча саҳифаларига энгашаман. Бечора ҳайвон! Ёмон бўёқ уларни кемирмоқда. Ҳа демай уларни бағрига олган қоғоздан ҳам ҳеч вақо қолмаса керак. Бўёқ-қоғоз жуфтлиги шу даражада бирдамга ўхшарди. Улар ўртасидаги муносабатларда тўсатдан зўравонлик пайдо бўлишини қандай тушунтириш мумкин? Буни даволаш учун нима қилиш лозим?

XIX асргача кўпчилик рассомлар ўз бўёқларини ўзлари тайёрлашган. Улар турли-туман моддаларни бир-бири билан аралаштиришарди, масалан дарахт пўстлоқлари, вино қуйқаси, галл ёнғоғи ва албатта металл тузларни ҳам (темир ёки мис сульфати). Охирида боғловчи ўрнида одатда араб елими кўшилади.

Аралашма емириш хусусиятига эга бўлса-да, қоғоз асосан зиғирдан бўлгани учун дош берар эди.

1830-1840 йилларда қоғознинг таркиби ўзгариб, мато ўрнини ёғоч эгаллайди. Сифат пасаяди.

Устига-устак бўёқлар ҳам саноатда ишлаб чиқарила бошланади ва таркибида емирувчи кимёвий моддалар борган сари кўпаяди.

Шу тариқа қоғоз-сиёҳ қадимий жуфтлиги ўртасига раҳна туша бошлайди.

Жуфтлик масаласига келганда ҳаммага маълумки, муносабатлардаги танглик машинасини тўхтатиш жуда мушкул. Таъмирловчилар қўлларидан келганларини қилишади. Муолажа қилишнинг иложи бўлмаса борини мустаҳкамлайдилар. Айни пайтда секинроқ, лекин зўравонлик давом этаверади.

¹ Металлогаллик бўёқ – XII-XVIII асрларда Европа рассомлари кенг фойдаланган бўёқ тури. Таркиби асосан учта моддадан ташкил топади. 1 - галл ёнғоғи, 2 - темир сульфати ва 3 - араб елими (гуммиарабик).

*

* *

Мен шундай пухта ишхонадаги ягона эркакка яқинроқ бордим. Андре Лў Прат, Дюбар хонимдан олдин шу устахонани бошқарган. Яқинда нафақага чиққан бўлса-да, сеҳрли бу ишдан ажралиб кета олмаяпти (ҳа, уни тушунаман!). Эндиликда у нозик ишда кўмак бериб туриш учун келиб туради. Бугун у бир картон қутининг деворлари ва остини қатланган козо ва гампиларнинг ингичка бўлаклари билан қоплаб чиқмоқда. Бу қути ҳадемай ёмон бўёқлардан жабр чеккан жуда нозик пергаментни жойлаштиришга хизмат қилади.

Кимга кўпроқ ҳавас қилиш керак?

Архивнинг бирор тортмасида асрлардан буён унут бўлиб ётган ва бундай тўсатдан келган эътиборни мутлақо кутмаган пергаментгами? Ёки Андре Лў Пратгами? Унинг юзидаги енгил табассум қилаётган майда ишининг нечоғлик хузур ва роҳат бағишлашини кўрсатиб турибди.

Бир оиланинг қисқа таърифи Бретан (Франция)

«Сизга яхши ўралгани маъқул бўлса...

ОБК қоғоз.»

Эсимда қолган, бобом Жан мени «Олти кун велосипедда» мусобақасига олиб борарди. Ёдимда, қишки велодромга очик метро билан борардик. Шукрутга¹ тўйиб, шампан тўлдирилган қадахни айланаётган велосипедчилар томон кўтарар эдик. Эсимда, ҳали ўнга ҳам кирмаган эдим. Ҳар уч ёки тўрт дақиқада карнайлар чириллаб спикер реклама ўқирди. Қайта-қайта...

«Банан – чемпионлар меваси!

Мевалар чемпиони!»

Ёки бизга энг маъқул реклама

«Сизга яхши ўралгани маъқул бўлса...»

Хотирамда бор, бретанлик қариндошларимиз Пенҳарда (Финестер) Одет номли кичик бир дарё бўйида яшашарди. Амаким Фернанд яқиндагина «*НВ-Henriot*» чинни фабрикасига директор бўлган, қишлоқ хўжалик машиналари бўйича вакил эди. Янгам Маргонинг кўзларидаги мовий ранг, қисқа аммо ўта қаттиқ жаҳли важдан об-ҳаводай тез ўзгарарди. Бироздан сўнг жаҳл ўрнини чексиз мулойимлик ва яна янгидан ҳаёт завқи эгалларди.

Ҳайратланган жажжи парижлик, дарё бўйидаги йўлакда туриб олиб, сувнинг оқишига маҳлиё эдим. Мен денгиз сатҳининг кўтарилиши қуруқлик ичкарасига шу қадар кириб боришини тасаввур ҳам қила олмасдим.

Кимпердан пастроқда, чап томонда, ана у ерда қоғоз чиқарадиган жувоз ҳақида айтишгани ҳам ёдимда. Қишки велодромда кўп марта эшитган учта ОБС ҳарфларнинг маъносини ўргатишганини ҳали унутганим йўқ.

О – Одет, қўшни дарёнинг омоними ва Эрге-Габерек коммунаси деб аталадиган жой номи ҳам.

¹ Шукрут – «choucroute» карамнинг бир тури. Кўплаб Европа мамлакатларида истеъмол қилинадиган нордон карамдан тайёрланадиган таом. Франциянинг Алзас региониди бу таом маҳаллий миллий таом ҳисобланади.

Б – Одет ва Каскадекда ишга туширилган биринчи қоғоз фабриканинг асосчиси Болоредаги бош ҳарф.

К – Каскадек (Финестер) Скаер коммунасидаги жой номи.

Эслашимча, биринчи сигарет бир бретан аскар томонидан Севастополь қамали пайтида (1854-1855) кашф этилган. Унгача тамакини ҳидлашган ёки нос қилиб шимишган, ёхуд трубкага солиб чекишган. Хуллас, аскар Корентин лў Кудикнинг трубкаси ўқ тегиб синиб қолгач, қайлиғи ёзган хатга тамаки ўраб чекишга қарор қилади. Қайтиб келгач, бу кашфиётдан жувозчини хабардор қилади. 1914 йилга келиб, жаҳон бўйича сигарет қоғози бозорининг 80% Болоре корхонасига тегишли эди.

Гвен-Аел Болоренинг оилавий корхонаси маҳаллий балиқчилик тўрлари ва филиппиндан келтирилган абака қамишидан энг юпқа қоғоз ишлаб чиқариш учун қай тарзда фойдаланганини ҳикоя қилиб бергани ҳам ёдимда. Шунингдек, нусха кўчириш қоғози бўйича ҳам улар қирол бўлиб, Галимар нашриётининг энг ажойиб нашрлари Ла-Плеад учун етказиб берардилар. Ҳеч қачон у уруш хотираларидан гапирмас эди. Эҳтимол, бу 1944 йил 6 июнда «Озод французлар» сафида Нормандиянинг озод этилишида қатнашганлигидандир.

Винсон Болоре ўзининг Вокрессон ишхонасида берган конвекцияга оид дарсини ҳам унутганим йўқ. Бу дарс менинг мавзуга оид ягона сабоғим бўлиб қолди. Қоғоз электр изолятор ҳам ҳисобланишини биласизми? Бу бизни батареяларга қизиқтириб қўйди.

Залнинг охирида 50 га яқин ўғил-қизлар биринчи Автолиб¹ миждозларига телефон орқали жавоб берарди. Уларнинг олдида Париж регионининг улкан ёритилган харитасида ижарага берилган 300 автомашинанинг ҳар бирининг турган жойини кўриш мумкин эди. Ҳадемай уларнинг сони 3000 дан ошиб кетади.

¹ Автолиб – автомобилни ижарага берувчи ташкилот.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Ҳозирги қоғоз

Қоғоз болалари Ражастон (Ҳиндистон)

Санганер Жайпур остонасидаги кичик бир шаҳарча.

Жаноб Алимуддин Салим Кагзи ходимлар сони мавсум ва вазиятга қараб, 700 дан 1200 тагача бўлган заводни бошқаради. Унинг бутун дунё бўйлаб сотадиган қоғозининг «қўлда қилинган», «табиатни дўст тутадиган (eco-friendly)», услуби қадимий ва ишлаб чиқариш ахлоқ меъёрларига мувофиқлиги кафолатланган. Эшик остонасиданоқ табиатга эътиборни ифодаловчи яшил ранг корхонанинг юқоридагиларга алоҳида муносабатда эканлигини англатиб турибди.

Жаноб Кагзи дабдабали оҳангда атроф-муҳитни ўзимга қай даражада дўст тутишимни сўради. Унинг кўзларига тик қараб, имконим борича ҳаракат қилаётганим ва бу йўлда анча илгарилаганимни айтдим.

Қониқиш ҳосил қилган мезбоним эвазига, Ражастонга жуда-жуда хос бўлган, мен қандай бўлса шундайлигича севадиган, асрлар оша, салтанатлар узра ўтувчи чексиз ва аралаш-қуралаш ҳикоялардан бири билан мени сийлади.

- Қадимда, 1000 йиллар атрофида, бизнинг қавмимиз Туркияда яшашган. Билмадим кимдан, лекин қоғоз бўйича чуқур билимни эгаллашган. Кунларнинг бирида, негалигини билмайман, шубҳасиз, замон шафқатсизликлари туфайли кўчишга мажбур бўлишган.

Сўзлаб борар экан, жаноб Кагзи мени бир хонага бошлаб кирди ва хурсанд ҳолда икки қўлини ҳам бўтқа солинган бакка ботирди.

- Бемалол қўл тиксангиз бўлади. Фақат увада, ҳеч қандай кимёвий модда қўшилмаган. Қанчалар майин-а, нима дедингиз? Мижознинг талабига кўра унга қизғалдоқ, гунафша ва ҳатто атиргул баргларидан, ўтлардан аямасдан қўшамиз, ишонаверинг. Авлодлар оша, менинг бобокалонларим янада яхшироқ макон излаб ёки қувғинлар сабаб, битта-ю битта қоғозчилик хунарини асраган ҳолда бутун Ўрта Осиёни

кезганлар. Шу тариқа улар Ражастонга келиб қолишган. 1600 йиллар атрофида пойтахт Амбер шаҳри ва давлат ҳукмдори, Рожа Ман Сингх I уларни саройга чорлайди. Орадан бир аср ўтгач, ўз ҳунарлари билан муносиб даражада шуғулланиш учун сув йўқлиги сабаб, улар худди мана шу ерга – Сарасвати дарёси қирғоғига келиб жойлашишади. Сарасватининг суви тозалигидан ташқари, рангларни сақлаш ва кўримли қилишдек алоҳида хусусиятга эга. Шу тариқа бобокалонларим ер юзидан ўз маконларини топган эдилар. Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин! Шундан буён Кагзи сўзи оиламиз шарифига кўшилган. Бу қадимий урду тилидан олинган бўлиб «қоғоз ишлаб чиқарувчи» маъносини билдиради.

Тинглаётган ҳикоям тугаб қолишидан безовталигимни яшира олмайдиган юзим ифодасини дарров илғаган Алимуддин кўркманг, ҳали тугатганим йўқ, – деди.

Сўнгра мени ўзининг фахри ҳисобланган дорга «чойшаб қисгич»лар ёрдамида қоғоз варақлари осиб кўйилган улкан айвонга олиб борди.

- Қуритишнинг бир маромдалиги қоғоз сифатининг қалитларидан биридир. Ҳаво ҳаракатидан яхшироқ фойдаланса бўладиган жойларни отамнинг шахсан ўзи белгилаб берган.

Қора ер босиб саёҳат қилганим сари, дилимга бироз қайғу солиб, шамол билан сирлашишда денгизчилар якка ҳоким эмас эканликлари ойдинлашиб борарди.

Жайпурда бир Маҳарожа ҳатто «шабада сарой» бино этган бўлиб, ҳавонинг ҳаракатидан у ўзининг энг ашаддий душмани ёзнинг оғир ва иссиқ кунларидан химояланиш учун фойдаланган. Саройнинг олд томони улкан мушарафа бўлиб, ундаги турли-туман туйнуклар шинаклар каталогининг ўзгинасидир. Бу туйнуклар Маҳарожага нафақат салқин ҳаво, балки унинг хотинларига панада туриб кўчани кузатиб ўтиришга ҳам имкон беради. Мана бу соя ҳам салқинликка фавворадан оқаётган сувнинг шилдирашидек ёқимлилиқ олиб келади.

Жаноб Кагзи ҳикояда давом этди.

- Бир марта оиламизнинг тарихий илдизлари узилишига бир баҳя қолди. Тижоратимиз инқирозга учради. Оиламиз шарифидаги Кағзи сўзини йўқотишимизга озгина қолган эди. Худо бундай бўлишини истамади.

XIX аср ўртасида Англия Ҳиндистонни империянинг олтин ва садаф конига айлантиришга қарор қилганида сиёсий ҳокимиятнинг ўзи уларга камлик қиларди. Эндиликда иқтисодиётнинг маҳаллий иштирокчилари уларнинг ягона вазифаси – марказни бойитишга ҳисса қўшишдан иборатлигини тушуниши шарт эди. Мустамлакачилар саноати билан озгина бўлса ҳам рақобатлашиш ҳақида ўйлаш ҳам мумкин эмас.

Бутун ҳинд жамияти қоғоз ишлаб чиқаришга тушган пайтда қоғоз жувози Англиядан денгиз орқали келар эди. Агар бирор шахс Ҳиндистонда дастгоҳларни янгилашга интилса борми «*Indian Civil Servis*»нинг бешафқат ходимлари томонидан тўхтатиб қолинарди. Текстил саноатида ҳам муаммо бир хил эди. Ганди уларни қўллаб қувватламасди.

1919 йилдан бошлаб Маҳатма чарҳда пахтадан ип йигириб, ўзига кийим қилишни кундалик одат қилди. Бу ўша машҳур «дхоти», фикрлар узлуксизлигига асосланган ҳинд фалсафаси каби чексиз тасма кўринишидаги матодир. У баъзи ҳамроҳларининг шу масала юзасидан жиддий мунозараларига дуч келди, жумладан Тагор, уни замонавийликни инкор этиш орқали Ҳиндистонни маънавий ўлимга бошлаётганликда айбларди.

Шунга қарамай, Ганди хунармандчиликни ҳимоя қилди. Маҳатма Ҳиндистонни яёв кезиб чиқди. У ватанининг ҳатто энг чекка худудлари ҳам нақадар бойлигини биларди. Бу бойлик эски билим ва маҳоратда, жўшқинлик ва ишга қобилиятда эди. У иш жойлари шу ернинг ўзида, қишлоқда эканлигини, фақат хунармандчиликни қўллаб-қувватлаш орқалигина шаҳарларни катталаштириб, ижтимоий ва гигиеник нуқтаи-назардан бомбага айлантираётган қишлоқ халқининг шаҳарга оммавий тарзда кўчишларига қарши курашиш мумкинлиги биларди.

Шу тариқа, у кишлоқда саноатни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш юклатилган комиссия тузди.

Алимуддиннинг бобоси шу дастур воситасида Ганди билан учрашади. 1938 йил жаноб Аллоҳвасъе учун шон-шуҳрат йили бўлди. Маҳатманинг илтимосига кўра, Конгрес партияси олдида қоғоз санъатини намойиш қилди. Бундан буён унинг корхонаси давлат буюртмаларини биринчилардан бўлиб бажаришига ваъда берди.

Жаноб Аллоҳвасъе ва Маҳатмалар ҳақида ўйлайман. Ҳозирги ҳинд саноати «кишлоқдан чиқиб кетган»ига анча бўлган. Ҳамда дунёдаги энг қудратлилардан бирига айланган. Бироқ, эски тизим ҳали мавжуд бўлиб, ҳеч кимга билдирмай мамлакат ифтихори бўлган улкан компанияларни беқиёс даражада қўллаб-қувватлайди.

Алимуддин тўхтади. Анави ерда ҳовлини кесиб ўтаётган оқ кийимдаги кишини кўрсатди.

- Бу менинг отам. 82 ёшда. Ҳалиям ишлайди. Ундан дам олишини ўтинсам у ҳаммага бу мени ўлдирмоқчи деб жар солади. Сизга 1947 йилни айтиб бердимми?

Эслаб кўрдим, у менга кўп нарса айтиб берди, лекин бу санани эшитсам ёдимда қоларди, ҳар ҳолда бу менинг туғилган йилим.

- Ҳиндистон мустақил! Ҳамма жуда шод-хуррам эди ўшанда. Маъмурлар Партитурани танлаганидан ҳам хабарингиз бор. Фақатгина мусулмонлар учун бўлган Покистон юзага келди. Мусулмон бўлганимиз учун биз ҳам кетишимиз мумкин эди.

Унга боқаман. Ҳовли аллақачон бўшаб қолган. Лекин жаноб Кагзи учун оқ кийимдаги шахс ҳамон ҳозир.

- Отам айтади. Мен ҳали туғулмаган эканман ўшанда. Катта отам бир кеча номоз ўқиб сажда қилган. Тонгда Аллоҳнинг изни билан қарор қилди. У ҳаммани йиққанида барча хотин-халаж йиғлар эди. У деди: – биз қоламиз! Ҳиндистон Покистонга нисбатан тезроқ ривожланади.

Биз бобомизга раҳмат айтишдан ҳеч қачон чарчамаймиз. Бошқа оилалар кетишди ва ноҳақ бўлиб чиқишди.

Ниҳоят биз заводнинг энг «табаррук жойи» «*Salim*» компаниясининг энг сара маҳсулотлари ишлаб чиқариладиган жойдамиз.

Олти одам хонтахта ёнида чўк тушиб олишган. Уларнинг ҳатти-ҳаракатлари ва юзларидаги жиддийликни кўриб ибодат қилишяпти дейиш мумкин. Улар қалин яшил қоғозни кесиш, елимлаш ва қатлаш билан машғул. Уларнинг кўлларида қутичалар дунёга келмоқда.

Жаноб Кагзи улардан бирини олиб менга кўрсатди.

- Тимсоҳга ўхшайди – шундай эмасми? Қоғоздан ҳамма нарса қилса бўлади.

Қаддини ростлар экан, оҳанги ўзгарди.

- Албатта усулини билсанггина! Биз қутиларимизни Нью-Йоркнинг энг номдор дўконларига сотамиз. Ҳисобни аниқ олишим керак. Мумбайдан Америкагача узоқ, кема секин сузади. Маҳсулот Рождестводан кейин етиб борадиган бўлса ҳаммаси бир пул.

- Кўп жўнатасизларми?

- Сентябрь охирларида уч контейнер. Ёз биз учун қутилар мавсуми.

Ичи тимсоҳ шаклидаги яшил қоғоз қутилар билан тўлдирилган катта темир қутилар ташийдиган кемани тасаввур қилаяпман. «Яхши умид» бурнидан ўтиб, Фарбга йўл олармикан ёки Тинч океанини кесиб ўтиб, Сан Франсискогами?

Мана сизга глобаллашув!

*

* *

Санганер.

Бу бир уюм кўримсиз пастак ҳовли ва кўп қаватли бинолар ҳамда дўконлар орасидан шонли ўтмиш изларини топиш учун яхшилаб қараб, чиқиш ва унга қатъий ишониш зарур.

Осиёнинг ҳамма жойида бўлгани каби ҳалойиқ иш билан банд, фақат хитойча жазава етишмайди.

Муқаддас сигирларнинг маънос нигоҳи тинчлантирувчи роль ўйнаса керак. Улар чўзилиш учун шох кўчанинг

ўртасидаги кўтармани танлашган. Ҳамма томон кўриниб турадиган бу жойда беғам кавшайдилар. Туялар ўтади. Ҳиндистонда уларни аравага кўшишади. Эҳтимол бу ерда ҳайвонлар ўрин алмашиб, шимолий-ғарбдаги чўлни эшакларда майда қадам билан кесиб ўтишар?

Жин кўчаларга буриламан. Биринчи учратганим кўнгилли чиқинди тозаловчилар, яъни тўнғиздек келадиган чўчқалар подаси бўлди. Уларнинг очофатлиги келтирадиган ижтомойй фойда ҳеч қачон муносиб улуғланмаса керак.

Чолдевор бўлаклари менинг тўғри йўлдалигимни кўрсатиб турибди.

Агар бирининг ранги ноодатий яшилтоб бўлмаганида, узокдан иккита термит уя деб айтган бўлар эдим.

Етиб борганимда адашганимга амин бўлдим. Мен чумоли уя деб ўйлаган нарса аслида жуда ҳам эскириб кетган, инсонлар томонидан барпо этилган бино қадимий ибодатхона бўлиб чиқди. Атрофи ахлат ва чиқиндилар билан ўралган бу чиқиндихонани чўчқа дўстларим ҳали тозалаб улгуришмаган эди. Муқаддас жойни ўраб турган занглаб кетган панжарага беадаб рухлар аёллар сийнабанди ва трусиқини илиб кетишибди.

Динга нисбатан қандай ҳурматсизлик! Ҳолбуки, динни эъзозлаш ҳамма нарсдан муҳимроқдир. Сал юриб, яна бошқа бундан ҳам ёмонроқ, кечириб бўлмас зўравонликка гувоҳ бўламан.

Тан олишим керак, мана шу саёҳатдан олдин, бу сохта термит уяларни ибодатхона ҳисоблайдиган Жаинлар ҳақида ҳеч нарса билмас эдим.

Хуллас, яқинда билиб олдим, жаинийлик буддавийлик ва ҳиндуликка яқин қадимий (мил. авв. V аср) кичик бир дин экан (12 млн сиғинувчи).

Бу дин менга ёқимтой бўлиб туюлди. Катта ҳаражат қилиб, узок сафарга чиқишни истамаган европаликлар бу дин ҳақида кўпроқ билмоқчи бўлсалар, Анверга (Белгия) борсалар кифоя. Ўз юртларида олмос билан шуғулланувчи ҳинд оилалари у ерга

кўчиб келиб, жаинийликни давом эттирмоқдалар ва бир ибодатхона ҳам қурганлар.

Масалан, у ерда рух (жива)ни тана (пудгала)дан озод этишнинг мураккаб усулидан воқиф бўлишингиз, шу тариқа оғриқ деб аталмиш қарғишдан қутилишга эришиш, ҳамда энг аввало, умумий биродарлик (аҳимса)га риоя этган ҳолда нима бўлишидан қатъий назар ҳеч бир нарсага озор бермаслигимиз кераклигини билиб олишингиз мумкин.

Яхши жаиний нафақат вегетариан бўлиб, бундан ташқари ҳеч қачон қуёш ботгандан тонггача бирор нарса тотмайди ҳам, ичмайди ҳам. Қоронғуда ёққан шамнинг ўтида бирор жонзотни қўйдириб ёки озор бериб қўйишдан қўрқади. Кавлаб олинганда ер остидаги курт-кумурсқалару қўшни ҳашоратларга тузатиб бўлмас зарар етказадиган илдизлардан ҳам узоқроқ бўлади. Эҳтиётсизликдан учиб ўтаётган пашша ёки чивинни ютиб юбормаслик учун юзига ниқоб тутиб юришни ҳам уқтириши мумкин.

Мутлақо беозорликка асосланган бу диннинг ёрлиғи свастика бўлиб, бизда бу белги фашистлик хоч белгиси сифатида машҳур.

Фашистлар томонидан уларнинг белгисини можароли тарзда ўзлаштирилиши ва ундан аҳимсага риоя этмасдан фойдаланишганига анверлик жаинийларнинг муносабати қандай экан? Буни улардан сўрашга ҳаддим сиғмади. Уларнинг ғазабини қайнатишдан қўрқдим. Бундан ташқари бу мокша (рух озодлиги)ни бироз кечиктиради холос.

Билмадим, жажжи жаинийлик дини каттармоқдами йўқми, сайримни давом эттирар эканман, деярли ҳамма деворларда у ёки бу мактабнинг муваффақиятларини мактаб ёзилган эълонларга кўзим тушади: *R. Education Point (all levels), Lakha Commerce Classes, Oxford International School, Vikas Public School (commerce and management)*...

Бу тариқа замонавий ва дунёвий илмларга қизиқиш диний иштиёқни пасайтира олармикан?

Гаров боғлашимиз мумкин, биргаликда яшашга моҳир Ҳиндистон иккисини ҳам сақлаб қолади.

1-устахона.

Биринчи қарашда чорвачилик фермаси деб ўйлайсан. Санганерга олиб борадиган йўлнинг куйироғида камида ўттизтача чўчка чиқинди ташланган жойда талашиб-тортишмоқда. Яқинда туғилганлари оналарининг ортидан йўрғалашади. Сал нарида жаноб Кагзи чуқур ҳурмат билан тилга олган Сарасвати оқмоқда. Қачонлардир унинг суви кўп ва тоза бўлганига ишончим комил. Ҳозир эса у сассиқ бир жилға холос.

Бораётганимни кўриб, икки киши менга пешвоз чиқишди. Улар тишли-ғилдиракли механизмлар, айланадиган тасмалар ва улкан моторнинг бутловчи қисмларига ўхшаш аниқлаб бўлмайдиган темир-терсаклар билан тўлган бир шийпондан чиқиб келишди. Иккаласи ҳам ўзларини таништириб бирваракайига гапиришарди. Таржимоним Салмоннинг таржимасидан куйидагини тушуниш мумкин. У нуқта вергулсиз гапираётган мезбонлар тезлигида қандай бўлса шундайлигича таржима қиларди:

- Биз ака-укалармиз оиламиз ҳам биз билан меҳнат қилади чўчкалар ҳам ишлайди ҳамма қаттиқ тер тўкади лекин бу яхши иш кўп ишлаганда топганинг яшашга етади...

Мен улардан ўша иш ҳақида аниқроқ айтишини сўрадим. Ака-укалар яна бир нафасда бошлашди:

- Чиқиндиларга раҳмат айтиш керак чиқиндисиз қоғоз ҳам йўқ чиқиндини ҳокимиятдан сотиб оламиз чиқиндини қимматга сотишади уларга нархни тушир ёки чиқинди бўлгандан кейин текин бер деб айтинг чиқинди ҳамманики ҳадемай чўчкаларга ҳам пул тўлаш керак бўлади чўчкалар ҳокимиятдагилардан фойдалироқ...

Кўққисдан шийпон сироби йўқ шовқин-сурон билан уйғониб яна икки киши кўринди (улар ҳам ака-укалардандир?). Ишламайдиган машина ишга тушди, тишли ғилдираклар мотордан ҳам қаттиқ шийқиллайди. Айланаётган тасмада кўкимтир елимшак модда ўзидан ифлос сув, мой ва табиати ноаниқ суюқликларни итқитиб илгариларди.

Шовқин туфайли ака-укалар бақиришга тушишди.

- Чиқиндининг иши осон чўчқалар еганича ейди еб бўлмайдиганини бир охурга солиб бироз чиритамиз эзамиз бўтқага яъни бўлғуси қоғозга айланади бунга қарши ҳокимият ҳеч нарса қила олмайди.

Охирида мени оила билан таништиришди. Тўрт ака-укадан ташқари бешинчиси ва унинг ёшгина хотинини ҳам кўрдим. Улар тасмадан чиқаётган қоғоз варақларига бир хил ўлчам бериб кесиш билан машғул. Уларнинг ҳаммаси ҳеч қачон бир қақиргандан келмайдиган устани излаб кетган жиянининг йўқлиги учун узр сўрашди. Керак пайтда йўқ устанинг нима нафи бор? Оиланинг бошқа аъзоларини эса унутган маъкул.

- Улар меҳнатни ёқтиришмагани учун қоғозни танлашмаган.

Икки катта ака, бир неча чўчқа мени даланинг бошигача кузатиб боришди. Адашган эканман, боришда жигарранг тош деб ўйлаганим қуритиш учун қўйилган қоғоз варақлари уюми экан.

- Ёмғир ёғмайдими?

Улар елка қисишди. Баъзида Сарасватининг дарё экани эсига тушиб тошиб қолар.

- Ундачи?

- Унда ишни тўхтатиш керак бўлади.

- Кейинчи?

- Кейин пул йўқ, камроқ еймиз.

Мен болалардан фақат бештасини кўра олдим. Улар мактабдан қайтишарди, топ-тоза, чип-чиройли. Фақат кўлларига бироз сиёҳ теккан.

2- Устахона

Уйга ўхшайди. Ёмғир ёғмоқда. Сиз ҳозир шаҳарнинг нариги томонидасиз. Кўчаларнинг лойлигидан манзилни ахийри топганингиздан мамнун бўласиз. Бир неча зинадан чиқиб эшик қоқасиз. Бир ёшгина жувон сизни қаршилайди. У бир боланинг кўлидан тутиб турибди. Иккаласи ҳам сизга жилмаяди. Кенг ва озода кириш жойида учта эшиклари очиқ хона. Биринчисида катта крават бор. Иккинчиси меҳмонхона бўлса керак, у ерда гилам устида ўтирган аёл киши кийимларни саралаш билан

банд. У жувоннинг онаси бўлса керак. Бу икки хонадан фаркли ўлароқ, учинчи хона саришта эмас. Ундан афтидан қазноқ сифатида фойдаланишса керак. Ҳар ҳолда бу уй ҳам ҳамма уйлар қатори бир уй, албатта жилмайганча бола ушлаб турган жувон ертўлага олиб тушувчи зинани кўрсатмагунига қадар.

- Сиз шуни кўргани келганмидингиз, шундайми?

Ва онасига ёрдам бергани меҳмонхонага қайтди.

Учинчи пиллапоядан тушгач, кўзингиз неон чироқ ёруғига мослашиб олгач, кўраман деб ўйламаган нарсасини кўра бошлаган маҳалнинг ўзидаёқ уйнинг ости дўзахнинг ўзгинаси эканини билиб оласиз. Бу дўзах уйнинг бир қисмини ташкил қилиб, 20 м² ча келадиган деворлари кирдан қорайиб кетган пастак ертўладан иборат. Деворнинг туси қўлимни тикиб кўришимни ифтихор ва мулойимлик билан таклиф қилаётган кекса киши кўрсатган қоришма рангидек занги.

- Кўркманг, тоза пахтадан бошқа нарса йўқ. Бу юқори технологияли қоғоз ишлаб чиқариш учун зарур.

«Юқори технология» сўзига алоҳида урғу берди.

Ҳамма томонда электр симлар осилиб ётибди. Кекса киши улардан бирини туртиши билан қоришма қайнай бошлади. Олтмиш ёшлардаги кексайиб қолган аёл, янги дўстимнинг рафикаси бўлса керак, «тоза пахта»ли қоришмага чуқур товоқни ботириб олди-да, келиб мева шарбатини сиқадиган асбобга ўхшаш нарса олдига чўк тушди.

Қорамтир бўтқа қуйилаётган конуссимон қолип жуда ялпайиб кетган. Аёл қолипни очиб, шубҳасиз оиланинг товар белгиси ҳисобланган юзидаги кишини таслим қилувчи табассум билан, ҳали намроқ янги нарсани менга узатганида французчалаб хитоб қилиб юбордим. Қоғознинг минг хил нарсага ишлатилишини билардим, бироқ аёллар сийнабандига ишлатилишини билмас эканман. Асоси жуда кенг, баландлиги жуда-жуда паст бўлган ғаройиб сийнали бу аёллар қаерда яшашар экан?

Салмонга раҳмат, сўзларимнинг таржимаси ҳаммани кулдириб юборди. Икки қария ишчи ҳам юзига куя тегмаслиги учун бетон шифтга қўл тираб кулишарди.

Сукунат чўқди. Зинадан юқорига чиқдим. Томоша ҳали тугагани йўқ. Балки, бу ажойиб оила аслида нима ишлаб чиқараётганини билиб оларман. Биринчи қаватда кундалик ҳаёт ўз маромида. Бола ўйнаб ўтирибди, янада гўзалроқ бўлиб кўринаётган жувон кийимларни саришталашда давом этмоқда. Ахмоқона фикр ҳаёлимдан ўтди. Шунча кийим-кечак бўлса, демак ҳамма нарса етишиб турган бўлса керак. Томга чиқдим. Устахонанинг томи бўйрадан қилинган. У ерда ҳам икки киши «мева сувини сиқадиган машина» ёнида чўккалаганча тер тўкмоқда. Бироқ, ҳар сафар ричагни тортишганда «қалбаки сийнабанд» буғ домига чўкиб кетади.

Менинг келганимни кўриб, улардан бири илтифот билан ўзи ясаган буюмни кўрсатди. Овоз кучайтиргич карнайнинг қобиғи экан. Мен уларни юқори технологик қоғоз билан самимий қутладим. Уларнинг жуда ҳам меҳмондўстлиги кўл келиб, тез ва аниқ сўров ўтказдим.

Маълум бўлдики, аввалам бор, Хусайннинг жуда саноатлашган ва меҳмондўст оиласи яшовчи бу уйда у ёқ-бу ёғи йилига икки юз минг дона овоз кучайтиргич ишлаб чиқарилар экан. Ундан кейин, Хусайннинг оиласида «Sony» ёки «Denon» дастгоҳларидан кўра арзонроқ нархда чиқариб, талабгор мижозларга сотади. Сўнгра, олти юз устахона шу каби уйлар ёки юқоридаги ёлғондакам чўчқахонага ўхшаш жойларда сочилиб ётибди. Уларнинг ҳаммаси «қўлда ишлаб чиқарилган» юқорироқ ёки пастроқ «технологик» қоғоз ишлаб чиқаради. Уларнинг ҳаммаси Кагзилар тармоғига тегишли бўлиб, барчасини мен учрашган катта саноат эгалари қўлларида тутиб туришади. Ва ниҳоят, бу дўзах заҳматкашларининг ойлик маошлари ҳақида билишнинг иложи йўқ. Саволимга ҳамма бир хилда «бу оилавий бизнес» деб жавоб беришди.

Уялиб, хижил бўлиб қайтдим. Бу каби сирларни оиладан бошқа ҳеч ким яхши сақлай олмаслиги ҳаёлимга келмабди. Олти юз оилани бириктирган тармоқ ҳақида ўйлаб кўринг-а.

*

* *

Кун ботишидан олдинроқ осмон рангли тўртбурчакларга тўлиб кетди. Худди бир қаттиқ шамол китоб варақларини йиртиб кўкка учиргандек. Осмонга сакраб, бу варақларда битилган ҳикоялардан бир-икки сатр ўқисам деган ғалати хоҳиш пайдо бўлади кишида. Албатта иложи йўқ. Сўқмоқ бўйида ўтирган маймунлардан кулгига қоласиз. Каптарларни ғзабини кўзгаб тўртбурчаклар кўпаяверади. Ниҳоят англадим, ҳозиргина мактабдан қайтган болалар севимли ўйинлари варрак билан машғул.

Эртаси куни билдимки, бу варраклар бамбук таёқча ва энг энгил қоғоздан қилинган экан. Бу камёб қоғоз шимолдан келади. Қачондан бошлаб ва нега Уттар Прадешда бошқа штатларга маълум бўлмаган ишлаб чиқариш усулидан бохабарлар? Қоғоз энгиллигининг ҳақиқий сирини Ганга бўйларидан излаш керакдир?

Хаёлим ҳозирча мана шу томоша муаллифлари бўлмиш, болалар билан банд. Уларнинг бирортасини ҳам илғамаган бўлсамда, улар ўша ерда. Албатта ҳар бир варрак боғланган ипнинг иккинчи учидан бир табассумни тасаввур қиламан.

Сал кейинроқ, шаҳарни машина-ю таксилар, юк машинлари-ю араваларнинг, фақатгина устида туристлар ўтирган пуштига бўялган филларнигина ўтказиб юборадиган таърифлаб бўлмас тирбандлик эгаллагунга қадар, Уттар Прадешдан совға бўлган болаларнинг қоғоз кушлари айна дамда шаҳар узра ҳукмрон.

Бу саҳна ҳар доим ҳам сокин эмас. Мусулмонлар ва ҳиндулар ақлга мувофиқ дўстликда яшамайдиган бир қанча маҳаллаларда болакайлар катталарнинг жанжалларига ҳамроҳ бўладилар. Жажжи мусулмонлар варракни қора рангли қоғоздан қилишса, ҳинду болакай ранг-баранг қоғоз танлайди. Бу варраклар жангига айланади. Негаки, ҳар иккиси варрагининг ипига рақиб варрагини узиш мақсадида шиша синиқларини ёпиштириб олган.

Ҳа, ҳар бир варракнинг бошида бир болакай бор. Бироқ, баъзиларнинг қалбига алам ва нафрат уруғ қадаб, фақатгина каттариш истагида.

Эртакларга эҳтиёж Болливуд (Ҳиндистон)

Соғинчлар қироллиги – Ражастондан қайтаётганимда, кичик бир ярамас овоз такрорлашдан тўхтамасди: «қўй энди шу қоғозни! Атрофдаги ўзгаришларга қара! Эртакларни яхши кўрасан-ку! Уларни бундан кейин экранларда ҳикоя қилишади. Ўтмишга куйиниб бўлган бўлсанг Болливудни бориб кўр!»

Шу кичик овозни жим қилиш мақсадида Бомбейни тарк этиб, шимол томонга, кейин Андҳеридан ўтиб, ўннга қайрилиб, унинг изидан бордим. Фильмлар шаҳри шу ерда катта миллий боғнинг жанубида жойлашган. Миллий боғда учта кўл, ғорлар (қадимда ибодатхона бўлган) ва шунингдек, шерлар кўриқхонаси бор.

Узоқ келишувдан сўнг панжарадан ўтишинг билан янги олам бошланади. Сайёҳ унинг ҳақиқийлигига ишонишдан бошлайди, чунки йўл ҳаққоний қишлоқни кесиб ўтиб, устида қарғалар қанот қоқаётган шопипоялар бўйлаб боради.

Бироқ, кўпам ўтмай, ҳамма ёқдаги камераларни кўриб, даланинг ҳамма томонидан жаранглаётган «дубл»ларни эшитганида, кўриб турганларининг бариси ясама эканига имон келтиради. Навбатига бир-бирига тарсаки тушираётган икки ҳилқат ўртасидаги жанг? Ясама! Черков томон бораётган никоҳ тўйи? Ясама! Бир ёшгина шўхчан йигит кўзига сув томчилатиб олгач, чуқур ғам-ғуссага шўнғийди, дардли нигоҳи дилни куйдирадиган бир аёл келиб унга кўшилади. Иккиси биргаликда умидсизликларини намоён этиш учун Лондон таксиларига ўхшаш катта қора машинанинг капотларига кафти билан урадилар. Ўнлаб ишчилар сарой қуриш билан, аниқроғи, фасаддан иборат саройнинг деразаларини қуриш билан машғул. Бошқаси эса улкан кулранг будда яшаш билан овора. Нарироқда «дубл!» Бир кулбани ўт олади. Болалар қочиб қолишади. Режиссёрнинг жаҳли чиқади. Капани нари-бери тузатиб, қайтадан ўт кўядилар. Болалар яна қочиб қоладилар. Бир киши тасвирчига яқин келиб, бу ёнғин аслига ўхшашда энг

аълоси эканини, бундан яхшироқ ўхшатишнинг иложи йўқлигини уқтиради. Нимадир бу одамнинг молиялаштирувчи хомий эканини айтиб турибди.

Болливудда ғайриоддий ҳеч нарса йўқ, америка студияларидаги каби на денгиз қоялари-ю, на фазо кемаси. Фақат эпизодлар кундалик ҳаётдан биров ташқарида. Мана шу «ўз жойидалик» кишини эсини оғдиради. Аслимизни эмас, режиссёр томонидан сахналаштирилиб тасвирга олинаётган бизнинг борлигимиз, мавжудлигимиз ҳам ясама бўлиб қолмайдими?

Экранлар қондириб бўлмас иштаҳага эга еб-тўймас махлук, бу ерда эса шу очофатга хўрак тайёрлайдилар.

Аслида ҳақиқий очофатлар шу экранларни томоша қилувчи ва тингловчилардир.

Инсон боласига, хусусан ҳиндларга, шунча эртак нега керак? Жавоб беришга ҳаракат қиламан. Ҳиндистон ҳар қандай мамлакатдан ҳам турфа хилдир. Айниқса, бир миллиард инсон зотига сон-саногига етиб бўлмас даражадаги худолар тўдасини қўшсак. Марказдан қочувчи адоқсиз ва қудратли кучларга дош бериш учун бирлик зарур. Бу ишда эртаклардан яхшироқ восита бормикан? Улар ўз қахрамонларини битта фожеани баҳам кўришга мажбур этадилар, ўз томошабинларини бир хил оташ атрофида жамлайдилар.

Кеча Маҳабҳорат, бугун Болливуд бўлмаганида Ҳиндистон тарикдек тирқираб кетган бўлармиди?

Эҳтимол, Ҳиндистон учун энг муҳим нарса шу ерда, монастир-ғорлар ва шерлар кўрикхонасидан икки қадам жойда ишлаб чиқарилаётгандир!

Қоғоз геополитикаси I

Саёҳатимни давом эттиришдан олдин умумий тасаввурга эҳтиёж сездим. Дунёнинг қайси жойида, қанақа қоғоз, ким томонидан ишлаб чиқарилади?

Франция қоғозчилик синдикати¹ бошқа манзилга кўчмоқда. У ўз маконини илгари «Янги Афина» деб номланувчи Монмартр остонасидаги кварталга қурган. Бу ерда XIX аср охирида минғир-минғир ёзувчилар ва рассомлар, жумладан ака-ука Гонкурлар, молиячилар (Альфонс де Ролтшилд) ва «*Petit Journal*» асосчиси машҳур Полидор Миолар билан ёнма-ён яшашарди. Полидор Мио ўз саройини Помпейнинг соғинчида бўлгани туфайли Геркуланум усулида безаган, унинг рафиқаси эса меҳмонларини ўзининг яланғоч кўринишда ишланган ҳайкаллари орасида кутиб олишни ҳуш кўрарди.

Катта-катта қутиларни олиб келаётган кўчаётганларнинг тарақ-туруқ шовқини ва парма (перфоратор) овози «БОР» машинасини юрғизган тиш шифокорининг кутиш залида ўтиргандек ёқимсиз таассурот қодирса-да, бош иқтисодчи Ноэл Манжин катта-катта чизиклар билан менга қоғоз дунёсининг харитасини тасвирларди.

1. Электрон ҳужжат соҳасидаги ўсиш.

Яхши янгиликдан бошлайдиган бўлсак, қоғоз саноати умумий ҳолатда 1945 йилдан бери ўсишдан тўхтагани йўқ.

Бу дунёда тенглик бўлмагани каби қоғоз ҳам уч оилага бўлинади ва ҳар қайсининг тақдири ҳар хил.

Тан олиш керак «графика (босма)» қоғозининг аҳволи унчалик яхши эмас. Афсус, бу айни биз севадиган, биз чоп этадиган китоб ва журналларимиз учун ишлатиладиган қоғоз. У ривожланаётган мамлакатларда ўсаяпти, бизда эса агар пасаймаса бир маромда турғун. Айб рақамли техникада. Электрон ҳужжатлар борган сари ўсмоқда.

¹ Синдикат – касаба уюшмасининг баъзи вазифаларини бажарувчи, ўз аъзоларининг манфаатларини ҳимоя қилувчи ташкилот.

Иккинчи оила – ўраш ва қадоқлаш қоғозлари. Бу иқтисодиётдаги ўсишга боғлиқ. Қанчалик кўп истеъмол товарлари сотиб олинса ва ишлаб чиқарилса шунча кўпроқ тара – кути, картон ва халталар ишлаб чиқариш зарур. Иқтисодиёт Осиё ва Лотин Америкасида ўсаётгани боис бу турдаги қоғоз ўзининг энг бахтли кунларини ўша ерда ўтказмоқда.

Инглизчасига «мато» дейиладиган учинчи турда эса муаммо йўқ ва шубҳасиз, бу узоқ давом этади. Булар турли хил қуруқ ва хўл салфеткалар, гигиена қоғозларидир. Фойда ҳамма жойда оқиб келмоқда, график ўсишда давом этипти.

2. Гигантлик пойгаси.

Фойдани кўпайтириш учун дастгоҳлар борган сари катталашмоқда, борган сари мукаммаллашмоқда ва албатта қимматлашмоқда. Макулатурани қайта ишлаш бобида кам деганда 350000 евро. Хом толага ишлов бермоқчи бўлинса нарх яна ҳам ошади. Агар бўтқа учун завод қурмоқчи бўлсангиз тоннасига 1000 АҚШ доллари ҳисоблаш керак. Ёхуд бугунги кундаги ҳар бир ўртача ишлаб чиқариш бирлиги (1,5 млн тонна) 1,5 миллиард АҚШ доллари демакдир. Ҳаражатларга инфраструктура сарфларини, жумладан йўл, сув таъминоти, энергия учун тўлов, сақлаш харажатлари ёхуд экин майдонини сотиб олиш кабиларни ҳам қўшиш керак.

Фақат катта компанияларгина етарлича маблағ ажрата олишлари мумкин. Улар каттариб улгурмаган кичик корхоналарни сотиб оладилар.

Саноатнинг бир жойга тўпланиши қоғоз ва бўтқа ишлаб чиқарувчиларга қатъий ҳукмини айтади.

Қуйироқдаги, кути ва салфетка каби енгил ва ҳажми катта маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга ўхшаганлар мижоздан узоқлаша олишмайди. Ташиш харажатларнинг қимматлиги туфайли кичикроқ аммо ҳудудда яхши тарқалган цехларни маъқул кўришади.

3. Қайта ишлов.

Ерда табиий ресурслар тугаб бормоқда. Ривожланишни тўхтатмасдан бу танқисликка қандай ечим топиш мумкин?

Германия йўл кўрсатди. Унинг ўрмони жуда кам эди, бироқ қайта ишлаш борасида сўзсиз чемпион бўлиб олди. Кучсизликни кучга айлантирди. Хитой бундан ҳам нозикроқ вазиятда эди. Унинг на ўрмони (дарахт ўтказишга уринишларга қарамасдан) на макулатураси (ички истеъмол камлигидан) бор эди. Бутун ер юзига сотаётган маҳсулотларини қадоқлаш йўлини топиш зарур.

Дунёнинг ҳамма жойидан қўлга илингулик макулатурани йиғиб ола бошладилар. Шу тариқа Шанхайдан маҳсулотга тўлиб жўнаб кетаётган контейнерлар эски қоғозга тўлиб қайтиб келардилар.

Макулатурани қайта ишлаш дастлаб қадоқлаш билан боғлиқ эди ва ҳозир бу соҳанинг 80%идан ошади. «Босма қоғоз» унинг изидан юра бошлади, айниқса бўёқни кетказиш йўли топилгач.

Шу йўл билан бу қадимий ва муйсафид қоғозчилик иши ундан анча кейин яралган саноат соҳаларига замонавийлик сабоғини бермаяптимики: исрофгарчиликни тўхтатинг!

Оқилона иқтисодий ўсиш – олдида учраган ҳамма нарсани бузиб ўтиб илгарилаш эмас. Аслида ўз чиқиндиларини тўхтовсиз қайта ишлаб бориш воситасида ривожланиб боровчи спиралсимон ҳалқадир.

4. Қитъалараро савдо.

Кўпчилик кўшиладиган бир фикрга кўра, ҳозирги кун иқтисоди баъзи бировлар учун қувончли янгилик бўлса, бошқалар учун ноинсоний, халқаролашган эволюциядир. Бу шошқалоқ қарашлар ҳақиқатга мос келмайди. Жуғрофий, маданий, тил ва стратегик жихатдан ўзаро яқинликлар савдо муносабатларига аксарият ҳолларда ўз таъсирини ўтказади. Ҳар йили дунёдаги барча заводлар ҳаммаси бўлиб 400 млн тонна қоғоз ва картон ишлаб чиқаради. Шундан 80 млн тоннаси қитъалараро савдога дахлдор бўлиб, қолгани Осиё, Европа, Америка каби қитъалар ичида айланади.

5. Тезлик салтанати дунёни буткул ўзгартириб юборармикан?

Эвкалипт биргина, ботаникага ҳам, манзарага ҳам боғлиқ бўлмаган, тез ўсиб катта даромад келтира олиш хусусияти

туфайли молиячиларнинг севимли дарахти ҳисобланади. Унинг ёрдамида табиат рентабеллигини ошириш мумкин. Иш берди. Раҳмат эвкалипт! Секин ўсадиган, ўн марта секин ўсадиган бизнинг қарағай, арча, берёза, қора арча, ситхин арчаси каби дарахтларимиз дош бера олармикан?

Сал кам беш йилда вояга етадиган клонлаштирилган эвкалипт плантацияларидан иборат жанубий яримшар сусамбили хавф солиб турган бизнинг шимолий ўрмонларимизнинг тақдири қандай бўлар экан?

Африкада «йўл сўрабди» дейишганидек Ноэл Манжинга берган сабоқлари учун раҳмат айтдим. Чиқиб янги Афинага келдим. Ўзининг яланғоч ҳайкаллари турган хонада меҳмон кутадиган Полидор Мио хонимни жон деб йўқлагим келди.

Бироқ, бутун дунё қоғозлари ўрмонлар билан бирга мени кутиб ўтирарди. Чуқур хўрсиниб метрога тушдим. Сент-Жорж бекати, 12 линия, Исси-Порт де Шапел мэрияси. Кечкурун яна бир Манжин, бунисининг исми Патрис, Монреалдан кўнғироқ қилди. Келишганимиздек эртадан кейин мени аэропортда кутиб олишини айтди. Бундан ташқари у менга Квебек шу кунларда унчалик ҳам мен истагандек совуқ эмаслигини айтгани ва саёҳатимни қолдириш-қолдирмаслигимни сўради.

Қоғоз ҳафталиги (Paperweek) Монреал (Канада)

20 январь 2011 йил.

Аврим Лазар Голливудда баджаҳл одам ролини бемалол ўйнай олган бўларди. Унинг чўзинчоқ юзи ва ялтир боши актёр Роберт Дувал ва мархум банк Леҳман Брозернинг президенти, собиқ молиявий қотил Ришар С.Фулдни ёдга солади.

Жаноб Лазар мана шу қоғоз ҳафталиги «paperweek»ка хотима ясаши керак. У партанинг яқинига келганида титраб кетдим. Бу одам ҳақиқатдан ҳам қўрқинчли эди.

У бундан саккиз йил муқаддам ўрмон бошлиқларининг раҳбари даражасига эришган. Ўрмон ўлкаси Канадада (дунёдаги ўрмонларнинг 10%) бу ташкилот катта қудратга эга. Аммо бу қудрат хавф остида.

Чунки соҳа қаттиқ инқирозга учраган. Канадада ҳали ҳам бевосита ёки билвосита олти юз мингдан кўпроқ киши ўрмондан кун кўради. 2006 йилдан бери етмиш мингдан ортик иш ўрни қисқартирилди. Бу дарднинг давоси нимада экан? Аврим Лазарнинг туси жиддийлигини тушунса бўлади.

Дарахтларни хоҳлаган жойдан хоҳлаганча кесадиган олтин давр ортда қолиб кетган. У пайтлар барча ёғоч ва тахта дам олиш кунлари бир неча сантиметр қалинликдаги журналларни ўқиш ва «мени кўрдингми» қабилида дабдабали уйлар қуришни хуш кўрадиган катта қўшни АҚШликларга сотилган.

У пайтлар «paperweek»ка ҳозиргидек тўрт юз киши эмас ўн беш минг киши ташриф буюрарди.

АҚШ Канададан импорт қилинган товарларга оғир бож жорий қилгачгина уларнинг осмонида булутлар соя сола бошлади. АҚШлик ишлаб чиқарувчилар Канада ўрмонларининг катта қисми Британия қироллигининг мулки бўлиб, канадаликлар арзимас пулга ижарага олиш эвазига арзон нархда маҳсулот ишлаб чиқараётганлиги ва рақобат адолатли эмаслигини рўқач қилиб ҳукуматга арз қилдилар ва ютиб чиқдилар.

Энг оғир зарба ҳали олдинда турарди. 2008 йилнинг бошиданок АҚШ кўчмас мулк бозоридаги касод Канада ўрмон хўжалигини қулочгазлаб саваларди.

Нима қилмоқ керак?

Канада иқтисодининг ўпкаси бўлган саноатимизни қандай асраш лозим?

Аврим Лазар нутқининг бошиданок чўчиб тушдим. Бу Голливуд қаҳрамонининг биринчи хислатини тан олиш керак – бу одам гапни сотиб олмайдиган ва ҳақиқатни заранг ширасига ўраб ўтирмайдиганлар туридан.

- Инқирозни айбламайлик, – хитоб қилди у. – Вазият ўзгаришини кутиб ўтира олмаймиз, акс ҳолда узок кутишимизга тўғри келади. Енгилликлар бизни дангаса қилиб қўйган. Албатта рақобатбардошликни қайтадан оширишимиз лозим. Катта қўшниларга ялқовларча тобелиқдан кутулишимиз шарт. Ва бу бутун иш тизимимизни ўзгартиришни талаб қилади.

Менинг ҳайратим ҳали тугагани йўқ.

Лазар олдингидан ҳам шиддатлироқ давом этди.

У яқиндагина йигирма тўққизта ўрмон хўжалиги корхонаси ва тўққизта ҳукумат ташкилоти томонидан имзоланган келишув «Шимолий иттифоқ»ни тилга олиб ўтди.

- Афтидан, биз ҳозирги кунда бутун дунё учун бошқарув ва табиатни ҳимоя қилиш бобида намуна эканмиз.

Парижга қайтганим ҳамонок *WWF*¹даги дўстларимдан бу масалани текшириб кўришга ўз-ўзимга сўз бердим. Саноатчилар ва атроф-муҳит ҳимоячилари шундай келишувга кела олишлари мумкинмикан? Лазарнинг нутқи менга жавобни олдиндан айтиб берди.

- Узок йўлни босиб ўтдик. Яна олдинда қилишимиз керак ишлар кўп. ННТ²лар биздан ҳаракат талаб қилишмоқда. Биз энди тўхтамаймиз! Бу зарурат! Бу етарли эмас! Рақобат борасида зудлик билан ўз ўрнимизни топишимиз керак! Рақобатсиз ўрмон, ким нима деса десин-у, ташландиқ ва

¹ WWF (World Wildlife Fund) - Бутунжаҳон табиат фонди.

² ННТ- Нодавлат Нотижорат Ташкилот.

кераксиз ўрмондир. Бу табиат учун ёмон. Ягона йўл, бундан бошқаси йўқ, ёғоч бериши мумкин бўлган барча нарсани олиш.

Фақат тахта ва қоғоз учун бўтқа эмас!

Кейинги 15 минутда менга маълум бўлдики, ёғоч пўстлоғидан энергия олиш, бошқа чиқиндиларидан эса биоэтанол ва кўп сонли кимёвий маҳсулотлар – йўл қопламасидан тортиб дори-дармонгача ишлаб чиқариш мумкин экан.

Хулоса қилиб айтганда, ўрмон нефть каби қора олтиннинг бир тури бўлиб, фақат ўзлаштириш ва ишлов бериш жараёнини тезлаштириш керак холос. Келажак ўсимликдан ёқилғи ишлаб чиқарувчи заводларники.

Гулдурос қарсақлар. Бирор кишининг юзида табассум кўринмайди, нигоҳлар қатъий. Аврим Лазар келгуси ўн йиллик учун йўл хати ёзиб берди. Хуллас, Канада ўрмон хўжалик саноати учун ўсиш истиқболи ва аниқ стратегия.

Зал бўшади. Рарерweek тугади. Ҳеч қачон, мана шу қадимий Фермон қиролича Елизабет меҳмонхонасидагичалик, шимолнинг қуроллари ҳали бисёрлигини, шимол ҳали кураша олишини бунчалар аниқ тушуна олмаганман. Бироқ, бундан кейин муваффақият калитларининг катта қисмига жануб эгалик қилади. Ўрмоннинг келажаги ҳам унинг қўлида.

Драверларга шараф Труа-Ривьер¹ (Канада)

Ўтмишдан дарак берувчи бирор нарса тополмасдан ҳафсалам пир бўлиб, шаҳар айланишни яқунладим. 1908 йилдаги даҳшатли ёнғин ҳамма нарсани домига ютиб кетган. Қадимги Труа-Ривьердан фақат битта Урсулинлар монастири ва деярли қайта қурилган бир неча уй қолган холос.

Салқин шамол сабаб Тюркот айвонида тўхтаганман. Қаршимда шарқдан Ғарбга томон Сан-Лаврентий дарёси ҳайбат солиб виқор билан оқмоқда.

У муз бўлақларини оқизиб бораётгани боис дарё ҳаракатини янада яхшироқ кузатиш мумкин. Уфққача, бутун водий қор билан қопланган, қаршимда иккита ғуборсиз оқ ранг, бири ҳаракатда, бири эса жилмас.

Бир неча фурсатдан бери миямда чарх ураётган саволни бошқа ушлаб тура олмайман.

Нега бундай номланган? Нега уч ирмоқ? Ваҳоланки дарёга бориб қуйиладиган қаршимдаги ягона ирмоқ шу.

Хато экспедиция аъзоси Жак Картиедан ўтган.

Сан-Лаврентий дарёси бўйлаб борар экан, ўнг томонда аввал бир, кейин икки ва ниҳоят учинчи қуйилиш жойини кашф этган. Уни адашган деб ҳам бўлмайди. Зеро ҳамма гап дарё ўзанида жойлашган иккита оролда. Мана шу ороллар чалкашликнинг асосий сабаблари.

Бореалисда, яп-янги, чиройли қоғоз музейи, икки ҳайрат мени кутиб турарди.

Соҳибжамол директор Валери Буржуа кўзларининг мовий ранги чана тортадиган итларники билан бир хил.

Музей қоғоз фабрикаларни ёғоч билан таъминловчи ўрмон заҳматкашлари, хўрланган бандаларни шарафлаш учун бино этилган.

¹ Труа-Ривьер (Trois-Rivières) – жой номи “уч ирмоқ” деган маънони билдиради.

Қиш бўйи сахар соат олтидан кеч соат тўққизгача, қорда, қоронғуда ўтинчилар ёғоч кесишади. Кейин эса от ёки хўкиз ёрдамида ёғочларни музлаган дарё томон судрайдилар.

Баҳор келиб сув оқа бошлагач, уларни дарёга улоқтиришади. Энг хавфлиси шунда бошланиб, драверлар ишга тушадилар.

Драв – бу жўшқин ва муздек дарёда ёғочларни бошқариб сузиш демакдир. Фильмдан кўриниб турибдики, драверлар сувда айланиб, юмалаб кетадиган ёғочлар ҳосил қилган мувозанатсиз сол устида майда қадам билан югуришади. Кўлларидаги узун дастали чангак билан бу тартибсиз оқимни бошқаришга ҳаракат қиладилар. Баъзида эса айқаш-чуйқаш ёғочлар тоғи дарёга тикилиб сувни тўсиб қўяди. Бундай пайтда драверлар динамитдан фойдаланишади. Динамитни қўйишгани ҳамон қочиб қолишади. Портлаш юз беради ва ёғочлар яна жонланиб оқа бошлайдилар. Вақтида қочишга улгармаган драверлар кўринмай қолишди. Улар ёки чўкиб кетишди ё бўлмаса ёғочлар эзиб юбориши оқибатида ҳалок бўлишди.

Фильм фонида Феликс Леклеркнинг ажойиб, жуда гўзал қўшиғи янграйди. У юракларни шунчалар эздики, қўшиқнинг тўлиқ матнини келтириб ўтишни маъқул топдим.

Драв

Май ойининг бошидан
Оқ кўпикка чулғанган
Ўлим чиқиб келади
Брюлье кўлин тубидан.
Дасти дароз шум қаттол
Силвиони пойлайди,
Кундани тутиб баттол
Йикитишни ўйлайди.
(...)
Силвио сакрар, ўйнар,
Омадли кеч, якшанба.
Тахта ютишни ўйлар
Увиллаган пўртана.

Ҳид таратар мисли тўр,
Йиқилма, оёқда тур.
(...)
Вақт ўтмайди, чуқур сув
Хаёлда жонон сулув
(...)
Қоғозга ҳам ёғочдир,
Картонга ҳам ёғочдир,
Исинсанг ҳам шу керак,
Уй курсанг ҳам шу керак,
Ёғоч йўқ, ёзувчи йўқ,
Китоб йўқ, билим ҳам йўқ,
Балки яхши, балки йўқ,
Ёғочни ўйламагин,
Хотининг кутар ғамгин.

Силвио сакрар, ўйнар,
Омадли кеч, якшанба.
Тахта ютишни ўйлар
Увиллаган пўртана.
Ҳид таратар мисли тўр,
Йиқилма, оёқда тур.
Йиқилма, оёқда тур.

(Феликс Леклерк)

Қуйида қоғоз фабрикалар ёғоч, маҳаллий тил билан айтганда «питоун», янада кўпроқ питоун талаб қилишади. Бу сўз Канада пойтахти Оттава билан бир ўзакка эга.

Нарру Тoun (Ҳаппи Тоун – Бахтиёр шаҳар)

Pitoun (Питоун)

Ottawa (Оттава)

Бу ерда сўзлар мавсумлар тупроқни муздан лойга, лойдан ўт-ўланга, ўт-ўландан мох ва замбуруққа айлантиргани каби тез ўзгарадилар.

- Қанча? – сўрадим.

- Қанча? – такрорладим.

- Заводларга питоун, бизга китоб-у газеталар етказиб бериш учун қанча ўтинчи ва дравер ҳалок бўлган?

Директор Валери Буржуа менга қаради. Уни қийнаш истагим йўқ эди, бироқ ўжарлигим қўймади. Саволимни қайта такрорладим, – жуда кўп – жавоб берди у.

Ёғочларни дарё ўрнига юк машиналари таший бошлашди. Қайд этиш керакки, дарё Сан-Морис жиддий дардман эди. Ёғоч узок сузганда ўзидан сувда яшайдиган барча нарсани нобуд қиладиган суюқлик чиқаради.

Ўрта аср ҳақида гапираётгандексан гўё.

Охирги драв санасини биласизми?

1995 йил.

Кечагина.

Ла Тюк (Канада)

Юртга шунчалар саховат қилган ва сахийликда давом этиши сўралаётган асосий шахс – ўрмон кўринмайди.

Ҳамма суҳбатдошларим таъкидлашди.

- Ўрмон, ҳақиқий ўрмон Ла Тюддан бошланади. Бу тарафи эса шаҳар ва посёлкалар, шаҳарликлар учун ёввойи табиат, шинамгина дала ҳовлилар.

Шунингдек, Феликс Леклерк ҳам Ла Тюдда таваллуд топган.

Биргина шу сабабнинг ўзи ҳаммасидан муҳим. Квебеклик халқ шоири Шарл Тренет туғилган бу жойни бориб кўриш бурчим эди.

Хуллас йўлга чиқдим ва ҳақиқий ўрмонга етмасданок Сан-Морис дарёсига меҳрим тушди.

Кенг ва қатъий тарзда тўғри оқади. Лалига солмасдан, хуркиб кетган байталдек ҳар томонга чопмасдан тик оқади. Унинг тақдири шундай, шимолдан келиб Сан-Лаврентийга қуйилиш. Эгри-бугри қилмасдан, дадиллик билан тип-тикка боради. Қарори қатъий, ҳақиқий квебеклик.

Дарё бўйлаб юқорилаб бордим. Юзаси музлаб қолган бўлса ҳам ҳечқиси йўқ. Муз ҳамма жойни қоплаб олмаган. Музга қаршилиқ кўрсатиб қора тусда оқаётган сув дарё борлигини эслатиб кўймоқчидек баъзи жойларда кўриниш беради. Қиш қанча уринмасин, ҳадемай баҳор унинг танобини тортади. Атикам ҳиндулари тилида Сан-Морис «*Tapiskwan Sipi*» яъни оқар дарё деб номаланади. Ажойиб ва ҳурматга арзийдиган таъриф.

Диққат! Ҳар ўн киломертда йўл хавфсизлиги белгилари «ҳайвонлар фақат белгиларда» эмаслигидан огоҳлантириб туради. Белгиларда Канада лоси ёки айиқ тасвири туширилган. Бу менда умидни учқунлантирсада, улкан қарғалардан бошқа нарсани кўра олмай ҳафсалам пир бўлди.

Ниҳоят водий кенгайиб, ўртасида портламай қолган бомба ёхуд тюксимон чиройли юмалоқ тепалик кўринди.

Ла Тюк – бу ўтинчилар қалпоғи демакдир.

Пайрахалардан иборат сарғиш тоғ, шу яқин атрофда қоғоз фабрика борлигидан дарак беради. Бундан хайрон қолмайсиз. Бироқ, унча баланд бўлмаган улкан бино ичидаги бизга номаълум фаолият ҳақида айтиб берсам йўл қўйган гуноҳларингиз ёдингизга тушади ва чоғроққина Ла Тюк шаҳри (13 минг аҳоли) сиз севаган сара жойлар каторидан ўрин олса ажаб эмас. Чунки худди шу ерда Жон Левис корхонаси Хааген-Дазс музқаймоқлари билан қўшиб бериладиган ёғоч куракчаларни ишлаб чиқаради. Уларнинг фақатгина берёзадан тайёрланишини биласизми?

Мусофирчиликни ҳис қилиш учун яна бироз кутишимга тўғри келадиган бўлди. Бутун ер юзида ҳамма шаҳарларнинг кириш жойи бир хил, кенг дала ва пешлавҳа. Бироқ, айти пайтини танлаган эдим. Феликс Леклерк маданият маркази йўналишини кўрсатадиган белгидан бошқа каттароқ плакатлар ўзга бир тадбир, юз йиллик юбилейни эълон қилишарди.

Ла Тюк 1911-2011.

Кун бўйи ҳамма Ла Тюкликлар мендан сўрашади.

- Шаҳримиз юбилейига келдингизми?

Уларга йўқ дегим келмасди.

Учрашувим Авлиё Жозеф кўчаси, 332-уйдаги «Амалте ширин таомлар дўкони» ошхонасида эди (тел: 819 523 2750).

- Адашмайсиз, – дейишган эди. – Ветеринария клиникасининг рўпарасида, «Венера» гўзаллик салони қаршисида.

- Шанба куни бранч¹! – мени огоҳлантирди бошлиқ Жисел Келеттер, қаттиққўллигини намоён қилиб Бел Прованс аёлларига хос илиқлик билан.

Мамнунлигимни билдиришга ошиқдим. Бир аёл ва эркак киши мени кутиб туришарди. Қўллари қаттиқ муштга тугилган. Дўконнинг хос таоми – ўша «бранч»дан буюрдим яъни

¹ Brunch – инглизча нонушта ва тушлик сўзларини ифодаловчи *breakfast* ва *lunch* сўзларининг қўшилишидан пайдо бўлган овқатланишни англатади. Одатда, соат 11 ва 16 оралиғида катта порцияда тортилади.

зарғалдоқ рангли илиқ пишлоқ, ласос балиғи ёнига иккита сосиска (тўнғиз ёки бизон гўштидан) билан тўлдирилган.

*

* *

Қаҳвамни ичиб бўлар-бўлмас қор тизза бўйи бўлиб улгурди ва ўзимни худди япон фильми қаҳрамони Дерсу Узала каби ҳис қилдим. Гўё рус географиман-у ўрмонни ўрганмоқчиман. У ернинг аҳолиси билан танишишдан бошлайман. Дўстларни чалкаштириб қўймайлик, қора арча арчага ўхшаса-да яқиндан қаралса мутлақо бошқа, тоғ терак эса берёзага ўшаб кетади.

Йўлбошчим ўрмончилик олийгоҳи директори дейди: – катта ҳайвонларни кўриш учун эрталаб эртароқ келиш керак эди.

Майда ҳайвонларни учратиш учун эса баҳорда қор эриб ер кўрингач келган маъкул.

Артофни кўрмоқчи бўлдим. Болалар чанғи учишаётган тепаликнинг чўққисига чиқдим. Денгизга ўхшайди. Яшилдан ҳам кўра жигаранг тусдаги денгиз.

Баъзан, арча ва қора арча қалинроқ жойда тўкроқ тусли, (энди дарахтларнинг номларини билиб олдим-да) баъзида эса очроқ, кулрангга ўшаб кетади. Бу ерларда тоғ терак кўпроқ.

Труа Ривьерлик дўстларим ҳақ эдилар. Ҳақиқий Канада ўрмони Ла Тюддан бошланади. Унинг катталигини қандай тушунтирсам экан? Рақамлар кифоя қилармикан? Уч юз миллион гектардан кўпроқ.

*

* *

Тасаввур қилинг, кучли бўрон туриб дарахтларни йикитиб ташласа. Бироқ, бўрон тартибни ҳуш кўрадиган ва дарахтларни шохларини кесиб, тартиб билан тахлаган деб ўйласак. АҚШдаги шаҳарни эсга соладиган перпендикуляр кўчаларни ҳосил қилган блоклар оралаб ўтамиз. Бу блокларнинг ҳар бири кўп қаватли уйдек баланд, бир километрга чўзилган қора арча блоги, ёғочлари энг чиройли, тўғри ва оппоқ берёза блоги, тоғ

терақ блоги, ўтган ёздаги ёнғиндан кейин йиғиб олинган куйган ёғочлар блоги...

Кўшни қоғоз фабрика ва ёғоч арралаш корхоналари шу ердан келиб ёғоч оладилар.

- Бир неча ҳафтадан кейин юк машиналари ёғоч олиб кетгани келишади.

- Уларнинг катталигини айтинг!

- Икки юз тонна, йўлда қаршингиздан чиқиб қолса эҳтиёт бўлинг!

- Сайхонлик бўшаб қоладими?

- Кейинги қишгача бўшайди.

Сайхонлик деганда биз дарахтлар орасидаги чоғроққина, қуёш нури тушиб турган, эҳтимол буғу боласи билан дам олаётган хилват жойни тушунамиз.

Бу ерда мен таноблаётган тўртбутчак шаклидаги сайхонликнинг ҳар томони кам деганда уч километр. Менинг йўлбошчим мени тинчлантиради. У менга харитани кўрсатар экан, бу бор-йўғи кичиккина бўлак эканини уқтиради. Ташвишланманг!

*

* *

«Амалте ширин таомлар дўкони»га келдим.

Ана ўша ерда менга икки юк машина ҳайдовчиси энг тўлиқ таърифни беришди.

Улар ўз ишларидан гапириб соатлаб, соатлаб йўл юриш кераклигини айтдилар.

- Лаънати йўл!

- Умрнинг эгови!

Бироқ, иккиси ҳам таъкидлайди, энг ёмони, йўлнинг йўқлиги. Биз европаликлар яхши биламиз, йўл бориб-бориб сўқмоққа айланади. Аммо бир жойда ноҳосдан тўхтаб, охирида ўтиб бўлмас жойга айланидиган сўқмоқ, эҳтимол Канаданинг бепоёнлигини ифодалаш учун кичик бир фикр бўлар.

Фазовий лифт Труа-Ривьер (Канада)

Ҳар доимгидек, ҳаммаси болаликдан бошланади.

Патрис Манжин Вождаги¹ кичик қишлоқча Вишда туғилган. Отасининг озроқ ери ва бир парча ўрмони бор эди. Патрис унга ҳамма ишда кўл солишарди.

Қайси олийгоҳни танласа экан? Бу албатта ўрмон ва ёғочни яхшироқ ўргатадигани-да. У Греноблда жойлашган. Муҳандис дипломини олган бизнинг Патрис қалбига кулоқ тутди. Уни Канада ўрмонлари чорларди.

У Труа-Ривьерга келиб тушганида бир чақаси ҳам йўқ эди. Ягона таниши эса дам олишга кетганди. 25 ёшда. Иш топди. Квебекка ва ерлик қизга кўнгил кўйди. Шу тариқа, табиатан фавкулодда кучли эканини исботлаб, осонликча «илинмайдиган» ерлик аёллардан бирининг қалбига йўл топа олди. Унинг билим ва имкониятлари янада ошди. Уни Францияда йўқлай бошлашди, Стокгольмга ҳам таклиф этишди. Бироқ, Труа-Ривьер уни соғиниб қолади. Кунларнинг бирида унга барча турдаги келажак қоғозларини кашф қилиш ва ишлаб чиқариш маркази куришни таклиф қилишди.

Қандай қилиб молиялаштирилиши кафолатланган (80 млн АҚШ доллари) шундай лойиҳадан бош тортиш мумкин?

Икки йил ўтиб, CIPR (Қоғоз ва бўтқа маркази) 150 илмий тадқиқодчи ходим билан иш бошлади.

Марказдаги томошам беш соатга чўзилди. Чунки, жаноб Манжин гапиришни ҳам касбидек яхши кўрар экан. Айниқса, йўналишлар сон-саноксиз бўлгандан кейин.

Труа-Ривьер макулатурани қайта ишлаш, оқартириш, энергия ва хом ашёни тежаш каби анъанавий йўл билан бирга тола ва унга қўшимчалар устида ҳеч кимнинг хаёлига келмаган тажрибалар ўтказиш орқали мавжудларини яхшилашни ҳам

¹ Вож (*Les Vosges*) – Франциянинг шимолий-шарқдаги тоғ тизмаси.

эсдан чиқармайди. Саноатчиларнинг талаби долзарб ва аниқ. Уларнинг ҳафсаласи пир бўлмаслиги керак.

Бир лабораториядан бошқасига ўтар эканмиз, янги кашфиётлар (эндигина топилган) ва истиқболи катта режалар ҳақида гапираётганда жаноб Манжиннинг жазаваси янада ортаётгани сезилиб туради.

Илк бора англадимки, менинг кадрдон ва мўйсафид қоғозим билан Фан ўртасидаги муносабат Фауст билан шайтоннинг муносабатларига ўхшаб кетар экан. Яъни қоғоз фандан абадий ёшлик ва доимий кудрат сўрамоқда.

Мана бу батареяка!

Эгилиб қарасам тўртбурчак қоғоз.

Яқиндан қаралса томони 5 сантиметрдан, қалинлиги 0,5 миллиметрдан ошмайдиган квадрат.

Финландияликлар бу борада бироз олдинда эканини норози оҳангда тан олди. Шу жажжи батарея¹ ҳозирнинг ўзидаёқ 3 вольтдан зиёдроқ кучланиш бермоқда. Ҳозирча унинг қўлланилиш доираси анча тор, асосан овозли (муסיқали) откриткалар учун фойдаланилмоқда. Бироқ, келажак турли соҳалар ва катта фойдадан дарак бермоқда. У Гарри Поттердаги кўкқисдан расмлари жонланиб кетадиган китобларни ҳақиқатга айлантириши мумкин. Тери остига актив моддаларни яхшироқ кирита оладиган тиббий патчларни электр қуввати билан таъминлай олади. Бундан буёғига NASA билан шартнома тузилган.

Менинг ҳайратимдан мамнун жаноб Манжин эшикни ёпиб кейинги лабораторияга ўтдик.

*

* *

- Асбестдан фойдаланиш керак.

Яхши маърузачи бўлган жаноб Манжин вақти-вақти билан тингловчини уйғотиб туриш лозимлигини яхши билар экан.

¹ Кўш қаватли марганец цинк-диоксида ва цинк хлориди электролитидан ташкил топган.

Кутилганидек сапчиб тушдим. Шунча ўлимга сабабчи, омма душмани бўлган бу минерални қандай қилиб мақташ мумкин.

У жилмайиб давом этди.

- Агар ундан узун толалар олиб ташланса, асбест беозор ва фойдаси тегиши мумкин. Масалан ундан қоғоз ишлаб чиқариш мумкин.

- Қаерга ишлатиш учун?

- У оловга чидамли. Бундай қоғоз ёнғинни ёқтирмайдиган нотариус ва архивчилар томонидан жуда қадрланади.

*

* *

Энди эса Патрис Манжин компьютерини ёқди. Мониторда юзаси ғадир-будир шар пайдо бўлди. Афтидан планетача бўлса керак. Унга жуда кичик ярим ҳашорат, ярим фазо кемасига ўхшаш бир нарса яқинлашмоқда. Қўнишга тайёрланяпти. Унинг нияти яхши эмаслигини кейинги дақиқалар тасдиқлайди. Унинг оёқлари орасидан бир ниш чиқиб, планетага қадалади ва чуқурроқ кира бошлайди.

Фазовий жанглардан фарқли равишда (шундай деб ўйлаб адашган эканман) бу тасвир бир бактерияга (планета мисолида деб олсак) бошқа бир вируснинг (кичкина ҳашорат мисолида) хужумини намоёиш қилар экан.

Нега энди баъзи қоғозларнинг ичига бизга дўст бўлган вирусларни бизга душман бактерияларга қарши ишлатиш учун жойлаштириб бўлмас экан. Масалан, ҳожатхона қоғозида шундай вируснинг бўлиши кўплаб ёқимсиз инфекциядан зарарланиш ҳолларини келтириб чиқарувчи «*escherichia coli*» ни биздан нарироқ қилган бўларди.

Бирор тадқиқодчининг миясига келдими, янги фикрни дарров амалиётда қўллаб кўриш керак. Қийинчиликлар эса бисёр.

Вирусни қоғознинг қаерига жойлаштириш керак? Жуда чуқурда нафи бўлмайди, жуда юзага қўйса тушиб кетади. Энг муҳими, қандай қилиб уни имкони борича узокроқ тирик ҳолда ушлаб туриш мумкин?

Бу саволларга жавоб бериш учун қоғознинг қалбига йўл излаш, унинг структурасини ўрганиш ва тўғри танлаб олинган дўст вируслар армиясини тушиб кетмайдиган қилиб, яхшилаб жойлаштириш йўлини топиш талаб этилади.

Бой ва асбоб-ускуналари бисёр бундай катта илмий тадқиқот марказининг яхши томони ҳар бир турдаги қоғоз яратилгани ҳаманоқ унинг самарадорлигини текшириш ва катта миқдорда ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш имкониятларини (нархни ҳам) ўрганишдир.

Янги ғоянинг ҳақиқий тақдири, Патрис Манжин таъкидлаганидек, янги китоб чиқариш эмас балки, нафли бирор буюм яратишдан иборат.

*

* *

Юза сирларидан воқиф одам шубҳасиз, катта қудратга эгадир. Масалан, жиноятчиларни ажрата олиш қобилияти.

Бўлимлардан бирида белгиялик олим изларни таъқиб қилиш билан шуғулланади. Ҳадемай бирорта из ва бирорта юза унинг ўтқир нигоҳидан ва у ясаётган асбоблардан қочиб қутула олмайди. Эшикни комил ишонч билан ёпдим. Одамлар тинч-хотиржам ухлайверинг! Уйингизни ўмариб кетишлари мумкин ёхуд ўзингизни ўлдириб ҳам кетишар, аммо ишончингиз комил бўлсин! Биз жиноятчини топамиз.

Яна бир бор қоғозга ташаккур айтдим. У курраи-заминимизни ақллироқ ва яшаш учун янада мосроқ қилишда давом этмоқда.

*

* *

Биз раҳбарият хонасига кирдик.

Жаноб Манжин бир «*Post-it*» га қаради ва жилмайди.

Унинг илмий раҳбарлигидаги докторантларидан бири, катта овчи, унга лось сон гўшти тайёрлаб қўйганди.

- Кўряпсизми, Аврим Лазарнинг сўзига, яъни барча Канада ўрмон маҳсулотларига кадр-қиммат ато қилиш топшириғига ҳарфма-ҳарф амал қилмоқдамиз.

Бизга аталган гўшт бўлагини олиб чиқиш учун кирган улкан совуқ хонада яхшилаб сақлаб қўйилган қоғоз бўтқаси намуналари турибди. Мен қоятош бўлаклари ёки қимматбаҳо тошлардаги нуқсонлар каби бошқа архивларни томоша қилганимни эслайман. Биринчисини нефтчилар уйида, иккинчисини қадимий, жуда қадимий иқлимлар бўйича мутахассис Клод Лориуснинг уйида.

*

* *

Жаноб Манжин энг қизиғини, яъни эртақнамосини демокчиман, охирига асраб қўйган экан. Биз тадқиқот марказини тарк этаётган маҳал Труа-Ривьерда аллақачон тун парда ёйган эди. Машина багажида оғир иқлим шароити учун энг зарур асбоблар белкурак ва занжир орасида лосьнинг бир бўлаги ётибди. Афтидан кечки овқат жиддий бўладиганга ўхшайди.

- Юлдузларга чиқиш учун лифт ҳақида эшитганмисиз?

Билмаслигимни тан олдим.

- Зарари йўқ, лекин бироз узокроқдан келишим керак бўлар экан...

Тўхташ жойига кираётган машинани ўтказиб юбориш учун таққа тўхтади.

- ... яъни наноцеллюлозадан.

Жаноб Манжин яна мени доғда қолдирди. Мен новвойхонага кириб ўтиш эсига тушиб қолди шекилли, деб ўйлаган эдим.

Соддароқ қилиб айтганда, наноскопик ўлчамда қаралса целлюлоза кристал зарралардан ташкил топган. Бу кристал зарраларнинг структураси жуда тартибли бўлгани учун ўта мустаҳкам, ва айни пайтда кристал зарралар орасидаги боғланиш эса анча кучсиз.

Ҳозирда шу кристал зарраларни ажратиб олишга муваффақ бўлинмоқда.

Наноселлюлоз кристал жуда ноёб хусусиятларга эга. Механик жиҳатдан жуда чидамли, кучли бириктирувчи, гель ишлаб чиқариш мумкин ва ҳокозо.

Мана нега шунча соҳалар унга қизиқишмоқда – астронавтика, автомобиль саноати, фармакология, косметика ва бошқалар.

Кун бўйи чарчаганимдан, балки оч қолганимдандир, ҳар ҳолда, нашага сув кўшиб, истехзо билан бу илмий фантастика дедим.

- Адашяпсиз. Биринчи завод Монреал шарқида Виндсорда ишга тушади. Завод эшитаяпсизми? (мен унинг жаҳлини чиқаргандим, овози олдингидек мулойим эмас эди) Лаборатория эмас.

Етиб келдик. Жаноб Манжиннинг юзига кўзим тушди. Унинг қаттиқ жаҳли чиққан. Икки муҳаббати – аёли Жюли ва бўлғуси комедия актриссаси қизи Ева билан саломлашган ҳамонок занадан пастга тушди. Мени ер тўладаги идорасига бошлар экан, огоҳлантириб ўтирмасдан юлдузлар томон отландик.

1960 йил, энг жиддий илмий журналлардан бирида рус математиги Юрий Атцутановнинг мақоласи босилиб чиқди. АҚШ билан фазони ўзлаштириш бўйича мусобақа энг авжига чиққан ва бу совуқ урушнинг энг катта мақсадига айланган маҳал. Ўшанда ернинг биринчи сунъий йўлдоши Спутник муваффақиятли учирилган пайт математикнинг таклифига истехзо билан қарашар ва елка қисиб кўйишарди. Жилла курса уни Жюл Верн деб аташарди. Аммо, олимнинг мустаҳкам математик билимларга асосланган ғоясини инкор этиб бўлмайди. Жуда қимматга тушадиган ва муваффақиятли учиши тасодифий бўлган фазо кемаларидан фойдаланиш ўрнига юлдузгача лифт курса бўлмасмикан?

Қоида оддий. Геостатик станцияга кабель (трос) олиб чиқилади. Уни ерга улоқтириб, етиб келгач, Тинч океани ўртасида, энг маъкул (кулай) жойдаги платформага мастаҳкам килиб боғлаб кўйилади.

Ҳамма лифтларда бўлгани каби унга ҳам посанги керак. Арцутанов геостатик станциядан нарига тросни давом эттириб, уни бирор астероидга маҳкамлашни таклиф қилади.

Трос мустаҳкам боғлангандан сўнг унга лифт ўрнатишни болалар ҳам эплайди.

Ҳаддим сиғиб савол бердим.

- Канада ўрмонига бунинг нима даҳли бор?

Патрис Манжин менга маълум раҳмдиллик билан истехзоли қаради. Бу раҳмдилликни ҳамма олимларнинг билимсизлик комига ғарқ бўлган мен бечорага қадалган нигоҳларида кўраман.

- Мен айтаётган трос жуда узун, шундай эмасми?

- Шубҳасиз.

- Юз минг километр атрофида. Унинг узилиб кетишига йўл кўйиб бўлмайди.

- Албатта.

- Сизнингча шундай мустаҳкам тросни яшаш мумкин бўлган ягона модда нима?

- Углерод!

- Офарин. Фақат углерод ишлаб чиқариш жуда қимматга тушади.

- Ана шу ерда наноцеллюлоза ишга аралашади!

Кечроқ бўлса ҳам жаноб Манжиннинг хурматини қозондим. Жюли бизни лось совуб қолади деб дастурхонга чақирқанига анча бўлган эди.

Бирор инсон хаёл сураётган Патрис Манжинни тўхтата олмайди.

- NASA, ҳа NASA бир миллион АҚШ доллар ваъда қилган. Эшитаяпсизми, бир миллион доллар, бу лойиҳага жуда катта ёрдам беради. Нима деб ўйлайсиз, қуруқ сафсатага шунча пул ажратган бўлармиди?

Францияга келганим ҳамон шимол ўрмонларини соғина бошладим. Скандинавияга йўл олдим.

Совуқ ўлканинг қоғози I Светогорск (Россия)

20 феврал 2011 йил, якшанба.

Бениҳоя совуқ қаҳратон қаърига йўлим Тиккурила (Финландия) вокзалидан бошланди. Перрондаги сирпанчикни камайтириш учун муз устига майда кулранг тош сепиб кўйишган. Худди илохий нарсасдек ҳамманинг нигоҳини ўзига тортаётган улкан термометр -10°C ни кўрсатиб турибди. Қиёслама адабиёт бўйича таълим олаётган бир талаба мени ишонтиришга уриниб, шарқ томондагина «ҳақиқий Финландия»ни кўриш мумкинлигини кувноқлик билан маълум қилади. Ўзига хосликни излаш бобида дидларимиз мос экан. Пешин бўлар-бўлмас кун қайта бошлади. Поездда ўтган кейинги икки соат чеки йўқдек кўринган ўрмонга икки соат шўнғиш охирида Лапперанта шаҳри мен кутган ўша совғани ҳадя қилди - 28°C .

Тун юзни тигдек тилади. Ҳамма ёқда сукунат. Ғира-шира ёритилган кўчаларда бирор жонзот кўринмайди. Фин тилида ҳам «коммендантлик соати» тушунчаси бўлса керак, шубҳасиз. Меҳмонхонанинг хонаси кичик бўлса-да шинамгина туюлди. Ташқаридаги совуқ хаёли мени гўё аллаларди. Сўнгги хаёлларим бу географик кенгликлардаги ҳароратнинг шу қадар душманлигига қарши жасурлик билан курашиб, секин-аста ўсаётган дарахтлар томон учди. Уларнинг толаларига беқиёс узунлик бахш этаётган мана шу секинликка балли. Ухлаб қолдим, шу тобда кўрпадан ҳам кўра дунёдаги энг чидамли қоғоз ёпинчиқ ёпиниб ётгандек эдим.

Эрталаб соат 8.

Лапперанта ўз аҳолисини қайта кўрганидан хурсанддек. Кўчалар тўла. Югурувчилар ўтади, паст бўйли омма шошиб-пишган. Бошларида шапка, кичик сумкача икки елка кураги устида мустаҳкам ўрнашган. Айтишларича, бошлиқлар хуш кўрадиган идорага бориш усули шу экан.

Бизнинг эса мақсадимиз чегарадан ўтиш. Транспорт воситамиз ўриндиқлари ҳам иситиладиган «Вольво».

Бу тонг мен учун Россия эшикларини очган кишининг исми Пьер Лўлонг. У агент. Уни воситачи, даллол деб сифатлаш ҳам мумкин.

Ҳозир курраи-заминда жонсиз рационаллик ҳукмрон деган хато хаёллар куршовида қолган ҳамда замонавийлик қаттиқ таъсир кўрсатган одамлар рақамлар ва Excel жадваллари билан тўлиб-тошган номаълум структуралар халқаро иқтисодий алоқалар устидан яккаҳоқим бўлиб олган деб ўйлашади.

Аслида бу мутлақо бошқача. Кўплаб соҳаларда, хусусан хом ашёнинг барча турларида инсонлар, ҳа тўғри ўқидингиз, эти ва қони, илҳоми ва нафрати, ҳаддан зиёд кўп ича олиш ва узундан-узоқ тинглай олиш қобилиятига эга инсонлар асосий ролни ўйнайдилар. Бу инсонлар сабр-тоқат билан, кўп йиллик дўстлик ва беқиёс билимлар асосида яратилган, тинимсиз кенгайтириб, жонлантириб бориладиган таниш-билишчилик занжирига боғланган. Ҳаммамиз билганимиздек, билим ва дўстлик ўзаро ишончининг икки устуни ҳисобланади. Бу ўйинда уларнинг кераклигига исбот ҳам шунда-ки, кўп ҳолларда бу инсонлар катта-катта пул топмайдилар. Уларнинг дунёсида ҳар бир доллар, ҳар евро, ҳар рубль аҳамиятга эга, ҳеч ким саҳоватпеша эмас.

Пьер Лўлонг қоғоз ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчи-саноатчиларни учраштиради. Ишлаб чиқарувчиларнинг таклифи шу қадар турфа хил ва истеъмолчиларнинг талаби шу даражада кенг ва аниқ-ки талаб ва таклифни учраштириш учун воситачи зарур.

Бўйи баланд эмас, лекин елкаси кенг, юрганда рингга чиқаётган жангчидек чайқалиб юради. Деярли доимий бўлган табассуми биринчи учрашувданоқ кучли таассурот қолдиради. Ёниб турган кўзлари сизга тикилади, сўроқлайди ва хузурланади. Ҳаётнинг қизиқлигини қаранг, тугатилиб кетган «*Cellulose (du Pin)*» корхонасидаги қоғоз буюқларидан бири Генри дў Ментоннинг вафотидан сўнг узоқ вақтлар ўтиб яна кўришиб турибмиз. У иккимизнинг ҳам дўстимиз эди. Дўстлик

Дуб дарёсига ўхшайди. Дарё ер қаърига шўнғиб, дарё йўқолди деб ўйлашингиз мумкин, аммо бошқа жойдан қандай бўлса шундайлигича оқиб чиқади.

Пьер Лўлонг пенсия соҳасидаги ислоҳотларга намуна бўлгани учун республика президенти томонидан орден билан тақдирланишга муносиб. Саксон ёшни қоралаб қолган бўлишига қарамасдан, ишлашни тўхтатиш тугул секинлатиш ҳақида ҳам ўйламайди.

- Ҳақиқий даллол ўладиган куни ва соатини ҳам Худо билан савдолашади.

Собиқ Иттифоққа яқинлашар эканмиз, бир эски хотирани ёдга олади.

- Менинг биринчи идорам қандай бўлганини биласизми?

Билмаслигимни айтдим.

- «*L'Humanité*» журналининг подвалида ижарада турар эдим. 1950 йилларнинг бошларидаги бетиним ижтимоий муаммолар исканжасида, СГТ электр токини тез-тез ўчириб қўярди. Коммунист тамғаси босилган бу жойда турар эканман, идорамда доимо электр токи бўлиши аниқ эди. Демак менинг ягона телексим узлуксиз ишлаб турар экан, бўлғуси мижозларим учун менинг ишга жиддий ёндашишимни исботи бўлиб хизмат қилади.

Унинг гапи тўғри чиқди.

Кунларнинг бирида, сон-саноксиз сафарлар ва жасорат билан қаттиқ тиришишлардан сўнг, ўша телекс қитирлаб ишлай бошлади. Беш тонна учун биринчи буюртма қабул қилинди! Кетидан яна. Энг самарали йил олти юз минг тонна (янада яхшироқ натижани кутиб) буюртма.

*

* *

Иккинчи жаҳон урушининг биринчи ойларида биз, французлар немисларнинг илгарилашини эслаб қолганмиз. 1939 йилнинг биринчи сентябрида совет қўшинлари томонидан Финландия жануби-шарқи ҳудуди Карелининг қўққисдан босиб олиниши эса унут бўлиб кетган. Сталин

Ленинград таъминоти хавфсизлигини денгиз орқали таъминламоқчи ва йўл-йўлакай бир неча даромадли заводлар, хусусан қоғоз фабрикаларини ҳам кўшиб олмоқчи эди.

Бир томондан совет танклари, иккинчи томондан оёғига чанғи кийган енгил ҳаракатланувчи жангчилар. Қаршилик каттиқ бўлади.

Бу «қишдаги жанг» (фин тилида *Talvisota* деб аталади) март ойида Хельсинкининг ўққа тутилиши билан якун топди. У жабрланувчи томонидан йигирма тўрт минг, руслар томонидан эса саккиз баробар кўп одамнинг ёстиғини куритди.

Энди эса осуда ҳаёт келиб, бундай сокин жойлар яқин ўтмишда шу қадар қонли жангларга сахна бўлганини тасаввур қилиш қийин. Кўп йилларгача дарахтлар танасида ўқ ва бомба синиқлари сақланиб қолган эди.

Сталиннинг тилга олиниши мени тинчлантира олмади. Россияга яқинлашганимда титраб кетмаслик учун Жон Лў Карени яхшилаб ўқиган эдим.

Бу совет махлуқи ҳақиқатдан ҳам дунёни тарк этганмикан? Тутиб олгудек бўлса, чангалидан чиқишимга кўйиб берармикан? Шунча хаёлларга қарамасдан, ўзимни Москвадаги севгилисининг ёнига борган шу аёлга менгзадим. У севгилисидан жуда тез ажралган бўлса-да тузоққа тушиб, қирк йил панжара ортида ўтирган.

Нега Финландия мендан дарровгина кутилиб кўя қолди? Унинг чегара пости бўм-бўш, шлакбаум кўтарилган.

Қуёш чиқиб турган бўлишига қарамасдан -29°C. Мана сизга Россия. Ортга қайтишга энди кеч. Машинада ҳеч қачон бунчалар секин юрмаганман. Шиналар қорда ғичирлайди.

Дастлабки назорат. Қўл кафтини кўрсатиб бир аскар янада секинлатишни айтади. Паспортизмизни кўрсатиб, тиканли сим тўсиқ ёнидан ўтамыз.

Бўш бўлиб кўринса-да, кўрқинчли, баланд минорадан қоровул мени кузатиб турибди.

Иккинчи назорат. Машинадан тушиш лозим. Бир аскар эшикни кўрсатади. У ердаги аёл киши паспортимни текшириб кейин менга қаради. Умримда менга бунчалар узок

тикилишмаган. У яна паспортга қайтиб турли чироқлар ёрдамида текширади. Текширув муваффақиятли ўтди. Машинага қайтаман. Яна чироқлари ўчиқ бўш қоровул минораси ёнидан ўтамин.

Учинчи назорат. Иккинчи марта машинадан тушиш керак. Совуқдан турнага ўхшаб ликанглайман. Омадни қаранг, бир баланд бўйли малласоч жувон ўтади. Милиция ходимимикан ё божхоначими, балки аскардир? Нима фарқи бор, у қора телпак, бели боғланадиган пальто ва қора этик кийган. Совуқдан ўлаёзган одам тирик қолиш учун ҳар хил, ҳатто шахвоний хаёлларга ҳам бориши тайин. Назоратчи хонасидаги бакалоқ аёл менга жиддий тикилади. У менинг қизишиш илинжидаги хаёлларимни уқиб олди шекилли. Паспортимни йиртиб ташламасайди. Жиркангандек бўлиб паспортимни қайтариб берди.

Биринчисига ўхшаш охириги назорат. Худди шундай секинлатиб юриш, худди шундай паспортни кўрсатиш. Россияга ҳуш келибсиз!

Борган сари халқаро тус олаётган иқтисод, Иккинчи жаҳон уруши, Совет Иттифоқининг таназзули, жуда жадал кириб келаётган эркин савдо хавфи... Светогорскнинг тарихи охириги бир юз ўттиз йилни ёритиб беради.

Барон Карл Август Стандерцкиолд новрегиялик бой ва ҳаракатчан одам. Карелида айланиб юриб, қоғоз фабрика қуриш учун энг маъқул бир жойни кўриб қолади. Гўзал дарё Вуокси энергия билан таъминлайди. Чор-атроф ўрмон, хом ашёни узоқдан излашнинг кераги йўқ. Иккита мижозларга тўла ҳавзанинг ўртасидаги энг мақбул жой. Шимолий-Ғарбда Хельсинки, жанубда Санкт-Петербург. Светогорск қишлоғидан эса ишчилар жалб этилади ва бошқалар уларга келиб кўшилади.

Барон маблағ киритади. Завод тинимсиз замонавийлашиб, улкан ишлаб чиқариш марказига айланади.

1940 йил.

Сталин Финландияни босиб олиб, Карелини ҳам қўшиб олади. Светогорск ва завод Сталиннинг хўржунига киради.

Совет ҳукумати 1960, 70, 80-йилларда заводни тинмай кенгайтиради. Ҳали-ҳамон муздек (-27°C) ҳавода айланиб кўраётган шаҳарчам 4 км узунликда ва 2 км кенгликка чўзилган. Ҳақиқий комбинат. Ўндан ортиқ заводни бирлаштириб, мўрилараро бир касалхона ва мактаб ҳам бор. Саккиз мингга яқин киши меҳнат қилади. Ҳақиқий шаҳарча.

1989 йил.

Коммунизмга қўшилиб совет иқтисоди ҳам кулади. Давлат корхоналаридан тартиб кетди. Светогорск қоғоз комбинати рақобатга ўрганмагани учун қийин дамларни бошидан кечира бошлади. Янги ҳокимият уни хусусийлаштириш керак деган қарорга келди. Бир қанча воқеалардан кейин охир-оқибат 1998 йилда «*International Paper*» уни сотиб олди. Финландиядан тортиб олинган, норвегиялик асос солган рус корхонасини америка корхонаси сотиб олди. Адолатли тарзда янги хўжайин бошқарувни финляндияликларга топширди.

2000 йиллар.

Келиб жойлашар экан, «*International Paper*» бу ерда мутлақо бошқа дунёнинг гувоҳи бўлди. «Ўрта аср иқтисодиёти» – дейди менга директорлардан бири. Энг дастлабки зарурат – қандай қилиб нархни пасайтириш мумкин? Ишчи-ходимлар сонини тенг ярмига қисқартириш йўли билан. Акционерлар сабрсизлик билан кутаётган бундай натижага қандай қилиб имкон қадар тезроқ эришиш мумкин? Алкотест.

Бир душанба куни эрталабдан ёмон янгилик – ишга келаётган ишчиларни алкотестга пуфлаб ўтишларини сўрашди. Пуфлаганларнинг кўпчилиги ижобий бўлиб, ҳамма огоҳлантирилди. Агар такрорланадиган бўлса ковушини тўғирлайдилар. Бир ҳафтадан сўнг иш жараёнидаги кўнгилсиз ҳодисалар сони жиддий пасайса-да, ишчилар сони у қадар қисқармади. Ишдан бўшатирилганлар сони икки мингдан ошди, холос.

Жисмоний ҳолат ва тозаликка қаратилган икки ёқлама ҳужум муносабати билан комбинатда ўзаро келишувлар юзага келди. Бир ишчи-ўртоқ иккинчи ишчи-ўртоқнинг картошка спиртидан кўпроқ ичиб қўйганини сезиб қолса, шу захоти унга

бурчакка ўтиб ухлаб олишни маслаҳат берар ва ўрнига ишлаб турарди. Эвазига эса сиздан угина, биздан бугина.

Бундай бирдамлик ҳам якун топди.

Мен яхши танийдиган директорни четга олиб, оёқ учида кўтарилиб (эслатиб ўтай, унинг бўйи одатий бўйдан анча баланд) қулоғига шивирладим:

- Бу натижага эришиш учун «*International Paper*»га ёрдам зарур бўлгандир, чунки касаба уюшмалари, маҳаллий ҳокимият, хусусан юқоридан (Москва) қараб, туришганда.

Жилмайиб бош силкиди у ва кўрсаткич бармоғини лаб устига қўйди.

- Хатарли!

Ароқ ёрдамида кечкурун билдимки, Светогорскни замонавийлаштирмоқчи бўлган ундан олдинги икки директор ҳаёти билан товон тўлабдилар (заҳарлашган). Шундан кейин «*International Paper*» донолик билан ҳимояланди. Рус давлати ҳозир ҳам корхонанинг 50 фоизига эгалик қилади. Путин оиласининг яқинларидан бири бошқарув кенгашига бошчилик қилади.

2005 йил.

Ҳамма катта корхоналар сингари «*International Paper*» ҳам ўзини алоҳида олам деб ҳисоблайди. Шу боис корхона президент томонидан стратегияни ўзгартириш учун қабул қилинган қарорни, гарчи камтарликка кирмасада, «*Big Bang* (катта портлаш)» деб номлашларига ҳайрон қолмаса ҳам бўлади.

Бечора одамларнинг овозларида титроқ билан «*Big Bang* дан кейинги йил» ёки «*Big Bang* дан кейин рақобат жонланиб қолди» дейишларини эшитасиз.

Билмаслигимдан уялиб суриштирдим. Бу «*Big Bang*» нима экан ўзи?

Истеҳзоларимни четга қўя туришимга тўғри келди.

2005 йил узокни кўра биладиган Президент қуйидагиларга асосланиб, келажакка ишонч билдирди.

- Улкан бўлишига қарамасдан, битта корхона ҳамма нарсани ўзида ишлаб чиқара олмайди;

- Газета ва журналларни қоғозда ўқиш ўтмишда қолди;
- Ғарбий Европада ривожланиш пасайиб бормоқда, бунинг устига у ерда заводлар кўп. Рақамли технологияларга қоғозни қарши қўймасдан, уларнинг умумий нуқтасини топиб фойдаланиш зарур. Яъни, фотосурат ва эмайлларни чоп этишга мўлжалланган қоғозларга диққатимизни қаратайлик. Бир кишининг касодга учрагани учун кўз ёш тўкмасдан, ривожланиш чораларини кўрайлик, бошқача айтганда қадоклаш қоғозларини ривожлантирайлик. Қария мамлакатларда мудрамасдан, ривожланаётган давлатлардаги саргузаштларда қатнашайлик. Ва бошқа барчасидан воз кечайлик.

Қайд этиш жоизки, «*International Paper*»нинг «*Big Bang*»и ҳамма ваъдаларининг устидан чиқмоқда. Корхона даромади ажойиб тарзда ўсиб бормоқда.

21 январь 2011 йил.

Бизнинг узоқ саёхатимиз ниҳоялаб, иссиққина маъмурий бинога қайтамыз. Жаноб директор буғу овчилариникига ўхшаш қалпоғини ечар экан, безовталанади. Медведев ва Путин Россияни имкони борича тезроқ Бутунжаҳон савдо ташкилотига аъзо қилмоқчи. Уларнинг истаги олижаноб, яъни мамлакат ривожланишини тезлаштириш ва кўплаб чет эл сармояларини жалб этишни кўзда тутуди. Бироқ, инвестициялар коррупция, талончилик, сиёсий нобарқарорлик, инфраструктуранинг йўқлиги, айниқса ёпиқ чегараларни хушламайди. Чет эл сармоядорлари ўйин майдони очик бўлишини истайдилар.

Ҳозирги кунда импорт товарларга қўлланилаётган 15% бож маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни асраб турибди. Бирдан шу тўсиқ олиб ташланса, уларнинг ҳоли нима кечар экан.

Светогорскда деярли кўрқув йўқ, негаки «*International Paper*»нинг бели бақувват. Ва рақобатбардошликни ошириш учун ҳаракат аллақачон бошланган. Бироқ, унинг нозикроқ рақиблари-чи?

Ҳеч бўлмаса бир марта гигантнинг кўзларига совуқдан эмас ачинишдан ёш қалқиди.

Шундай инсоний туйғулар билан у жойни тарк этиб, советларга хос ғам-ғуссага чўмган шаҳарни кесиб ўтаман. Устида параболалар турган кулранг тусли бу кичик кўп қаватли уйлар жамоаси қурилар-қурилмас таъмирга мухтож. Баҳор келиб томлардан осиладиган сумалакларга дош бера олишармикан?!

Қоғоз фабрикасининг ёрдами (касалхона, электр энергияси, иссиқлик) ва юқори иш ҳақи билан Светогорск гуллаб турганини айтишди. Бу яхши янгилик муқаддас ва улкан Россиянинг қолган жойлари ҳақида қайғурмасликка кифоя қилмайди.

Анча кейинроқ Санкт-Петербургга, келгач Россиянинг нақадар бепоёнлигини англадим. Масштаби катта бўлган картада, меҳмонхонада қарадим, тўрт соат мобайнида босиб ўтган йўлимиз деярли кўринмас эди. Мен ҳадемай боришни режалаштирган мамлакатнинг нариги бурчидаги Чукос ярим ороли олис, жуда ҳам олис эди.

*

* *

- Бу кечга оддийроқ, аммо мазали грузин таомлари бор ресторани маслаҳат берман – деди қоғоз фабрикасининг собиқ ходими, гаврош шапка кийиб юрадиган шофёримиз Николай. Аёллар иккита-иккита бўлиб келиб, у ерда ўз муҳаббатларидан гаплашишади. Мен сизга таржима қилиб тураман.

Йўқ деб бўлармиди?

Обелиск йўналишида Невски шох кўчасидан бориб, Коринти меҳмонхонаси ҳолини кесиб ўтдик, ва чапга шох кўчага параллел кўчага бурилдик. Муз устида майда қадам ташлаб, эҳтиёткорлик билан ўтилган 100 метр адоғида айтилганидек, бир грузин оиласи бизга пешвоз чиқди.

Николай тўғри айтган экан. Бир бурчакда икки қиз сирлашмоқда. Афсус, уларнинг яқинида бирорта ҳам стол бўш эмас. Николай билан қиттак-қиттак қилмасак ҳам (хотинимга сўз берганман) уни гапиртирдим.

У Светогорск комбинатига 1989 йилдан олдин келгани учун бу ажойиб имконият эди.

- Заводни бошқаришда қўлланган усулларни солиштира оласизми? – дедим унга.

У жилмайди.

- Советлар буйруқ беришарди. Диктатура. Кейин, эслаб олай, шведлар келишди. Улар кўп муҳокама қилишар, бироқ, охирида нима қарорга келишганини билишмасди. Шундан бери демократияга шубҳа билан қарайман.

Бурчакда қизлардан бири йиғларди. Унинг ҳикоясини тинглаш учун боримни берган бўлардим. Бошқарув усуллари бўйича берган саволимга қайтишим анча қийин бўлди.

- Финларчи?

- Улар муҳокама қилишади ва бир қарорга келишади. Бир дўстим айтган эди: «Германияда ишлаганман. Уларда ҳам шунақа. Финлар шимол немислари». Шунинг ўзи хулоса қилиш учун етарли.

- Америкаликлар-чи?

Жавоб ўйлаб ҳам ўтирмасдан отилиб чиқди.

- Советлар билан бир хил. Диктатор. Улар нима қилишни билишади ва уларни айтганини қилган маъқул.

Елка қисади.

- Аслини олганда, билишмайди. Улар ўқиганлар, лекин заводни билишмайди.

- Хўш?

- Кўпинча, муаммо сотиб олмаслик учун ўзимни уларнинг гапини тушунмаганга солардим. Менинг пенсияга чиқишимга озгина қолгани сабаб, менга фарқи йўқ эди.

- Ёшлар-чи?

- Улар ишдан бўшашни иташмайди. Шунинг учун америкаликлар улар ўзларини тушунмаганга солаётганликларини билишмайди.

Қизлар қайғули муҳаббатларини дардлашадиган ресторан манзилени топдим.

Кат Кафе
Стремянная кўчаси, тел. (812)571-33-77.

Совуқ ўлканинг қоғози II Оставал ва Гавл (Швеция)

Энди эса Швеция!

Иккинчи ватанини қайта кўриш хурсандчилигидан Пьер Лўлонгнинг кўзлари чакнади. Қайд этиш керак-ки, Швеция унга жуда кўп нарса берган. Авваламбор, унинг соҳибжамол Каринасини, 60 йил у билан бирга умргузаронлик қилмоқда.

Туман тез тарқалди. E14 автомагистраль кесиб ўтган манзара «Доктор Живаго»¹даги Умар Шариф ва Юлия Кристилар бир неча ойни бирга ўтказган жойларга ўхшайди. Уларнинг қор ўртасидаги музлаган кулбаси ёдингиздадир.

Шофёр бу манзарани бошқа кинофильм билан қиёсласа-да, романтика бобида унинг руҳияти меники билан мос тушарди.

Вастерло қишлоғидан ўтаётганимизда у менга жиддий оҳангда Ингрид Бергманнинг биринчи турмуш ўртоғи болалигини шу ерда ўтказганлигини айтди. Қочирим қилишдан тийилдим (мағлубият тақдирга битилгандек – Вастерло!)

Иккимиз ҳам анча пайт жим қолдик. Шубҳасиз, лобар аёллар ва бахтсиз муҳаббатларнинг мулойимлиги ҳақида хаёл сулардик.

У яхши шофёр. Қалин муз қоплаган бўлса-да, йўлда бораётганимиздан кўнгли тўлмай, вақтичоғликни ҳам ўз зиммасида деб ҳисобларди.

Ингриднинг бечора эрига бўлган ачинишдан мени халос этиш учун турли хангомалар ҳамда шведлар ҳаётида бўлиб турадиган, яъни ўрмон билан боғлиқ воқеаларни ҳам сўзлаб берарди.

- Кўнғироқлар сизга ғалати жойлашгандек бўлиб кўринмаяптими? Яхшироқ разм солинг. Улар бир-биридан анча узоқ қурилган. Нима учунлигини биласизми? Ҳар ёнғиндан кейин черковларни қайта қурмаслик учун. Худди бошқа нарсаларга ўхшаб ёғочнинг ҳам нозик томонлари бор эҳ-хэ.

¹ «Доктор Живаго» кинофильми. 1965 йилда яратилган.

Агар сайрга чиқсангиз кўллардан эҳтиёт бўлинг. Улар қор остида кўринмайди. Баъзида муз жуда юпқа бўлади. Бугунгидек -29°С бўлиб турса ҳеч нарсадан кўркмасангиз ҳам бўлади.

Ҳалиги гапни эшитдингизми? Э, ҳа, сиз яқинда келдингизку. Хуллас биз учрашмоқчи бўлаётган ёғоч арралаш корхонаси хўжайини сал бўлмаса... ўзининг одати сабаб бўлганда. Сизга бошидан айтиб бера қолай. У киши спортчи, эрталаб туриб ҳар куни ўн километр югуради. Тунов ҳафта югуриб қайтаётиб, йўлакда кимга дуч келибди денг? Айиққа, аниқроғи, ёнида боласи бор она айиққа. Бундан-да хавфлироқ нарса бўлмайди. У югуришни тезлатганини айтиб ўтирмайман. Аммо айиқ ортидан қувлабди. Айтишларича, айиқ яқинлашиб қолганда таққа тўхтаб қолибди. Боласи эсига тушиб қолган бўлса керакда. Директор осон кутилибди, шундаймасми?

Раҳмат шофёр. Менга ғамхўрлик қилишни унга бекорга топширишмаган экан. У ўзи билмаган ҳолда ўрмон ҳаёти у қадар ҳам сокин эмаслигини эслатиб борарди. Тезда бунинг тасдиғини топдим.

Оставал.

Бир неча бўялган уйлар ўртадаги бўм-бўш, оқ кенгликнинг атрофида унда-бунда жойлашган. Бу жой қишда кўринмай қоладиган сон-саноксиз кўллардан бири бўлиши керак.

Ёғоч арралаш корхонаси.

Идора эшиги олдида яна бир гигант бизни кутиб турарди. Бу Буюк Шимолда фақат баланд бўйли одамларни учратар эдим. Дарахтлар ўсишини секинлатадиган совуқ одамлар ўсишини тезлатадигандек. Узун толалар мавзусига тегишли яна бир жумбоқли савол. Машинадаги термометр -30°С кўрсатаётган бўлсада, ялангбош, калтасоч бу одам совуқдан азият чекмаяпти, шекилли.

- Айиқдан кутилиб қолган одам шуми?

Шофёр бош силкиди.

Фарзандларимга ҳаёлим кетди. Ҳар сафар саёҳатдан кайтганимда, уларга ҳақиқатдан қизиқми-йўқми билмадим-у, лекин саёҳатимни энг унутилмас лаҳзаларини бироз бўрттириб айтиб берман. Аммо буниси уларга ёқади: «биласизми отангиз

қандай юртдан келяпти? Бошлиқларни айиқ ямламай ютишига бир баҳя қоладиган ёввойи бир мамлакатдан!». Қўл узатдим, қўлим мажағланиб кетди.

Балки айиқ ўзидан қўрқандир? Кафтлари ўзиникидек келадиган бу одам билан юзлашмасликни маъқулроқ кўргандир, эҳтимол.

Кофе. Доскада тўрт бўлимдан иборат тахта кесиш иши бўйича сабоқ.

Дастлаб мавзуни таништириш учта дарахт мисолида: ситхин арчаси, қарағай ва бизда камёб берёза.

- Нега фақат учта?

- Чунки совуқ дарахтларнинг узун толали бўлишини таъминлаш билан бирга, айна пайтда кўплаб турлар учун ёмон ҳамдир.

- Индонезияда неча тур дарахт бор?

- О, юздан ортиқ.

Кейин акционерлар билан танишув.

- Биз ҳар биримиз озми-кўпми ўрмонга эгалик қиладиган ўн уч минг аъзони бирлаштирадиган кооперативмиз. Биргаликда тўққиз юз минг гектардан зиёдроқ ерга эгалик қиламиз. Ёғоч арралаш корхонаси кооперативнинг бир филиали. Ёғочнинг эгалари бўлган ўн уч минг киши менга қимматроқ сотишга уринадилар. Ёғоч арралаш корхонаси директори сифатида имкон қадар арзонроқ олишга уринаман.

Уни тушунаман.

- Энг ёмони, талаб ошганда менга ёғоч керак бўлади. Улар эса нархни ошириш илинжида сотмай туришади. Акси ҳам унчалик осон эмас. Буюртмалар камайса сотиб олишни камайтираман, ўн уч мингнинг эса ғазаби қайнайди.

Ҳайратдалигим ва ўрмон ҳаёти анча содда бўлса керак, деб ўйлаганимни айтдим.

Яна кофе ичиш учун ўтирамыз. Ўтирган хонамиз ойнаванд. Кўзим компьютерга кириб кетай деб ўтирган ишчиларда. Уларни хурсанд деб бўлмайди.

Айиқ қувлаган директор нутқининг савдога оид маълумотлардан иборат қисмида буни тасдиқлайди. У жиддий гап бошлади.

- Биласизми, Швеция рамзларидан бири ҳисобланган «ИКЕА» мамлакатдан битта ҳам тахта сотиб олмайди.

Ажабландим ва ғазабим келди.

- Шу ерда ҳам – Швециянинг қоқ марказида, дунёнинг бошқа жойларидаги каби суяб айтганда зулмкорликми?

- Бўлмасам-чи! Арзоннинг ортидан қувиш! Шарқий Европа билан кураша олмаяпмиз. Осиё билан бундан ҳам баттар.

- Бироқ Осиёда ўрмон йўқ-ку.

- У қолган-қутганини ҳам сотмоқда.

Ойнаванднинг у томонидаги ташвишли чехраларни тушунса бўлади. Аммо, айиқ қувлаган директор қийинчиликлар ҳақида ҳали тугатгани йўқ.

- Ўйлайманки, араб мамлакатларидаги кўзғолонни олқишлаган бўлсангиз керак? Энди тасаввур қилиб кўринг, бизнинг биринчи рақамли харидоримиз Миср эди. Муаммолар бошлангандан бери бирорта ҳам буюртма олганимиз йўқ. Захирамиз эса кўпайиб бормоқда. Ишлаб чиқаришни тўхтата олмаймиз ахир. Келинг, бориб кўрайлик.

У бироз очилди. Икки соатча ситхин арчаси ва қарағай ёғочлари орасида айландим. Икки тиркамали (60 тонна) юк машиналарининг келишидан тортиб, айлана квадратураси дейсизми, ёғочни энг самарали кесишни компьютер ёрдамида тезкор ҳисоблаш дейсизми, хуллас ўрашгача ҳаммасини кўриб чиқдим. Ёғочга оид атамалар ҳақида икки оғиз гапириб ўтсак. Ёғоч танаси айлана, ёғоч арралаш корхонасига эса уни тахта қилиб кесиш учун квадрат керак. Айлананинг юзи унга ички чизилган квадратниқидан катта. Ўртадаги фарқ капантахта. Буйруқ берилган ҳамоноқ арралар ишга тушиб, тахта ва тўртбурчак тўсинлар чиқа бошлайди ҳамда камера орқали амалга ошириладиган сифат назорати учун йўлларида давом этадилар.

Сотиш муаммоси бўлмаса инженер ҳаёти қанчалар ажойиб бўларди-я. Бажарилган ишлар, кўзда тутилаётган

яхшиланишлар, келгуси сармоялар ҳақида гапирар экан, директорнинг чехраси гулгун ёнарди. Охирги эшик очилиб, хаёллардан ерга қайтиб тушганида унинг юзи яна тунарди. Икки темир қўлини чўзиб турган арава сертификатланган ва қатъий эталонланган тахталарни сўрайди. Унинг ортида бошқаси кутиб турибди.

Қаҳримнинг қаттиқлигидан ўзимдан хафа бўлиб кетдим. Негаки, тезкор ва бенуксон, конвейердаги каби илдам иш жараёни ва ундаги мантиқий изчиллик мени ўзига асир этган эди.

- Энди ёғоч қаерга кетади?

- Эндими? Мисрнинг хоҳиш-иродасини кутади.

Айиқ қувлаган биздан анча узоқдаги аллақачон ёғоч билан тўла кенг далани кўрсатди.

Ўша ерда, Швеция марказидан бир неча километр масофада, дарахтлар ўртасида, совуқ ва чекка бир жойда кечгача араб дунёсидаги эволюция ва унинг Оставал ёғоч арралаш корхонасига таъсири ҳақида сўзлашдик.

Ҳақиқий ёввойилик биз ўйлаган жойда эмаслигига, ўрмон ҳаётидаги асосий зўравонликларни қишдаги яширин кўллар ҳам, болали айиқлар ҳам қилмаслигига етарли тасдиғим бор эди.

*

* *

«Korsnäs» Стокгольмдан икки юз километр шимолдаги порт шаҳар Гавлда жойлашган энг кекса корхоналардан бири. Унинг ташкил топиши 1855 йилга бориб тақалади. Агар ишчилар сони (2000 киши) бўйича қаралса, катта корхона деб бўлмайди. Ўрта корхона десак тўғрироқ бўлади. Корхона меҳмонларини худди оиладагидек, хиёбон охиридаги зодагонларга хос ҳашаматли уйда қабул қилади ва тунаш учун жой беради. Бошқарув идораси бўлиб хизмат қиладиган нариги уй ҳам оилавий. Уйнинг ёғоч эшиклари бўялган, паркет ғиштлари кенг ва деворида аждодлар портретлари бор. Уларнинг баъзилари

кўлида кучук кўтарган, эҳтимол денгизчи бўлишгандир, чунки картина фониди елканли кемаларни кўриш мумкин.

Тасаввур қилганим тўғри бўлиб чиқди. «Korsnäs»га ҳали ҳам учта оила, «Kinnevik» (Стокгольм, SE103-13, Скеппсброн кўчаси, 18 уй) савдо уйи воситасида эгалик қилади.

Бу уч оилани кўнгли тўқ, хурсанд деб айтса бўлади. Инқироз давом этаётган бўлишига қарамай, молиявий, товуш ва тасвирга оид ёки бошқа соҳаларга киритган сармояларидан кўра бу йил ҳам «Korsnäs» уларга кўпроқ даромад келтирди.

«Мустамлакачилик кўрғазмаси» романида, узун толаларнинг мустаҳкам ва чидамли қоғоз ишлаб чиқаришдаги аҳамиятини тушунтириш мақсадида «Korsnäs»ни тилга олиб ўтган эдим. Шу боис менга кўрсатилган ҳурматдан фахрданман.

Шунчалар ғайратли ва залворлики, Францияда уни ругби ўйини президенти деб ўйлашган бўларди. Унинг табиий кувноқлиги учинчи таймда¹ жуда қўл келган бўларди. Бу техник директор малласоч, келишган ва маъюс, бўтқани оқартириш бўйича янги жараёнлар, қайта ишлаш пайти чиқадиган қора суюқликдан яхшироқ фойдаланиш йўллари ҳақида ўйлаб, кўзларини кўпинча юмиб ўтиради.

Ўрмон ишлари бўйича директор (қўл остида 200 киши меҳнат қилади) кечагина университетни битириб келган, шекилли.

Тўрт соат мобайнида дил розини тингладим. Энг ақлли, энг аниқ, энг рационал ва айна пайтда дил розлари ичида энг ўтлиси бўлган бу сўзлар ўзлари ишлайдиган корхонага аталган эди. «Korsnäs» сени севамиз. «Korsnäs» сен гўзалсан ва ғолибсан. Сени янада гўзалроқ қилиш ва муваффақиятларингни ошириш учун мана нималар қилмоқчимиз.

Учтадан бири гапирган пайтда қолган иккитаси қатъий ишонч билан бош чайқаб маъқуллаб туради.

«Kinnevik» савдо уйига аъзо бу оилалар хотиржам ухласа бўлади. Улар ўзларининг даромад машинаси

¹ Ругби ўйини тугагач, жамоа аъзолари вақтичоғлиқ қилишади. Бу хурсандчиликни ўйинчилар 3-тайм деб номлашади.

бошқарувчиларини яхши танлаганлар. Чиндан ҳам шу уч ошиқ ҳеч бир куч ажрата олмайдиган учликни ташкил қилишади.

Шундай бўлса-да, уларнинг оташин сўзларига бир соя тушиб туради. Санчиқли, ҳаяжонли, болаларга хос ва ўжар бир соя. Улар қанчалар уни ҳайдашга уринмасин, бу соя барибир қайтиб келаверади. Буни сезганимни пайқаб қолишиб, ҳеч қачон бу ҳақда гапирмаслик ваъдасини олишди.

«Korsnäs»нинг асосий иши бизга тақдим қилинаётан суюқми ё куюқми, тез бузиладиганми ёки осон сақланадиганми, озиқ-овқатми, саноат ёхуд дори маҳсулотларими – барча турдаги маҳсулотларни ўраш ва қадоқлаш учун ҳамма турдаги қоғозларни ишлаб чиқаришдан иборат.

Тан олишим керак, шу пайтгача қадоқлаш қоғозларини кўпам қадрламаганман. Ҳамма қатори икки хил муносабат ўртасида аросатда эдим. Биринчиси – идишга муносиб эътибор қаратмасдим ёки қадоқнинг ҳаддан зиёд мураккаб ва дабдабали эканидан ғазабим тошарди. Энг муҳим нарса ўрамнинг ичидаги эмасми ахир?

Труа-Ривьерга саёҳатим кўзимни оча бошлаган эди. Ўрганишда давом этар эканман, соҳанинг нечоғли муҳим ва қийинлигини англаб етдим.

Адашманг, кўплаб қадоқлар, бизга билинмаса-да, сон-саноксиз қарама-қаршиликларни ҳал қилиш лозимлигидан юқори технологияни ўзида мужассамлаштиради. Масалан, қандай қилиб бир вақтнинг ўзида ҳам енгил, ҳам мустаҳкамликни, ҳам эгилувчанлик, ҳам қаттиқликни уйғунлаштириш мумкин. Бактериялар, ёқимсиз хидлар ва ёруғлик кабиларга тўсиқ бўлишдек энг бирламчи вазифани унутмаган ҳолда, албатта.

Охирги мажбурият эса қадоқ юзасини ҳарфлар, ранг ва тасвирларни осон тушириладиган қилиш. Қай биримиз бирор ёзуви йўқ «тил-забонсиз» маҳсулотни сотиб олган бўлардик?

Болалик доим биз билан. «Korsnäs»нинг учовлон директори таъсирчан бўла бошлади.

- Соҳадаги мутахассисларни айтмаганда, бизни ким танийди?

Худди мактаб ўқувчисига ўхшайди. Ҳаракат қилиб ўқийсан, уйга яхши баҳолар билан қайтасан. Бироқ ота-онангнинг иши йўқ, улар бошқа нарса билан банд.

Президент вазиятни тушунтирди. Уларнинг бош миждози улардан анча катта швед корхонаси «TetraPak». «Korsnäs» етказиб берган қоғозлардан қадоқ ишлаб чиқарадиган ҳам у. Сифатнинг зўрлиги, технологик илғорлик, тинимсиз кашфиётлар ва билимлар бобида «TetraPak» тенгсиз ва буни рад этиб бўлмайди. Ягона бахтсизлик «TetraPak» «Korsnäs»нинг номи бирор жойда қайд этилишини истамайди. Ҳеч қачон! У шон-шарафнинг барчаси ўзиники бўлишини истайди.

Ўша пайт тилимга «Korsnäs»нинг муҳаббатини уйғотадиган сўзлар келди.

- Адолатсизликка нисбатан бўлган туйғуларингизни тушунаман. Масалан, мен яшайдиган катта жамиятда «Jonnie Walker», «Orange» каби компаниялар таниқли. Одамлар «Korsnäs» каби «TetraPak»нинг ҳам борлигидан беҳабар. Савдо белгилари ўртасидаги курашнинг қатъий қонуни шундай. Энг қуйида истеъмолчи билан учрашадиган корхона яккахокимликка интилади. Озгина бўлишиш ҳам уни кучсизлантириб қўяди деб ўйлашади. Улар ноҳақ, истеъмолчига манбани айтиш ҳам маълум қиймат касб этади.

Қадоқлашдек ажойиб касбга янгича ҳурмат билан иккала корхона ҳам китобимда бир даражада талқин этилишига ваъда бердим.

Гапимни янада мукаммаллаштириш мақсадида шу пайтгача кўриниш бермай келган қаҳрамонни юзага чиқардим.

- Ўрмон. Швед ўрмони-чи? У ҳам бироз эътиборга арзийди деб нахотки ўйламасангиз?! Адашмасам, ҳамма қоғознинг онаси шу-ку, шундай эмасми?

- Ҳа, буми? Ўрмонимизни севамиз ва кадрлаймиз, деб айта оламиз. Сенинг навбатинг Уно. Француз дўстимизга ўрмон учун қилаётган ишларимизни гапириб берсанг.

Аълочи ўқувчининг дафтарини текшириш анча зерикарли. «Korsnäs»ники бундан ҳам аъло. Ерни тайёрлашдан тортиб

тўксон йилдан кейин кесиб олишгача ҳаммаси назорат остида. Дарахт турлари ва ўрмон бўлаклари ҳавас қиларли даражада химояланган, ёввойи ҳайвонлар керагидан ортиқ отилмайди. Барча мулклар, шахсийлари ҳам жуда қадимий қонун «*Allemansvatten*»га мувофиқ сайр қилувчилар учун очик.

Кесиб олинган ўрмоннинг сийрак бўлиб қолишидан шикоят қилувчилар учун ишонч рақамлари 24 соат давомида ишлайди ва телефон орқали майин овоз уларга қанча хоҳласа шунча агрономияга оид маслаҳатлар бериши мумкин. Шунингдек, юз ёшли дарахтларнинг йиллик ўртача сонини камайтирмаслик учун ҳар йили юздан бир улушда кесишади. Илгари ўрмон қаровсиз ва унга ғамхўрлик қилиш фикри туғилмасдан олдин қувраган дарахтларнинг йиғилиб қолиши ёнғинларни келтириб чиқарарди. Энди эса фойдаланишдаги ўрмонларнинг ярмиси *FSC*¹нинг қатъий талабларига мос келади ва бу йилдан-йилга ўсиб бормоқда. Кесилган ёғочларни заводларга ташиб кетишда ҳам поезд ёки кема каби табиатни камроқ ифлослайдиган транспорт воситаларидан фойдаланиш кўпаймоқда. Агар графикни қарасангиз, 2004 йилдан ташқари ўрмон кесилганидан кўра кўпроқ ўсган. Хуллас, Финландияда жон бошига 414м³ ёғоч тўғри келадиган захирага эга бўлиб, бў кўрсаткич Швецияда 350м³, Франция ва Германияда эса 45м³ ни ташкил қилади.

Унонинг тушунтиришлари мобайнида икки ўртоғи унинг гапларини жуда қатъийлик билан маъқуллаб бош силкишарди.

Уно ўрмон мадҳини тугатгач, гапни уялчанг ва камгап, муҳандис Ульф давом эттирди.

Унинг юзлари фахрдан порлайди. Куйиб чиқиндига айланган ёғочларни қайта ишлаш ёрдамида унинг қозонхонаси Гавл шахрининг иссиқликка бўлган эҳтиёжини деярли тўлик

¹ FSC – Forest Stewardship Council бошқарув усули ўзига хос бўлган нодавлат нотижорат ташкилот. Ёғоч сотувчи корхонага дарахт кесилган ўрмонда узоқ йиллар ва келгуси авлодлар ҳақида қайғуриш тамоилига асосланган бошқарув йўлга қўйилганлигини тасдиқловчи “эко” савдо белгисини бериш билан шуғулланади. Бунда корхона 10 та шартга жавоб бериши лозим. Савдо белгиси берилишидан олдин 56 талабнинг бажарилиши назорат қилинади.

қопламоқда. Бизнинг юртда қанча иссиқлик кераклигини қайд этгандирсиз!

Кристер ва Уно олқишлаб қўйдилар. Уларнинг эришган аъло натижаларини омма томонидан эътироф этилишини кўра олмаслик ўкинчи ва ушалмас орзу унут бўлди. Иш, оила, кадоқлаш.

Табиатни асраш, узок йиллар ва келгуси авлодлар ҳақида қайғуриш, ижтимоий бирдамлик хамма-хаммаси имкон даражасида яхшиланиб бормоқда.

Илжайиб қўяман, бу кўп мактаб юбормаслик учун албатта. Пьер Лўлонг ҳақ эди «Яшасин Швеция!».

Буғулар қиссаси Ланд ўрмони (Франция)

Шунча саёҳатлардан кейин ҳақиқатни айтишни бошқа кечиктира олмасдим.

Қоғозни содир этган қуйидаги икки қотиллиги учун суд залига чақиришнинг вақти етди.

- Ўрмоннинг кесилишига сабаб бўлгани учун (менинг китобларимни чоп этиш учун кесилган дарахтлар);

- Атроф-муҳитни ифлослагани учун (чунки, айтишларига қараганда, бирор бошқа соҳа атроф-муҳитни қоғозчалик ифлосламас экан);

Мени Бордога олиб кетаётган поездда аҳволим қувонадиган эмасди. Чунки ҳисобимча фақатгина «Мустамлакачилик кўргазмаси» номли хвеяга бағишланган катта романимни тўрт юз минг нусхада чоп этишнинг ўзига 280 тонна¹ қоғоз керак бўлган. Қанча дарахтнинг умрига зомин бўлдим экан-а, ўйлаб ўзимни айбдор ҳис қилардим.

Ишим чатоқлиги тобора маълум бўла бошлади.

*

* *

Жан-Пьер Леонард ҳам бутун хизмат лавозимларига Ла Фонтен каби «Сув ва ўрмонлар бошқармаси»да эришган. Ҳозир ҳам бу саксон ёшли довьюрак қария ҳақли равишда маъмурият ва шахсий корхоналарга маслаҳат бериш учун кум сўқмоқлар аро кезишда давом этмоқда. Ланд бўйича олган илк сабоғим учун ундан миннатдорман.

Илгари, яъни XVIII аср охирларигача, бу ерлар чакалакзор эди. Баъзи жойлари ботқоқ, баъзи жойлари қовжираган қурғоқ, хуллас, асаб қилишдан бошқа нарсага ярамайдиган, чўпоёққа

¹ 400 000x07кг=280 000 кг

кўниб олиб кўй боқаётган чўпонларнинг кўйларидан бошқа ҳеч кимга нафи тегмайдиган ер эди¹.

Бу тақир жой 1800 йилларга келиб жонлана бошлади. Узок вақтлардан бери бу жойларни темир рудасига бойлигини билишарди. Нега энди ундан жиддийроқ фойдаланишмас экан? Ёғоч-кўмирни сувдай симирадиган темирчилик устахоналари пайдо бўла бошлайди. Демак, керакли турларни сайлаб дарахт ўтказиш зарур. Қарағай энг мос келади деб топилди. Бунинг устига у чинакам хазина. «*Гетте*» сўзи қимматбаҳо тош ва резина маъноларини билдиради. Дарахт пўстлогини тилиб, ундан чиқадиган шарбатни олиш ҳам «*гетте*» дейилади. Резина ишлаб чиқариладиган бу шарбатни йиғиш тез орада катта бойлик ва можаролар манбаига айланди.

Чакалакзори қарағайзорга айланаётган чўпонлардан ҳам, дарахтларини кўйлар кемириб ташлаётган резиначилардан ҳам, резина сабабли қарағайни кесиб ёқишлари тақиқланган темирчилардан ҳам сўраб ўтирмай, 1857 йилда Буюк қонун қабул қилинди.

Сиёсий хоҳиш-ироданинг ажойиб намунаси.

№6484. Ланд Дў Гасконгни ўзлаштириш ва мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйча қонун.

1857 йил 19 июн.

Худонинг иродаси ва миллат истаги билан ҳозирда ҳаёт ва келгусида туғилажак французларнинг императори Наполеон. Салом билан. Ушбу қонунни чиқардик ва тасдиқладик.

¹ Ланд тарихига бағишланган яхши китоблар жуда кўп. Франсуа Саргоснинг “Ланд дў Гасконг ўрмони” номли китобини маслаҳат бераман (Sud-Ouest нашриёти, 2008). Пьер Пўтининг ажойиб фоторасмлари ёрдамида бу китоб сизга бой ва мураккаб бўлган бу жой эшикларини очади.

ҚОНУН

1-модда.

1) Жиронд ва Ланд департаментларида, бугунги кунда чорва боқуви учун фойдаланилаётган коммуна ихтиёридаги ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшилансин ва дарахт уруғи ёки кўчатлари экилсин. Харажатлар ерга эгалик қилувчи коммуналар зиммасига юклатилсин.

2) Коммуна томонидан бу ишларни бажариш имкони бўлмаган ёки бажаришдан бош тортган тақдирда маблағлар давлат ҳисобидан тўлансин ва ишлар бажарилсин. Давлат томонидан қилинган сарфлар коммунага бериладиган маблағлардан ёғочларни кесиш ва улардан фойдаланишдан келадиган маҳсулот эвазига асосий қарз ва устама фоизи билан қайтарилсин.

Ҳисобот матнини ўқиб кўрайлик.

(....)

Умуман олганда ўрмон экилгач, ўз-ўзидан ўсаверади. Бироқ, қарағай бундан мустасно. Унга инсон доимий ишлов бериб туриши лозим. Ваҳоланки, уч юз минг гектар қарағайзор беш мингга яқинроқ фермер хўжалигини ташкил қилади. Бу эса уч юз минг киши демақдир.

(....)

Ландда қишлоқ хўжалигини йўлга қўйиш учун энг оқилона «ерни ўзлаштириш» тизими мана шудир.

Наполеон III нинг хоҳиш-иродаси билан сўзнинг ҳақиқати ундан ажратиб ташланди. Шу жойни «чакалакзор» маъносини англатувчи «Ланд» сўзи билан аташсада, бу ер ўрмонга айланиб бормоқда эди.

Денгизчи бўлганим сабаб, Францияга ёприлган сўнгги икки қаттиқ тўфонда «қара-я, шамол қаттиқ эса олишини улар ҳам билиб оладиган бўлишди-да» қабилида «ерлик»ларга бефарқ бўлдим.

Вайронагарчиликлар кўламини ҳали тушуниб олмагандим. Ланд 1999 йилги ярасига малҳам қўйиб улгурдим-йўқми, 2009 йил 24 январда Клаус тўфони ўрмон худудининг чорак қисмини аёвсиз савалади.

Ундан сўнг учинчи офат, заболонник кўнғизларининг навбати келди. Улар даставвал йиқилган дарахтлардан маза қилдилар, кейин эса бошқаларига ҳам ўтишди. Ўрмон сотиб олиш маблағни тўғри жойлаштириш эканига ишонадиган бирор киши қолдимикан?

Нега баъзи челлар довулга дош бергану, баъзилари ҳашорат ва чириндилардан иборат айқаш-чуйқаш бўлиб ётган улкан ғам-ғусса саройига айланиб қолган.

Устоз Леонард менга жавоб беради. Бу жуда жўн. Асосий сабаб сув.

- Қаранг, мана бу ерда сув мўл. Ўн беш кундан бери ёмғир ёлмаган бўлса ҳам чуқурлар сувга тўла. Қарағайларнинг илдизи сув излаб узоққа бориб ўтирмаган ва юзада қолиб кетган. Натижада, довул бир пуфлаб уларни супуриб ташлади. Нарироқда ер курукроқ, демак илдизлар чуқурроқ кетган. Бўрон қанча кутурмасин, қарағай дош беради. Соҳил бўйларида тўс-тўполон кучли бўлса-да, зарар катта эмас, негаки, илдизлар чучук сув излаб 15 метргача чуқурликка кетган.

Мен табиат сабоғидан «ҳаракатчанлик ва уриниш тоблайди, енгиллик эса кучсизлантиради» каби хулосалар чиқараётган пайтимда Жан-Пьер Леонард география ҳақида гапиришда давом этарди. Биз жуда жиддий мавзу ўрмондан фойдаланиш билан боғлиқ мунозаралар ҳақида сўзлардик.

- Мана бу деярли куп-курук, чўл бўлиб ётган саҳни кўряпсизми?

Қиш қуёшида шунчалар жилваланганидан кўл бўлса керак деб ўйлаган эдим.

- Булар иссиқхоналар, улкан целлофан билан ёпилган. Ичида нима ўсаётганини топа оласизми?

Кўрғонимни бердим. Жан-Пьер худди туфлагандек лаб учида деди:

- Сабзи.

Унинг овозидан бор нафрати сезилиб турарди. Қандай қилиб олийнасаб, жозибали қарағайни қизғиш ғурранинг беўхшовлиги билан қиёслаш мумкин?! Ёнгинасига экиб

кўйилган маккажухорини айтиб ҳам ўтирмайлик. Хуллас, дунё салбий томонга кетмоқда.

Яна бошқа бир эволюция Ландга хавф солмоқда. Бу ердаги ўрмонларнинг 80 фоизи хусусий мулк бўлиб, асосан камҳаракат ҳолатдаги бойлик ҳисобланади. Оилалар ой охирида пулга эҳтиёж туғилганда ёғоч ёки зарур бўлганда ер сотишади. Масалан, сеп-сидирға учун. Бу Франсуа Мориак олами. Агар Миллий ўрмончилик бошқармаси рентабеллиликни оширгудек бўлса, шубҳасиз, давлат ташкилоти билан нотенг рақобат шароитида қоғоз фабрикаларнинг таъминот механизми ва эски мувозанатни бузиб юбориши тайин.

Шунингдек, ўсиб келаётган яна икки мунозарани ҳам унутмайлик. Иккиси ҳам нефтни янгиланувчи энергия билан алмаштириш, яъни табиатни асрашдек яхши туйғудан туғилган.

- Далага куёш батареялари ўрнатиш учун баъзи корхоналар деҳқонлардан ерни уч баробар қимматроқ, яъни гектарини йилига 2500 еврога ижарага олишмоқда. Ҳеч нарса экишнинг кераги йўқ. Дарахт ўтқозишга ҳам зарурат йўқ. Бор-йўғи бўш (дарахтлардан холи) майдонга эга бўлиш кифоя. Фойда ўзи келиб туради.

Мабодо, ўрмончилик билан шуғулланишни ишташса мулкдор қарағайларини майдалаб, табиатга масъулият билан энергия ишлаб чиқарувчи қозонхона корхоналарига сотиши мумкин.

Роберт Даверзак бизга келиб қўшилди. У мен кўришга бораётган қоғоз фабриканинг таъминотчиси вазифасини бажаради. У ўзининг шундоқ ҳам қийин касбини келгусида янада мураккаблашиб бораётганини тасдиқлайди. XIX асрда оммавий тарзда ёғочдан фойдаланиш эвазига қоғоз саноати увода етишмовчилиги муаммосидан қутилиб қолди. Бироқ, янги усул ҳам хом ашё танқислигига дучор бўлди.

- Ҳеч ўрмон кесувчини учратганмисиз?

Бу Даверзак мени ким деб ўйлапти? Кўзимдан ўт чакнаб қарадим. У жилмайди.

- Уларнинг касби ўзгариб кетди, биласизми!

Яна ўрмонга кетдик.

*

* *

Тадбиркорлик Аквитан буғуларининг қонида бор. Агар ишонмасангиз, яхшилаб қаранг ва Ланд ўрмонига ҳушёрлик билан қулоқ тутинг. Ускуналар маҳаллий бойлик қарағайларни кесиш ва ташиш билан шуғулланаётган маҳал буғулар тинч турадилар. Улар яқинлашиб асбобларга қизиқишади. Гўёки улар бош чайқаб, ишсизлик ҳақида ўйлаётгандек, умумий фаровонлик гарови бўлган иқтисодий тарққиётга қизиқишаётгандек туюлади.

Дам олиш пайти келиб моторлар тўхтаган, сокинлик чўмган заҳоти жуфтакни ростлаб қолишади ва уларни бошқа кўрмайсиз.

Назаримда буғулар, ҳеч бўлмаганда Ланд буғулари, 35 соатлик иш ҳафтасини ҳимоя қиладиган охиргилардан бўлсалар керак.

Фернанд Жара осмондан тушган ўрмон кесувчи эмас. Ёшлигидан шу ҳавасни қалбига жо қилган. 14 ёшида туғилган кунига совға учун электр арра сўраб олган ҳам унинг ўзи.

Вақт ўтиб, унинг тажрибаси ортди. Замонавий асбоб-ускуналар воситасида ўз ишининг устасига айланди.

Бу тонг у менга ўзининг янги ҳамроҳи «*John Decre 1470*»ни таништирди. Бу махлуқ олти оёқли, трактор ва танкнинг кўшилишидан ҳосил бўлган, кўплаб тишлари ва қисқичлари бор узун «кўл»ларга эга.

- Миниб кўрасизми?

Рад этиб бўларканми?

Ердан уч метр баланддаги бошқарув кабинасига чиққанимда экран ва тугмаларнинг кўплигидан ўзимни йўқотиб қўйдим. Аэробус А380 ҳақида ёзганман. Экранларнинг кўплиги ва компьютерлашган тизим ва буйруқларнинг мураккаблиги бўйича 1470 Аэробусга ҳасад қилмаса ҳам бўлади.

Фернанд иш бошлади.

Оддийгина қилиб бармоқ учида бир тугмани босиши билан тўртта пўлат «кўл» дарахт танасини ушлади. Яна янги тугма,

арра ишга тушди. Аллақачон дарахт ерпарчин бўлди. Ерга йиқилар-йиқилмас бошқа арра уни бўлаклашга киришди.

Қойил қолдим. Фернанд ўзини камтар қилиб кўрсатмоқчи бўлса-да, унинг фахрланаётгани сезилиб турарди. Дарахт кесувчилик касби шаҳарлардаги одамлар ўйлаганидан ўзгариб кетган.

Бир пайт менинг хайратим кўрқув билан аралашиб кетди. Шунча дарахтларнинг кўз олдингизда қулашини кўриб, бирортаси босиб қолмасмикан деган хаёл кўнглингиздан ўтади. Плексиглас том остида ҳимояланмаганимдан кўрқа бошладим.

Фернанд хавфни тасдиқлади.

- Қарағай буралиб кетиши мумкин. Лекин камдан кам. Бу ушлашга боғлиқ.

Мен дарахт кесувчининг ёнида, уч соатда 119 та қарағайга ишлов бердик. Яъни, бизнинг ишимиздан кейин дарахтлар кесилган ва сифатига қараб ерга тахлаб қўйилганди. Энг яхшилари устахонага, қолганлари қоғоз фабрикага ташиб кетишга тайёр. Келиб тушадиган ёғочнинг массаси интернет орқали корхоналарга аллақачон маълум.

Баланддан тушиб олгач, жонивор «*John Decre 1470*»нинг ёнларини силаб қўйдим ва нархини сўрадим.

- 450000 евро, жавоб берди у. Ҳалиям кабинаси айланадиган эмас.

*

* *

Бир миллион гектар Ланд ўрмони эркин эмас. Дарахт турларининг табиий рақобати ва уруғларнинг тасодифий сочилишидан дунёга келмаган. У табиат фарзанди эмас, инсон хоҳишининг маҳсулидир. У ҳам маккажўхори ёки буғдой каби экилган ва ишлов берилади. Фақат қарағайнинг ҳосил даврийлиги эллик йилни ташкил қилади.

Дарахт экилгандан сўнг, якуний кесиб олингунча, ҳар ўн йилда бир сийраклаштириб турилади. Кесиб олингач эса ер тозаланиб, яна қайта экилади. Охирги ўн йилликдаги бўронларнинг кучи ва сонининг ошиши бу даврийликни

кискартириши тайин. Кичик дарахтлар шамолга чидамлирок келади.

Дарахт турларини саралаб олиш ва бошқарувнинг яхшиланиши махсулдорликни оширди. Йигирма йил олдин гектаридан 10м^3 ёғоч олинган бўлса, бугунги кунда 16м^3 га етмоқда. Бу ажойиб натижага қойилман. Яшасин Франция! Бу рақамларни Бразилияга саёхатимгача асраб юраман. У ерда айнан шу дарахт тури бўйича гектаридан 25м^3 (эвкалиптдан эса 70м^3) ёғоч олинади.

Ёғочнинг асосий ва энг яхши қисмларини юзга яқин ёғоч арралаш корхоналари ютиб кетади. Илгари анча кўпсонли бўлган бу ёғоч арралаш корхоналари синиш ёки бир-бирини сотиб олиш сабабли йил сайин камайиб бормоқда.

Францияда қоғоз фабрикалар қолган-қутган ёғоч билан кифояланади.

Булар илгари ёқиб юборилган ёғоч арралаш корхонаси чиқиндилари ва иккинчи ёки учинчи навли, қийшиқ, зоти айниган, капантахта ҳамда дарахтнинг уч қисми каби ҳеч кимга керак бўлмаган ёғочлар.

Қоғоз фабрикага хом ашёнинг 20 фоиз ёғоч арралаш корхонасидан, 80 фоизи тўғридан-тўғри ўрмондан келади. Ҳар куни 90 та юк машинаси ҳеч нарсага арзимайдиган гўла ва ходаларни, ягана пайтида кесилган ва кесишдан чиққан ёғоч бўлакларини ташийди.

Бу тонг юқоридаги рақамларни олгач, «*Smurfit*» корхонаси идорасини тарк этар эканман, Франсуа Миттеран Елезей саройига Маргарет Юрсенарни чақирганини ҳамда суҳбатдан баҳра олиш учун оёғимни қўлимга олиб югурганимни эсладим. Таом ейишни яхши кўрганидан бу хоним худди буддага ўхшаб қолганди. Лекин кўзлари тешгудек чакнаб турадиган будда.

Кунларнинг бирида бир гапи учун президент уни танқид қилди.

- Бу ноҳақликни ёзишингиз мумкин эмас. Дарахтлар, ҳар холда Ланд қарағайлари китобларнинг душмани эмас.

У таслим бўлди. Лачда яшагани учун президент ҳолатни яхши биларди.

Менинг эса кўнглим хотиржам бўлди. Ёзувчилар ўрмонларнинг қотили эмас экан.

*

* *

Заводга бориш учун йўл сўраганимда, унинг тарқатаётган хиди туфайли, кўрмасдан ҳам адашмай топиб бориш мумкинлигини айтишди. Машина ойналарини тушириб, қанча секин юрсам ҳам ҳеч қандай хид сезмадим. Эҳтимол, қоғоз худолари мени ҳайрон қолдиришмоқчидир. Шамол денгиз томондан эсарди. Аркашон ҳавзасини мендан тўсиб турган таътил учун мўлжалланган уйлар бўйлаб юрардим.

Ниҳоят узун мўрилари ҳамда «сирли» ва баланд бир минораси бўлган баҳайбат нарса кўринди. «Шу экан-да» дедим, худди ўзини кўрмасдан узок вақт гаплашган одамингизни учратгандек.

Айтиб ўтишим керак «*Facture*» заводи билан муносабатларим анча эскидан, яъни жанжалли бир масала юзасидан бошланган эди.

Давлат маслаҳатчиси вазифасига ўтганимда бир иш мени кутиб турган экан. «*Cellulose du Pin*» корхонасининг атроф-муҳитга нисбатан қилган пасткашликларига шўнғиб, биринчи маъмурий судьялик ишимни бошлаган эдим. Ўша пайт *Saint-Robin* корхонасининг филиали бўлган бу ташкилот ҳозир «*Smurfit*» корхонасининг мулки ҳисобланади.

Буг машинасининг нусхаси бўлган ўйинчоғимнинг сеҳри туфайли болалигимдан заводларга қаттиқ қизиқаман. Хом ашёнинг фойдали буюмга айланиш жараёни ва босиб ўтадиган йўлини тушунтиришларини тинглаш учун бошимга каскани кийиб олиб, ҳатто кунлаб заводда юришим мумкин.

Шунингдек, Изабел Отиссиенинг отаси каби инженер-архитекторларга жуда ҳам қойил қоламан. Уларга берилган шу қадар донолик, ускуналарни ишлаб чиқиш ва жойлаштириш бобидаги алоҳида қобилият, инсоннинг яратилиши билан узвий боғлиқ деб ўйлайман.

Эхтимол, бу сизни унчалик ҳам қизиқтирмас. Хуллас, «*Facture*» заводи фаолиятини қисқача таништириб ўтаман (бир йиллик ишлаб чиқариш қуввати 550000 тонна картон).

Юк машиналари тинмасдан ўрмондан ташиётган хода ва ёўлалар қириндига айлантирилади.

Айланадиган лента воситасида «сирли» минора тепасига олиб чиқилган бу бечораларни у ерда фожеали тақдир кутиб туради.

Юқоридан пастга тушар экан, пишириш, қориштириб пишитиш, кимёвий ванна қабул қилиш ва бошқа шу каби минг азобга солишади.

Оқибатда, у ердан суюқ бўтқага айланиб чиқишади.

Узундан-узук саёҳат охирида суюқ бўтқа узлуксиз кўринишдаги картон қоғозга айланади. Йўл охирида ғалтакка ўралиб, автоматик ускунада кесилиб, қадоқлаш маҳсулотлари (тара) ишлаб чиқарадиган заводларга йўл олади.

Заводда, ҳар бирининг узунлиги 150 м бўлган икки ускуна ҳамда икки томонидан кузатиб айланиб юрадиган ҳар бири етти кишидан иборат икки жамоа бор. Асли Италияда ишлаб чиқарилган бу машина механизмларини Германия, Финландия ёки Канадада ишлаб чиқарилган бутловчи қисмлар билан алмаштириш орқали такомиллаштириб борилади. Шу кўринишдаги куроқнинг ўзи ҳам глобаллашувга бир мисолдир.

Азиз ўқувчим, билим қуввати ва топқир ечимларни ўзида мужассамлаштирган шундай техника шоҳ асарининг фақатгина умумий жиҳатларини дангасаларга хос тарзда ёзиб ўтаётганимдан қанчалар азобда эканимни билмайсиз. Ижодкорлик қобилияти бўлмаган муҳандис ҳам муҳандис бўптими?

Бу гапларни, сизга етказишим лозим бўлган бошқа ажойиботларни ҳам ўйлаб айтаяпман.

Корхонанинг энергетик мустақиллиги ҳақида сизга сўзлаб беришга ижозат берсангиз.

Даставвал ёғочни пишириб, сўнгра бўтқани қуритиш учун заводга буғ керак. Уни ишлаб чиқариш биомасса ҳисобига

ишлайдиган қозонхона томонидан амалга оширилади. («Dalkia» корхонаси, ҳа Француз корхонаси, 40% «EDF» ва 60% «Violia»)

Бу буғ қозонхонанинг ўчоғи ҳар йили қуйидагиларни қабул қилади:

- 220 000 тонна пўстлоқ, қиринди ва арра қириндиси;
- 220 000 тонна ҳадемай ўрнини тўнкаларга бўшатадиган тўфоннинг бахтсиз қурбонлари;
- 60 000 тонна чиқиндихона қолдиқлари.

Электр бўйича мустақиллигимиз тўлиқ эмас тан олади директор жаноб Шампарно.

Унинг жилмайишидан ёлғондакам камтарликни сезаман. Бунинг тасдиғи ҳам дарров топилди, 90 фоиз электр-энергияси ўзларида ишлаб чиқарилади. Қайта ишлаш ёрдамида ёғочга ишлов берганда чиқадиган қора суюқликни ҳам турбиналарни айлантириш учун буғ қозонига жўнатишади.

Бундай катта «ўйинчоқлар» олдида болаларча хузурланишдан сўнг озгина қатъийлик кўрсатадиган пайт ҳам келди. Мен учун оғриқли дамлар. Яъни, ходисаларнинг доимо яхши томонини олишни одат қилган табиатимга қарши курашиш заруратини назарда тутяпман.

Бор кучим билан жиддийлашгач, дедим.

- Хуллас, жаноб, заводингиз табиатни хали ҳам ўша даражада ифлослаяптими?

Директор майсазорда, ёронгул экилган гулзорда сакраб юрган қуёнлар тўдасини менга кўрсатди.

- Нима деб ўйлайсиз, агар биз шу қадар ёмон бўлганимизда улар шу даражада кўпчилик бўлиб шу ерда юришармиди? Мен сизга ўз фикримни айтаман. Қоғоз фабрикаси атроф-муҳитни икки баробар ифлослайди. Биринчидан – бўтқа ишлаб чиқариш учун кўп, жуда кўп сув керак. Шунинг учун фақатгина дарё яқинида жойлашганмиз. Бизнинг дарё Лакано деб аталиб, Аркашон ҳавзасига қуйиладиган Эйр дарёсининг ирмоғи ҳисобланади. Ўттиз беш йил олдин мен бу ерга келганимда кунига олтмиш минг тонна сув олар эдик. Техник янгиликлардан кейин бугун йигирма минг тонна оляпмиз ва

ишлатилган сувнинг ҳаммасини азиз Лаканога қайтармоқдамиз.

- Бу сув дарёдаги билан бир хил эмас, уни жиддий тарзда ифлослаганингиз аниқ.

- Биз икки турдаги чиқиндини оқизмаслигимиз мумкин. Улардан биринчиси, ёғочга ишлов беришдан кейин қолган-қутган толалар. Бу масалада ҳам анча-мунча илгариладик. Тиндириш ҳовузлари ёрдамида дарёга тушадиган чиқиндини уч баробарга камайтирдик. Иккинчиси, яъни энг ёмони, органик моддалар, хусусан, ўша қора суюқлик. Содда қилиб айтадиган бўлсак, у сувдаги кислородни ютиш хусусиятига эга. Бунинг оқибатининг тафсилотларини табиат ҳимоячилари бўлган дўстларингиз тушунтириб бера қолишсин. Тан олиш керак, табиат ҳимоячиларисиз бу натижага эриша олмас эдик.

Олдимда биргина шикоятчилар билан учрашиш қолганди. Виждон амрига қулоқ тутиб, энг ашаддийсини танладим.

*

* *

«*Warf*».

Комиксларда бўладиган ит хуришига тақлид сўзга ўхшайди. Аслида «*Warf*» инглизча сўз бўлиб, перрон маъносини англатади. Бугун эса «*Warf*» Аркашон ҳавзаси ҳимоячилари билан саноатчилар ва қурилиш компаниялари 40 йилдан бери тўқнашиб келадиган фелъетоннинг асосий қаҳрамони.

Саёз сувли бу кенг жойдек нозик нарса йўқ, албатта у денгизга чиқади, бироқ тор бир дара орқали. Оқибатда денгиз сатҳининг кўтарилиши уни керагича янгилай олмайди ва барча ифлосликлар шу ерда. Йилдан-йилга саёзлашиб, сатҳи кенгайиб бормоқда.

Пьер Даван денгиз биологияси тадқиқотчиси ва мутахассиси. Бўғимли чувалчанглар бўйича таҳсил беради. Улардан бирига унинг номи ҳам берилган *Balanteodrilus Davantianus*. Бу кум остида яшовчи «бўғимли олигохити». Пьер Даван уни Венесуэла шарқидаги пляжлардан бирида, Оренокнинг денгизга қуйилиш жойининг яқинида учратган.

Барча табиат шайдоларини тарихий душмани мана шу «*Facture*» заводи. Демак Пьер Даван даставвал жангни шунга қарши бошлайди. Бошқа олийгоҳ ўқитувчилари, касаба уюшмалари ва баъзи маъмурият вакиллари ёрдамида 1969 йилдаёқ жанубий-Ғарбда табиатни асраш ва ўрганиш бўйича ассоциация «*Seranso*»ни ташкил қилди. Тез орада у 2000 дан ортиқ ўзи каби мақтовга лойиқ ассоциацияларни бирлаштирадиган Франция табиати ва атроф-муҳит кўмитасига келиб қўшилди.

Бу курашлар билан бир вақтнинг ўзида «*Seranso*» билан биргаликда кўриқхоналар ҳам ташкил қилди. Шубҳасиз кушлар ўз тилларида унинг номини улуғлашса керак. Чунки, унинг саъй-ҳаракати билан кушлар инсон хавфидан холи тинч-хотиржам ҳаёт кечирадиган бир неча жойларга эга бўлишди.

Аркашон ҳавзасида Бан Д'Аргин Пила қумларидек машхур. У ҳавзанинг кириш жойидаги денгиз кўтарилганда катта қисми сув остида қоладиган, шамол ва оқимларга қараб, у жойдан бу жойга кўчиб турадиган узун қумли оролдир.

Денгиз сувлари тегмайдиган кичикина чўққиларда қумликларга хос баъзи ўсимликлар бўзоч ва қум қамиш (*Ammophila arenaria*) ўсади.

Баҳорда у ерга кушлар ин қуриб жойлашгани келишади.

Афсонага кўра, бир жуфт олабурун қарқуноқ сайр қилгани келган Пьерга келиб шундай дебди: «-Агар бу ерга келувчилар масаласида тартиб ўрнатмасангиз, биз ҳеч қачон қайтмас бўлиб кетамиз. Бизнинг гўнгимиз бўлмаса шу шўр қумда бирор нарса ўсармикан?»

Қарқуноқлар ҳақ эди. У ерга юзлаб кемалар келиб тўхташар ва табиат кўйнида овқатланиш одатга айланган эди. Устрицалар билан шуғулланувчиларнинг темир пештахталари эса бир неча километрга чўзилар, ҳамма томонда дайди итлар полапон ёки тухум каби осон ўлжа қидириб изғирди.

Хуллас, тартиб-қоидаларни ўрнатиб, ҳар кимга ўз жойини кўрсатиб қўйиш ҳамда денгиз ва қуруқлик ўртасидаги бу жаннатмонанд жойда ўзаро ҳурматни қарор топтириш борган сари долзарблашиб борарди.

Шу тарика Пьер Даван дўстлари ёрдамида кўрикхона барпо этди. Қирк йил ўтиб бу ер тўрт минг жуфт кушга бошпана бўлиб хизмат қилмоқда.

Бу вақтда «*Smurfit*» деб қайта номланган «*Cellulose*» корхонаси қувур сотиб олди. Ҳатто энг жиддий рақибларнинг ҳам эътироф этишича, у табиатга камроқ зарарли модда чиқара бошлади. Қувур ирмоқлари ҳавза бўйлаб оқувчи ва барча ташландиқ сувлар ҳамда саноат ва хўжалик чиқиндиларини жамловчи катта коллекторга уланди.

«*Warf*» ишга тушган эди.

Ҳавза учун яхши, бироқ океан учун ёмон янгилик. Қалбимнинг икки эгаси океан ва қоғоздан бирини танлай олармиканман? Тушуниб етдим, қоғоз ўрмоннинг қотили эмас. Бироқ, Атлантикани ифлослаяптими?

1971 йилда коллектор Бискаросса (*Biscarosse*)гача бўлган худуддаги пляжларни қоплаган жигарранг тусли лойқани Атлантикага оқизиб юбориш учун ишга туширилганди.

Коллектор океанга қуйиладиган жойнинг номи тақдирга битилгандек Ла Сали¹.

«*Sepanso*» билан устрица етиштирувчилар ўртасида жиддий тўқнашув бошланди ва бу ўз навбатида маъмуриятдан икки ваъдани юлиб олди. Биринчиси, коллектор очик денгизга бориб қуйилиши учун 4 км узунликдаги кўрпик (ўтказгич) куриш ҳамда иккинчиси ва энг муҳими, ташландиқ сувни денгизга қуйишдан олдин яхшилаб тозалашдан иборат эди.

Баҳор айёми, 20 март 2011 йил, «*Warf*»га келдим. Пьер Даван кириш расман тақиқланган ва кулф осилган панжара дарвозадан қандай ошиб ўтишни менга кўрсатиб қўйди. 76 ёшда ҳам чакқонликни йўқотмаган. Огоҳлик кўмитасининг икки буюк ва жангари руҳдаги вакили бизга ҳамроҳлик қилмоқда. Бискаросса фаоли Рене Капо ва Аркашон ҳавзаси экологияси ассоциацияси президенти Франсуаз Беранже.

Биргалашиб бечора «*Warf*»ни ҳақоратламоқдалар. Бироқ унинг оч ҳаворанг туси менга маъкул тушди.

¹ Ла Сали – La Salie, бу сўзнинг ўзаги “ифлос”, “кир” маъноларини билдиради.

- Қаранг! Охирига келиб қолдик. Бор-йўғи 700 метр чиқади, ваъда эса 4 километр эди.

- Денгиз тубидаги қумларнинг мустаҳкам эмаслигидан норвегиялик қурилиш корхонаси бошқа илгарилашнинг иложини топа олмади.

- Қурилиш ускуналари ҳали ҳам шу ерда турибди. Шунақа шалтоқ темир-терсак балиқларга роса «маъқул» бўлгандир-ов.

- Пляжни кўряпсизми? У денгизга кириб бормоқда. Ҳадемай олдингидек қувур сувга эмас қумга қуйила бошлайди.

- Очик ҳавога.

Ҳозирча денгиз кетгани йўқ, чуқурлик 19 метр.

Ўнтача балиқчи ёнимизга келди. Улар бу ерга ўрганиб қолишган ва пиво ишқибозига ўхшайдилар. Кўпчилиги ҳарбий машқ кийимларини кийиб олишган. Балиқ кутиш ҳам бир кураш-да, ахир.

Бурилиб қарайман.

Соҳил нақадар гўзал, ярмини туман яшириб турган тиник чизик.

Шу чизик бўйлаб кўчма қумлардан иборат кулранг кўрғон жойлашган. Афтидан унинг тусига ўзи кичкина бўлса-да, жасур бир ўт *Helichrysum* сабабчи. Ундан тараладиган бўй туфайли уни қум заъфарони ёки бўзноч деб ҳам атайдилар. Пьер тириклик белгиси бор барча нарсанинг лотинча номини айта олади ва у истеъмолга яраши ёки ярамаслигини айтиб ўтишни унутмайди.

Бошим айлангудек бўлса ҳам эгилиб қарадим. Қувур оғзи атрофида ҳеч бир шубҳали нарса кўра олмадим. Озгина ҳам жигарранг нарса йўқ. Сувнинг кулранглиги одатдагидан бошқача эмас. Огоҳлик посбонлари шу пайтгача мени яхши одам деб ҳисоблаган, шекилли. Бироқ бирдан попугимни пасайтиришди.

- Уларни яхши билмаслигиниз кўриниб турибди.

- Флокулларни ўзгартиришган холос.

- Энг ёмони ҳам ифлосланишни кўра олмасликда.

- Сизнингча нега биздан таҳлил натижаларини яширишмоқда?

Пьер Даван жим турарди. Билмадим, негадир у бошка дўстлари каби жазавада эмас. Эҳтимол қирқ йиллик кураш йўлини ўлчаб кўраяптимики?

Франсуаз уни яхши билади. Уни кўзга учун Бан Д'Аргинни тилга олди. Денгиз кўтарилганда оқим шимол томонга кетади. Жануб томондан кучли шамол эсганда «*Warf*» орқали денгизга ташланган чиқиндиларни Қарқуноқлар оролигача олиб боради.

Натижа кутилганидек бўлди. Пьер қайтадан жанговор тус олиб, эртагаёқ префектга таҳлил натижаларини маълум қилишларини сўраб хат ёзишга ваъда берди.

- Таҳлил учун намуна олиш кунини яхши танлаш керак. Энг ёмон кун душанба, чунки дам олиш кунини оқизиб юборишади.

Шаҳар маркази Бискаросса-Пляждаги МакДоналдсга ўхшаш жойда якуний йиғилиш ўтказилмоқда. Огоҳлик кўмитаси рақиб «*Cellulose*» корхонасини ҳам нигоҳдан четда қўймаган. Бирок, завод ҳар ҳолда ҳаракат қилмоқда. Ҳавзани ташвишга солаётган бошка хавф бор. Аҳоли ўсиш даражаси ҳисобига кўра 20 йилдан сўнг бу ерда аҳоли икки марта кўпаяди. Албатта, уларга минглаб моторли қайиқлар ҳамроҳлик қилади.

Шундоқ ҳам аҳоли жуда зич бўлган бу соҳил бўйида уларга қандай қилиб жой топамиз? Бу сон-саноксиз одамлар қолдирадиган чиқинди ва уларнинг борган сари каттариб бораётган моторли «думини» нима қиламиз? Қандай қилиб денгизни ахлатхонага айланиб қолишдан асраш мумкин?

Хуллас, бундай узоқ чўзиладиган қиёматда менинг қадрдон қоғозим глобал ифлосланишга ягона жавобгар эмаслигига имон келтирдим. Унинг зарари катта эмас ва борган сари қисқармоқда.

- Бўғиляпман! Ёрдам!

Франсуаз ўрнидан туриб, эски оқ 205¹ ида мени олиб кетди.

- Узажер дў ла Тест ўрмонига борамиз. 2800 гектар майдондан иборат. Синфларга ажратиб чиқишга муваффақ бўлдик.

¹ Автомашина русуми

Ҳали ҳам амалда бўлган жуда қадимий урфга кўра, туб маҳаллий аҳоли, яъни шу ерда ўн йилдан зиёд муқим яшовчи киши шу ўрмондан ёғоч кесиб олиш ҳуқуқига эга. Улар уй ёки қайиқ яшаш учун керагича ёғоч кесиб олишлари мумкин. Бу 1468 йилга – Каптал дў Бюш, ўша пайтдаги маҳаллий ҳоким Капталат аҳолисига (Аркашон, Ла Тест дў Бюш, Гюжан-Местрас, Кап-Феррет, Руат қаласи, Теиш) ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини берган пайтга бориб тақалади.

Қумлоқ сўқмоқда етишиб юришга қийналиб, унинг изидан кетиб бормоқдаман. Бу янги олам менга хузур бағишлайди. У мен биладиган тартибли Аквитанга умуман ўхшамайди. Аквитанда қарағайларнинг ҳаммаси бир ёшда, бирдек тўғри ва текис қатор бўлиб жойлашган ҳамда дарахт остидаги барча ўт-ўланлардан холи. Бу ер эса жунглининг ўзгинаси. Жуда қари дарахтлар, уларнинг кўпчилиги улкан ток новдаси сингари қийшайиб, буралиб кетган, ўтиб бўлмас чакалакзор, сочилиб ётган қуруқ шохлар-у ерпарчин бўлган дарахтлар.

*La Squaw*¹ менинг ҳайратимдан хурсанд.

- Ўрмончи дўстларингиз сизни кўргандами? Улар шунақа алғов-далғовни ҳамма нарсдан баттар ёмон кўрадилар. Уларнинг айтишларича бу ёнғиннинг уяси эмиш.

La Squaw.

Пьер Даван Франсуаз Беранжега шундай деб лақаб қўйиб олган. Сайримиз мобайнида секин-секин бу лақабнинг нечоғли тўғрилигини тушуниб бораман.

Бу аёл ўрмонни ҳиндулардек тушунади ва айтиб бера олади, деярли *medecin women*.

Моҳлар, лишайниклар, замбуруғлар ва албатта ҳамма дарахтларнинг номини билади. Ҳамма нарсани тушунтириб бера олади. Мисол учун, қарағайнинг пастки учдан бир қисми юмалоқ эканлигининг сабабини ҳам.

- Бу каучук олишнинг натижаси. Резина олиш учун дарахт пўстлоғини жуда ҳам қаттиқ яралашган. Шу сабаб қарағай ўз-

¹ La Squaw - ҳинду аёл, Америка ҳиндуларининг аёлларини европаликлар шундай аташган.

ўзидан чўка бошлаган. Уларнинг «бутилка-қарағай»деган номи ҳам шундан.

Ҳар замонда итнинг ҳуришига ўхшаш товуш чиқариб кўяди. Шу ёшда итга ўхшаб ҳуриб юрганидан ҳайрон бўлаётганимни билиб, буни бир буғуни ўзининг шу ердан ўтаётганидан огоҳлантираётгани билан изоҳлайди.

- У мени унча ёқтирмайди. Мен тинчлик сулҳи тузишим керак. Йўкса, бу ерда ўтказган кунларим татимайди.

Унинг ўрмоннинг баъзи жойларида икки суткалаб жойидан жилмай тура олиш одати борлигини ҳам билиб олдим.

- Кўркмайсизми?

Жавоб тариқасида *La Squaw* ўнг кўлини женферининг ичига тиқиб, овчилар пичоғи, ҳақиқий ханжар кўриниб турган чарм қинни чиқариб кўрсатди.

- Буни менга онам биринчи сийнабандимни берган маҳал кўшиб берган. Ҳар эҳтимолга қарши шу ерда сақлайман. Узр, ўтин қилишим керак.

Қайтаётиб йўлдан шох-шабба териб олдик. *La Squaw* 205 нинг орқа багажидан болтани олиб, қатъий зарбалар билан ғўлачалар кеса бошлади. У менинг борлигимни унутган эди. Ҳақиқий ўрмон дарси тугади, деб ўйлаган бўлса керак.

Ахлат идиш ҳам бош кўшса Лў Блан-Меснил, Ла Корнўв (Франция)

Ҳар доим биз чиқарадиган шунча ахлат қаерга кетади, деб ўйлаб юрар эдим. Болалигимда уларнинг борадиган сирли манзилени бориб кўриш учун ахлат ташийдиган машина билан кетмоқчи ҳам бўлганман. Отам мени 10 марта тўхтатиб қолган. Ўйлашимча, бундай ўжарлик билан айнан шуни хоҳлаётганимдан безовта бўлиб, психологга ҳам учрашган.

Шунча йиллар ўтиб орзуим рўёбга чиқмоқда. Париж шимолидаги Блан-меснилдаман. Бу ерга мени кемада танишган ошнам «*Paprec*» корхонаси президенти Жан-Люк Пўтитюгўнин таклиф қилган.

Ҳафсалам пир бўлганини қандай яширсам экан? Мен ўқириб ёнаётган олови дўзахни эслатадиган, каламушлар изғиб юрадиган бир жирканч ахлат ташлайдиган жойга бориб қолишни ўйлаган эдим. Қарангки, бу завод экан. Менга ҳамдардлик билдиришиб, замон ўзгариб, жилла курса ривожланган давлатларда чиқиндини саралаш саноатлашганини айтишди. Катта шийпонга ҳар бир ахлат ташувчи машина уч тонна чиқиндини тўкиб кетади.

Ва иш бошланади.

Улкан ошиқ ўйинини тасаввур қилинг, фақат бу ерда йўлак ўрнида ўйинни бошлайдиган айланувчи лента. Даставвал лентани қаттиқ силтайдилар. Картон қоғоз сапчиб юзага чиқади ва уларни олиб алоҳида қўядилар. Кейин эса тешиклари турли катталиқдаги элаклардан ўтказилади. Чиқиндилар ҳажм катталиги бўйича сараланади. Навбатдаги босқични баллистика деб атайдилар. Унда узун паншаха каби металл тиф елпиб, сакратиб ичи ғовак (консерва кутиси, бутилка...) жисмларни силлиқ жисмлардан (қоғоз...) ажратади. Лента жанговор юришни давом эттириб, электр магнит майдондан ўтади ва барча темир металл йиғиб олинади. Ундан сўнг, автоматик «кўзлар» ишга тушади. Улар икки хил оптик саралаш ускунаси бўлиб, чиқиндиларни шакли ва ранги бўйича ёки спектрометрия бўйича саралайди. Қайтадан *Foucault* деб

аталадиган токли майдондан ўтиб, бу жараёнда алюминий тутиб қолинади.

Ҳозиргача бирор марта ҳам инсон қўли тегмади. Аммо бу автоматлашган саралаш мукамал эмас. Ишни якунлаш учун уни янада оби-тобини келтириб ажратиш керак. Лента устида қолган қисми шийпондаги ишчилар турган икки кабинага бориб тушиб, улар охирги марта саралаб кўздан кечирадилар. Кечагина, бундан ўн йил олдин, барча саралаш ишлари қўлда бажариларди. Бу конвейер Европадаги энг замонавийси бўлса керак. У ҳар йили 50000 тонна чиқиндини қайта ишлайди. Сараланган чиқиндиларнинг тўртдан уч қисми қайтадан ҳаёт бошлаш учун янги «саёҳат»га отланади.

- Пўлат ва темир қайта ишланиш учун Шимолга юборилади;
- Алюминийнинг ҳам тақдири шу. У Уазга жўнатилади;
- Пластмасса сув идишлари янгидан сув идиш бўлиб тирилиш учун Лимайга (Ивелин) ташиб келтирилади;
- Суюқ озиқ-овқатларнинг қадоқ идишлари алюминийни ажратиб олиш учун майдаланади;
- Ишлатилган қоғоз ва картонларни эса янги қоғоз ва картонга айлантириш учун сотиб олишади.

Чиқиндиларнинг охирги чорак қисмини қайта ишлашнинг имкони йўқ. Озиқ-овқат қолдиқлари ва органик моддалардан иборат бўлган «қолдиқ» деб аталувчи бу қисм чиқиндихона тўрида йиғиб қўйилмасдан, ўз йўлини ёқиш учун тегишли корхоналарда якунлайди. Улар ҳисобига ишлаб чиқарилган иссиқлик шаҳарлардаги уйларни иситишга хизмат қилади.

Бирдан ҳаёлим отамга кетди. Агар у ҳаёт бўлганида «кўрдингизми, менинг чиқиндиларга қизиқишим унчалик ҳам аҳмоқлик эмас экан», деб айтган бўлардим. У эса жилмайиб, «қилган ишингга доим гап топасан. Бу ҳам қайта ишлаш!», деб одатдагидек жавоб берган бўларди.

*

* *

Манзил: Паскал кўчаси, 3-уй. У А1 автомагистраль ва Жак Брел лицейи ўртасида жойлашган. Қўшни масжид жуда ҳам

кичкина. Ҳар жума намоз пайти намозхонлар Превоте кўчасига ҳам жойнамоз ёядилар.

Ҳар куни ўнлаб юк машиналари турли мақсадларда ишлатилган ва турли жойлардан келаётган принтердан, ксерокопиядан чиққан, супермаркетдаги қадоқлаш қоғозлари каби 1000 тонна макулатура тўкадилар. Бу қоғозлар кўлда сараланиб, камида 80 турга ажратилади.

- Китоблар
- Дўкондан чиққан таралар
- Аралаш брошюралар
- Сифатли брошюралар
- Сотилмаган журналлар
- Қийқимлар, клейли брошюралар
- Оппоқ қийқимлар
- Ҳошияли оқ қоғоз
- Тоза оқ қоғоз
- Оқ газета
- Сараланган оқ 1
- Ва ҳоказо

Бу турларнинг ҳар бири учун аниқ бир мижоз мавжуд. Улар шу даражада турфа хилки, ҳалигача бирор бир ускуна бу ишни қилишга қодир эмас. Гаров боғлашимиз мумкин-ки, шунчалар кўп турли, қартайиб қолган қоғозимиз оиласи ҳали узок вақтлар автоматлаштиришга дош беради.

Ортимда бир киши бош чайқайди.

Уни ранжитмаслик учун у навқирон ёшда эмас, деб кўя қолайлик. У ўзини таништирди.

- Этиен Матео, минтақа бўйича савдо директори. Ҳикояларни ёқтирасиз, шекилли. Бизнес қанчалар ўзгариб кетганини билсангиз эди.

У мени ошхонага таклиф қилди. Ўтирар-ўтирмасимиздан ҳикоясини бошлади.

- Ўқиш ва мен ҳеч қачон келиша олмаганмиз. Тезда яхшиликча ажрашишни маъкул кўрдик. Афтидан мен кек сақлайдиган тоифадан эдим. Эски-туски билан шуғулланишни

армиядан кейин бошладим. Отамнинг оддийгина касби бор эди. У менга биринчи чангакимни тутқазди. Уни асраб қўйганман. Сизга кўрсатишим керак. Бу бизнинг ягона асбобимиз. Ва айна пайтда бошқалар бизнинг худудга киргудек бўлса, қуролимиз ҳамдир.

Орлеан, Боженси томонлардан эски картон, харита ва биржа рўйхатларини (листинг) йиғиб келардик. Юк машиналарига ортишдан елкамизнинг яғири чиқса ҳам, пул келиб тургандан кейин ҳеч қиси йўқ. Ҳар ҳолда қишлоқларда қуён териси билан шуғуллангандан кўра анча кўп топардик. Сэнт-Уенгача етиб келишга муваффақ бўлдик.

У Мишел Одиарга ўхшаб гапирарди. Мен ўзим биладиган дунёдан мутлақо бошқа дунёни кашф қилаётган эдим. У ердаги меҳнат анча оғир, бироқ очик, қонун-қоидалар билан бўғилмаган ва рақобат рандаси тегмаган.

- Биз сизнинг дўстларингиз нашриётлар ва босмахоналарга диққатимизни қаратдик. Ўша пайтлар улар пойтахтнинг шарқида ғиж-ғиж эди. Қоғоз кесадиған жодидан чиққан қийқимлар, ташлаб юборилган эски қоғозлар, босмадан брак чиққан китобларни овлаб юрардик. Менинг китоблар ичида энг яхши кўрганим энциклопедиялар эди, турган-битгани мулла жиринг! Одамлар уларни шунчаки сотиб оладилар. Кейин эса кўп жойни эгаллаб тургани учун улардан қутулишни исташади. Ох, Британника, Универсалис, улар қанчалар оғиргина. Белим уларни ҳалиям эслайди, айниқса L3, L4 ларни. Ана ўшанда копни ертўладан кўтариб чиқиш учун чангак керак бўлар эди.

Уни соатлаб тинглашга тайёр эдим. У менинг болалик чоғларимдаги Париж ҳақида гапирарди. Дуазно, Трюффо, Макс ва темир-терсақфурушларнинг Парижи ҳақида. Жуда кам вақт ўтди. Бир дунё ўрнига бошқа бир дунё келиб ўрнашиши учун шу озгина вақт кифоя қилди.

Ошхона бўшаб қолди.

- Хўп! Хотиралар қорин тўйғазмайди. Мен кетишим керак.

Этиен Матео менга эгилиб деди:

- Сизга тан олишим керак. Қоғоз ишлаб чиқарувчиларга сув ҳам сотганмиз.

- Тушунмадим.

- Юк машинага қоғозни юклагач, унинг устидан сув сепар эдик. Туя кўрдингми – йўқ. Сал-пал томчилаб оқиб турарди-ю, лекин вазни учдан бир қисмга оширарди. Маза қилганмиз. Ҳалиям ҳаммасини айтмаяпман, даъво чиқиб қолиши мумкин. Корхонамиз номи «*Regenor*» эди. Бамаъни ном, шундаймасми?

- Кейин уни сотиб юборган бўлсангиз керак-да?

- Топдингиз. Чоп этувчилар бирин-кетин ёпила бошлашди ёки марказлашди. Хом ашё олиш борган сари қийинлашарди. Бизда, қайта ишлашда ҳам шу тенденция. Замонавийлашув, юк кўтаргич кранлар, пресслар, катта сармоя киритмасанг синасан. Кичикларга жой йўқ. «*Paprec*» бизни сотиб олди. Хуллас, бир шамоллаб, ҳаво алмаштириш учун ишни ташладим. Кейин эса Пўтитюгўнин қайтиб келишимни таклиф қилди. Рози бўлдим.

- Нега?

- У олдинни кўра оладиган одам. Пенсияга чиқишдан олдин эҳтиёт чораларини кўриб қўйиш керак.

*

* *

Кўплаб камералар кузатиб турган, мустаҳкам дарвозали шийпон нима экан? У ердан чиқаётган юк машиналари буни бизга айтиб турибди. Уларнинг ён томонида аниқ ёзиб қўйилган қуйидаги ёзув бор.

Махфий тарзда

Ҳужжатларни хавфсиз йўқ қилиш

01 41 47 20 30

Текширувдан ўтиб кирдик.

Мана сизга турлари бўйича гуруҳланган банк чеклари, хизмат чеклари, ресторан чеклари каби чек уюмлари. Мана бу ерда лотореялар тоғдек бўлиб уюлиб ётибди. Уларнинг қонунга мувофиқ сақланиш муддати тугаган.

Энди уларни эзиб майдалаш пайти келган. Мана шу бошоғриқ топишмоқ кўринишида сочилиб ётган нарсаларнинг изи ҳисобланган каттами-кичикми ютуқ

илинжидаги харидларимни хотирлаб, ҳиссиётга тўлиб, уларга охирги марта хайр дейман. Улар майдаланиб кесилгач, бир тонналик катта тойларда, янгидан қоғозга айланиш учун қоғоз фабрикага кетадилар.

Иқтисод шу тариқа айланма ҳаракатланади.

Ўйлаб қаралса, қатор-қатор архивлар қалин панжара ортида кутиб турибди. Уларнинг ҳукми ўқилган. Уларнинг ҳам йўқ қилиниш навбати келади. Америка қамокхоналарида ўлимга маҳкум этилган шахсни жазо ижросигача сақлашадиган хоналар хаёлингдан ўтади.

*

* *

Шийпоннинг бир бурчагида бир кути турибди. Унинг ичи кичкина цилиндрларга тўла. Улар жигарранг тусдаги зичланган ёғочдан ишланганга ўхшайди. Биринчи қарашда краватнинг оёқлари деб ўйлайсан.

Топинг-чи, нима экан бу?

Дарров «қўрғонни» берганимдан кейин, йўлбошчи хурсанд жавоб берди.

- Бу чанг. Чиқиндилар қаттиқ силтанганда нафас орқали ютиб бўлмайдиган турли-туман моддалар чанг бўлиб ҳавога учади. Биз шуларни сўриб олиш учун улкан чангютгичлар ўрнатганмиз. Ундан сиз айтгандек мана шунақа «краватнинг оёқлари»чиқади.

- Хўш, бу чангни нима қиласизлар?

- Ёқилади. Энергия ишлаб чиқаришга ҳисса қўшади.

- Ишончим комил-ки ундан янада унумлироқ фойдалансангиз бўлади.

Ҳамроҳларим хижил бўлиб бош чайқайдилар.

- Албатта сиз ҳақсиз.

Ёшимга қарамасдан, уларга қўшилишимни таклиф этишди. Бундай тўсатдан қизиқишнинг сабабини сўрадим.

- Сизда қайта ишлашга бўлган қобилият кўриниб турибди.

Голфстримни ўрганганимдан буён менинг миямдаги фикрлаш жараёни айлана кўринишга ўтиб қолганини қандай

топишдийкин? Зеро, тўғри чизик бўйлаб эмас, айлана бўйлаб ҳаракатланувчи Табиат сиймоси миямга кўчиб қолган. Жан-Люк Пўтитюгўниннинг нега денгизни шунчалар севишини тушунаман. У фақат бир нарсани, штурвалини Жан Пьер Дик бошқарадиган «*Paprec*» кемасини Ванде Глобда¹ ғолиб чиқишини, яъни донғи дунёга таралишини орзу қилади.

*

* *

Денгиз яшашга ўргатади.

Унда сузувчи ҳар бир кимсага баъзи оддий ҳақиқатларни, жумладан ўзидан кучлироқ қаршисида бўйин эгиш, денгизнинг келиб-кетиш ҳамда оқимлар жараёнини ҳурмат қилишни эслатиб кўяди. Бундан ташқари, елканли денгизчиларга тежамкорликни ҳам ўргатади. Шамол жуда ажойиб. Сафар қанча давом этишини ҳеч ким билмайди. Илгариламоқчи бўлсанг энгилроқ бўлганинг маъқул.

Элен МакАртурга кулоқ солиб кўрайлик. Якшанба сузувчиларининг севимли қаҳрамони бўлган бу кичкина аёл 2002 йилги Рум йўли² мусобақаси ғолибидир. Дунё бўйлаб ёлғиз сузиш бўйича ўрнатган рекордини тортиб олган Франсис Жойон билан учрашди. У ўзиникига жуда ҳам ўхшаш улкан тримаран *IDEC*ни томоша қилмоқда. Биргина фарқ Франсис энергия учун шамолдан, куёш ёки ёнилғи батарейкаси кабилардан фойдаланди. Дизел ёнилғисидан фойдаланмади. Натижада, юки ярим тонна энгилроқ бўлди.

Шундан буён, Элен Мак Артур пойга дунёсини тарк этган. У ресурсларимиздан унумлироқ фойдаланишга қаратилган, ривожланиш тезлигини пасайтирмасдан, иқтисодиётимизнинг янгирақ раванқи учун изланиш олиб борадиган фонд ташкил этди.

Жан-Люк Пўтитюгўнин ҳам худди шу тилда сўзлайди.

¹ Ванде Глоб – “*le Vandée Glob*” дунё бўйлаб елканли кемада сузиш мусобақаси.

² Рум йўли – “*La Route du Rhum*” ҳар 4 йилда бир, ноябрь ойида, Атлантика океанини қайиқда ёлғиз сузиб ўтиш бўйича ўтказиладиган мусобақа. Франциядан Гуаделупагача сузиб бориш талаб этилади.

- Қайта ишлаш – бу бизнинг келажагимиз! Захиралар тугаётганлиги боис иқтисодий пасайишни башорат қилаётганларга бериладиган ягона жавоб шу.

Қайта ишлаш олдин ишлатилган хом ашёга янги ҳаёт бериш билан бирга энергияни тежашга ҳам ёрдам беради. Шишани қайта ишлаш учун қумдан янги шиша ясашга нисбатан 10 баробар кам энергия кетишини биласизми? Қоғозга қизиққанингиз учун айтадиган бўлсам, мана шу 2010 йил алоҳида мақтовга лойиқ, илк бора дунё бўйича ишлаб чиқарилган қоғознинг ярми макулатура ҳисобига тўғри келди. 1960 йилда эса бу бор-йўғи 10 фоизни ташкил қилган.

Айни пайтда юз бераётган бошқа ўзгаришлар ва уларнинг курраи заминимиздаги ҳаётни қанчалар ўзгартириб юбораётгани ҳақида ўйлай бошлайман. Бугунги кунда ер юзидаги аҳолининг ҳар иккитадан биттаси шаҳарларда яшашади, истеъмол қилинган ҳар икки балиқнинг биттадан ортиқроқ қисми сув ҳавзаларида етиштирилади.

«*Paprec*» раҳбари ўзининг қизғин ҳимоя нутқини давом эттирди.

- XIX аср саноати кончилик асосига қурилган. Келажак конлари эса катта истеъмол ҳудудларида бўлади. Чунки, айнан ўша ерлардан кўп миқдордаги қайта ишланадиган чиқиндилар олинади. Бу шунчаки гап эмас, ер юзидаги янги саноат революциясининг дебочаси!

Хандон кулгуси ресторандаги барчани бизга қаратди.

- Менга ўхшаганлар, баъзи табиат ҳимоячилари наздида, нега хавfli эканини тушунасизми, чунки биз тийилиш мажбуриятдан қутилиш чорасини топдик. Такрорлаб айтаман, иқтисодий ўсиш келтирадиган яхшиликлардан нега воз кечиш керак экан?

Афсуски, роман ёзиш мақсадида бўлса-да ҳақиқатга бўлган муҳаббатим ва изланишни давом эттириш мажбурияти туфайли шундай хуш кайфиятни узиб туришимга тўғри келди.

- Биз бечора фуқаролар чиқиндиларни йиғиб кетишлари учун пул тўлаймиз. Улар билан эса сизлар шуғулланасиз. Яхши. Қайта ишлаб кимга сотасиз? Хитойга.

Жан-Люк Пўтитюгўнин кутилганидек портлайди. Мен эса жасорат билан давом этаман.

- Шу таклид француз саноатини, жумладан қоғоз ишлаб чиқарувчиларни ҳам уларга зарур бўлган хом ашёдан махрум қиласизлар.

Кўпдан бери миямда айланиб юрган бу далиллар унга ўқдек ёғилди.

- Биринчидан, сиз тўлаган пул шу хизматни бажарувчиларга иш ҳақи қилиб берилади. Францияда ишлаётган қоғоз фабрикаларини субвенциялаш учун чиқинди йиғувчиларга кўпроқ тўлашни истармидингиз? Иккинчидан, биз таклиф қилаётган маҳсулотни сотишни бозор ҳал қилади. Нега энди француз ишлаб чиқарувчилари хитойликлардан ёйинки немис ва испан қоғозчиларидан афзал кўрилиши керак экан? Агар шу давлатлар қайта ишлаш бобида, айникса жуда ҳам нозик иш – озиқ-овқат маҳсулотларининг кадок идишларини қайта ишлашни ажойиб тарзда ривожлантира олган бўлса, бу менинг айбимми? Нега Францияда шу кунгача ва ҳозир ҳам субвенция ва ёрдамларга мухтожмиз? Учинчидан, сиз мени тинглаган экансиз, демак қайта ишлаш зарурлигига ишонасиз. Хўш, қайта ишланган маҳсулотга адолатлироқ, яъни юқорироқ нарх белгилаш керак эмасмикан? Тўртинчидан, биз Франциядаги энг намунали соҳамиз. Бизнинг технологиялар дунёдаги энг зўрларидан! Иш ўринлари яратаяпмиз, экспорт қиляпмиз. Ҳар куни янгилик яратмоқдамиз. Албатта, қадимдан қоғозчилик олий насаб касб бўлиб келган. Биз, чиқинди йиғувчилар ва қайта ишловчилар эса азал-азалдан энг паст даражада қаралиб, ғам-ғуссага ботиб, хўрланиб, ҳар куни яшаш учун курашиб келамиз.

Жилмайдим. 3500 ишчининг бошини бириктирган гуллаб яшнаётган корхонанинг раҳбари, ругбичига ўхшайдиган, ҳазилкаш Жан-Люк Пўтитюгўнин раҳм-шафқат, ҳамдардликни кутиб ўтирмайди.

Почтальон, сараловчи, ойна тозалагич ва тиш пастаси кутиси

Ҳар куни Францияда юз минг почтальон бизга 26 миллион почта жўнатмалари олиб келади (хатлар, бандероллар, газеталар, рекламалар).

Бу қоғозларнинг жуда катта қисми ахлат қутисидан жой олади ва аксарият ҳолларда хўжалик чиқиндилари каби сассик ва ифлос ҳамроҳлар билан йўлдош бўлади.

Нега энди почтальонга қатъий тарзда биз ишлатмайдиган хат ва газеталарни қайтариб олиб кетишни юклаб бўлмайди?

Ҳар ўнта идора қоғозидан саккизтаси тўғри ва осон йиғиб олинмагани учун қайта ишланмасдан қолиб кетади. Франция почтаси «*Valora*» дастурини ташкил қилиш орқали ҳаракатни бошлади. Қайси идоралар тармоғи ҳудудни кенг қамраб олган?

У кичик корхона ва маҳаллий бошқарув органларига идора қоғозларини алоҳида йиғиб олишни таклиф қилмоқда.

Бечора почтальон!

Боришда қийналса-да, тарқатиб бўлгач, енгил бўлиб хуштак чалиб келарди.

Бунинг ҳам охири кўриниб қолганга ўхшайди.

Албатта қайта ишлаш туфайли.

*

* *

«*Eco-emballage*» корхонаси истеъмол жамиятининг икки ибодатхонаси «*Printemps*» ва «*Galleries Lafayette*» савдо мажмуаларининг ўртасида, Париждаги Осман бульвари, 50 уйда жойлашган. Юқоридаги (6-қават) идоралардан операнинг орқа томони артистларнинг кириб-чиқиш жойи кўриниб туради.

Бу корхона жуда ғалати «жонивор». Чунки, акционерлар ва ҳамкорларнинг ҳаммаси юридик шахслар бўлиб, хусусий ҳуқуқ меъёрларига бўйсунди. Шу билан бирга «ишлаб чиқарувчилар масъулиятини ошириш» тамойилига асосланувчи халқ хизмати билан шуғулланади. Асосий ғоя шунчаки маҳсулотларни сотиш

билан чекланмасдан, унинг кейинги тақдири билан ҳам шуғулланишдан иборат. 1992 йилда ташкил қилинган «*Eso-emballage*» корхонасининг асосий вазифаси хўжалик маҳсулотлари қадоқларини қайта ишлашга ёрдам бериш ҳисобланади. Бу ишни амалга ошириш учун корхонага барча қадоқлаш маҳсулотлари ҳисобидан йиғим тўланади. Шу тарика тўпланган маблағ (йиллик 500-600 млн евро) саралашда қатнашганлари ва қайта ишлашга кўмаклашганлари учун маҳаллий бошқарув ташкилотларига қайта тақсимланади. Шу тарика уларнинг ёрдамига ҳақ тўланади. Макулатурани қайта ишлаш илгаридан мавжуд бўлса-да, оммавий сафарбарлик натижасида янги йўналишлар юзага келмоқда.

Суҳбатдошларимни табриклайман. Буларнинг ҳаммаси жуда ҳам ҳаққоний ва қизиқиш билан бажарилмоқда. Кўпдан бери давлат ташкилотлари халқ хизматида ягона эмаслигига ишониб келаман.

- Ўша шахсиз биз ҳеч нарса қила олмаймиз.

«*La Perriere*» корхонасининг бош директори Эрик Брак ўзим тушуниб олишим учун бир зум тўхтади.

- Сараловчилар!

Унинг икки ўринбосари Карлос Де Лос Лланос ва Софи Волфлар қатъий ишонч билан бош чайқайдилар.

- Ҳа, сараловчиларга шон-шарафлар бўлсин! Бу айнан истеъмолчи фуқаронинг ўзи. У бепул иш бажариш баробарида корхонамизнинг молиялаштирилишида қатнашади. Чунки истеъмолчининг саъй-ҳаракатлари қайта ишловчи корхоналарнинг нарх сиёсатида акс этади. Истеъмолчи эса бор-йўғи саралаяпти. Одамлардан уларнинг «кундалик ҳаётидаги қайси хатти-ҳаракатлари планетамиз учун энг фойдали», деган савол берганимизда 93% киши саралаш деб жавоб берди. Сизчи, сиз ҳам саралайсизми?

Мен уялиб, саралаш бобида яна бироз ҳаракат қилишим лозимлигини уларга тан олдим. Уларнинг ғазабига гирифтор бўлмайин деб гапни улар олиб бораётган ишнинг қанчалик самарали эканига бурдим.

- Сараловчи ёрдами билан бозорга кириб келаётган 4,7 миллион тонна қадоқнинг 3 миллион тоннасини йиғиб олиб қайта ишламоқдамиз. Шундан 2 миллион тоннаси шиша, 500 минг тоннаси картон, 230 минг тоннаси пластик, 300 минг тоннаси метал буюмлар.

- Бироқ, сиз ҳамкорлик қилаётган корхонлар ҳам намуна кўрсатишмоқдами? Уларнинг қарорлари яхши фуқароларнинг атроф-муҳитни ҳимоялаш учун қилаётган ғайратларидан кўра кўпроқ таъсир кўрсатади.

Ана шу ерда ойна тозалагич ва тиш пастаси қутиси гапга аралашди.

Катта конференция столининг қоқ ўртасида нима қилиб турибди деб ўйлаб қўйган эдим.

Бош директор машинамиз олд ойнасининг дўсти ойна тозалагич қутисини кўрсатди. У картон ва пластмассадан қилинган. Қутининг ён томонига ҳар бир қисмини қайси чиқинди қутисига ташлаш лозимлиги ёзиб қўйилган.

- Мишел-Эдуард Леклерк корхонаси ишлаб чиқараётган 4 миллиард маҳсулотнинг ҳаммасига шу маслаҳатни ёзиб қўйишга аҳд қилди, ўйлаб кўряпсизми? Мана бу эса картон қутисиз тўғридан-тўғри сотиладиган тиш пастасининг тубики.

Софи Волф давом эттирди:

- Мак Доналдс бир йилда қанча сендвич сотишини биласизми? Франциянинг ўзида 370 миллион дона. 1990 йилларда пластмасса қутиларни картон билан алмаштиришди. Сал ўтиб, биттасига Мак, иккинчисига картошка фри солинадиган махсус халтачаларни ўйлаб топишди.

- Анчагина маблағ тежашгани аниқ, бироқ қайта ишлашнинг бунга қандай алоқаси бор?

- Озиқ-овқатга ишлатилган қоғозлар бошқа қоғозлар билан бирга қайта ишланмайди. Гигиена сабабли улар қатъий назоратдан ўтказилади. Қандай йўл тутган маъкул? Шу турдаги қоғозларни қайта ишлай оладиган Реннинг нариги томонидаги саноатчиларга ташиб бориш керакми? У ҳолда ҳавога чиқадиغان углерод баланси қувонарли бўлмайди.

Маъкулладим. Баъзи турдаги аквитан ёнғоқларининг узок сафари ҳақида уйлайман. Айрим ёнғоқ етиштирувчилар уларни кўл кучи арзон бўлган Белоруссияга олиб бориб, арзимас пулга чақтириб, кейин эса қайтариб олиб келиб, «ўзимизнинг боғдан» деб сотиш учун бошқа ақллироқ йўл топа олмаганлар.

Софи Волф менга махсус печка ҳақида гапирди. Секинлик билан кислородсиз ёқилган чиқиндилар парчаланиб, ўзидан газ чиқаради. Уни когенератордан ўтказиш орқали иссиқлик ва электр ишлаб чиқариш мумкин. Қолдиғи эса ўғит бўлиб хизмат қилади. Айтишича, Луаре бодринг етиштирувчилари бу лойиҳага қўшилишибди.

Тан оламан, мавзудан бир муддат чалғиб кетдим.

Хурсандчилик билан Францияда саралаш ва қайта ишлаш ишончли кўлларда эканини, бу соҳада ўсиш бўлаётганини кўриб, диққатим паришон бўлиб қолибди.

Ташаккур айтиб танаффус олдим.

Операнинг орқа томонида бироз муддат тўхтадим. Раққосалар тез-тез ўтиб қайтади. Маъзур тутасиз. Гўдакларга хос чулғаниб олиб, қироличаларга хос юриш қилувчи жуда гўзал бундай аёллар сахнаси мени дилимни ҳушнуд этди.

Эрик (ERIC) ким бўлди экан?

Қайта ишлаш дунёсига қадам қўйганимдан буён исмимининг ҳар икки гапнинг бирида такрорлашганини эшитардим. Лекин менинг шахсим билан қандай дахлдорлиги борлигини тушунмасдим.

«Яқиндан қараганда бу қоғозда Эрик-2 экан» ёки «нега Эрик-1 дан пастга тушиб бўлмаяпти?»

Бу кетишда паранояга дучор бўлмайин деб, бор кучимни тўплаб, шу даражада муҳим бўлган Эрик кимлигини сўрадим. Бу пайт, Гренобльдаги турли-туман ёзилган қоғозлардан аъло даражадаги оқ қоғоз ишлаб чиқараётган «*Vertaris*» номли корхонани томоша қилаётган эдим.

Ҳамроҳим бўлган бош директор Франсуа Виссиер мулойим тарзда устимдан кулиб қўйди.

- Effective Residual Ink Concentration (ERIC) қанча ювиб, қанча ишлов берсак ҳам қоғозда қоладиган бўёқ миқдорининг ўлчов бирлиги ҳисобланади.

Ва кулиб қўшиб қўйди.

- Хуллас, Эрик-0 қоғоз оппоқ дегани. Сенинг 0 бўлишининг тиламайман.

Кофе тайёрлайдиган машинага мақтов Гренобль (Франция)

Гренобль.

*Cellulose valley!*¹

“Қўшнининг товуғи ғоз кўринар” деганларидек, ўзгаларга берилиб кетганимдан, поездда уч соатлик йўлдаги қоғоз илмини океан ортидан излаб юрибман.

*Le Robert*² луғатида таъриф берилишича «экотизим бу – хайвон, ўсимлик, бактериялар каби организмлардан ҳамда улар яшайдиган муҳитдан ташкил топган энг кичик экологик бирликдир».

Экотизим фақат табиатга хос эмас. Юқоридаги таърифдаги «экология» сўзини экономика, «хайвон, ўсимлик, бактерия каби организмлар» жумласини илмий тадқиқот марказлари, университетлар, олий мактаблар ва корхоналар билан алмаштириб кўрсангиз бошқа экотизим юзага келади.

Бу Гренобль экотизимидир.

Бошида тоғдан шиддат билан тушаётган сувдан олинадиган қувват, яъни муҳит мавжуд бўлган. Инсонлар бу қувватдан фойдаланиш учун келиб жойлашишган. Вазифалар ўзгариб ҳамма бир-бирига хизмат қилар ва шу тариқа тараққий топарди.

Гренобль.

Географиянинг ҳамда шахсий муносабатларнинг икки карра муҳимлигини қайд этиб ўтайлик.

Бу ҳолатни иқтисодчилар ҳаммага тушунарли бўлган шартли бир жумла билан ифодалашади – «кофе тайёрлайдиган машина хоссаси». Тармоқ ўнлаб йиллар мобайнида урфга айлана борди. Интернет тараққиётининг дастлабки кунлариданоқ сархуш бўлган кишилар «сичқонча тугмаси» ҳаммани бир-бири билан боғлаб қўйганига ишонар эди. Кўришишга ҳожат йўқ.

¹ Целлюлоза Водийси.

² Француз нашриёт уйининг номи. Шу номли француз тилининг изоҳли луғатини чоп этган.

Бундай алоқа ва рақамли мулоқот ҳозир ҳам курраи-заминнинг у бошидан бу бошигача, умуман олганда, яхшиликка хизмат қилмоқда ва борган сари кўпаймоқда.

Бироқ, Ҳақиқат виртуал устунликка ўзи ҳақида эслатиб кўйди. География кўмилган қабридан дадил чиқиб келди.

Изланишлар ва тажрибалар шуни тасдиқладикки, корхоналарнинг ва илмий-тадқиқот марказларининг жойлашувидаги масофа яқинлиги ҳамда инсонлар ўртасидаги ҳаққоний учрашув самарадорлиги хат алмашишдагидан анча юқори экан.

Силикат маҳсули бўлган технологияларнинг мўъжизавий тараққиёти кўплаб қобилият ва истеъдод соҳибларининг Калифорнияда бир жойга тўпланишининг натижасидир.

Шу каби Гренобльда ҳам янги кимё (яшил кимё)нинг катта кутбларидан бири тараққий этмоқда. Уни *Cellulose Valley* деб номлашади.

Асосий изланишлар CNRSга тегишли Ўсимлик макромолекулалари тадқиқот маркази (*Cermav*) томонидан олиб борилади. У ерда тўртта лаборатория углеводлар кимёсини, ўсимлик танаси деворларининг жуда ҳам мураккаб ишлаш тартибини, молекулаларнинг тўпланиши ва архитектураси ҳамда биомассага айланиш жараёнини ўрганадилар.

Бошқа тарафда эса жуда юқори даражадаги олий мактаб *INP-Ragora* нафақат қоғоз, балки биомоддалар ва кимё соҳасида жуда юқори малакали мутахассислар тайёрлайди.

Мажмуанинг қоқ ўртасида, Қоғоз ишлаб чиқариш техник маркази саноат кўяётган талабларга жавоб бериш мақсадида дастурларни кўпайтиради ҳамда французларнинг учта энг ёмон касаллигига (манманлик, ҳасадгўйлик, тарқоқлик) дош бериб, худуддаги кўп сонли билимлар билан бирлашади.

Жорий пайтда учта илмий-тадқиқот олиб борилмоқда.

Ақлли қадоклар.

Истеъмомчи борган сари сотиб олаётган маҳсулоти ҳақида кўпроқ нарса билишни истайди. Демак, маҳсулотни қадоклашга мўлжалланган қоғоз ёки картонни имкон қадар тежаш

мажбуриятидан жуда тор юзага иложи борича кўпроқ ахборот ёзиш керак. Битилган маълумотлар камлик қилмоқда.

Бу талабга жавоб бериш мақсадида кўпчилик уяли телефонлар ўқий оладиган кодларни ёзиш мумкин.

Бу дастлабки босқич тугагач, яна бироз илгарилаш, яъни қадокни ақллироқ қилиш, хусусан бешта қобилиятга эга қилиш лозим: идрок қилиш, таҳлил қилиш, хотирада сақлаш, маълумотни етказиб бериш ва қувват манбаи билан боғланиш.

Бунга эришиш учун кимё ва электроникани бирлаштириб, функционал бўёқлар яратиш талаб этилади. Бошқача айтганда ёзув электроника бўлиши керак. Масалан, микробатарейлар ёки электр ишлаб чиқарувчи антенналар билан жиҳозланган микромониторлар махсус «тутувчи мослама» (датчик) воситасида, сақлаш ҳароратига тўлиқ риоя этилганлиги, урилмаганлиги, бузилмаганлиги, умуман маҳсулот ҳақидаги ахборот бериши лозим.

Қадоқ пассив ва тилсиз маълумот манбаидан, фаол диалог иштирокчисига айланади.

Ўрдак ёки оккушдан намуна олиб.

Қадоқлаш учун эски картондан яхшироқ нарса йўқ. У енгил, чидамли, қайта ишланади ва биопарчланади. Унинг бир нозик жойи – сув ва намликка чидамсиз.

Унинг сув ўтказмаслик хоссасини қандай ошириш мумкин?

Греноблликлар ўрдак ва оккушларни кузатдилар. Табиатнинг олимлигини қаранг. Бу кушларнинг шу даражада узок пайт пинагини бузмай сувда юра олишининг сири нимада экан?

Таҳлилдан сўнг маълум бўлдики, уларнинг пати ёғкислота, спирт ва мураккаб эфирдан иборат сув ўтказмайдиган қоплама билан қопланган экан.

Агар қоғоз юзаси ҳам шу модда билан қопланса қоғоз сувда сузувчи кушларга ҳасад қилмаса ҳам бўлади. Сена дарёсига ёки Луарага, ичидаги маҳсулотга зарар етказмай, картон қутиларни ташлаб қайиқчаларга ўхшатиб оқизиш мумкин бўларди.

Марказ «BT³ Technologies» номли ёш ташкилот билан бирлашиб, бу орзуни рўёбга чиқариш мумкинлигини биргаликда исботлашди.

Яшасин хроматогения¹!

Майинлик ва flushability.

Атамалар бўйича ҳайъатимизни танқид қилиш фикридан йироқман. Ҳар куни фан ва техника кашф этаётган инглизча сўзларнинг французча муқобилини топиш вазифаси қанчалар қийинлигини яхши биламан. Қувлашмачоқ чарчатади.

Хуллас инглизча «to flush» феъли «унитаз сувини очиб юбормоқ» маъносини билдиради. «Flushability» сўзини қандай таржима қилсак экан?

Ҳечдан кўра французчалаштириб «flushability» деб кўя қоламиз. Бу сўз ҳожатхона қоғозининг ўзининг гигиеник вазифасини бажариб бўлгач, унитазни осонгина тарк этиб, канализация қувурларида тикилиб қолмасдан йўлда давом эта олиш хусусиятини ифодалайди.

Энг «flushable» қоғоз яратишни сўраб тўртта гигиеник қоғоз ишлаб чиқарувчи корхона Техник марказга биргаликда мурожаат қилишди.

Оқибатда, марказ замонавий лаборатория ташкил қилиб, мутахассислар эртадан кечгача чиқиш қувурининг диаметри ва сув тушиш қиялиги турлича бўлган учта унитазга ҳар хил қоғозларни ташлаш билан оввора. Ва экспертлар шу қоғозларнинг чиқиб кетишини таҳлил қиладилар.

«Flushability» сўзини кўя турайликда, тушунишга осонроқ ва чиройлироқ, аммо аниқлаш анчагина қийин бўлган сўзни олайлик.

Майинлик нима?

Ишлаб чиқарувчилар учун энг муҳим савол.

¹ Хроматогения – қоғоз ёки картон юзасига наноўлчамдаги табиий ёғ кислота суриб чиқишни англатади. Бундаги босимни назорат қилган ҳолда жуда катта тезликда амалга ошириладиган бу жараён натижасида ёғ кислота қопланаётган юза билан реакцияга киришиб юзанинг сўв юқтирмаслик хусусиятини таъминлайди. Бу инновациянинг яна бир муҳим жиҳати – ишлаб чиқарилган маҳсулот қайта ишланади ва ўзидан токсик моддалар чиқармаслиги сабаб яшил кимё нуктаи назаридан жуда намуналидир.

Негаки инсонларнинг кўпчилиги тананинг юқори сезувчан бу жойини мулойим тарзда тозаланишини ишташади, тирналиш ёки қирилишини эмас.

Шу сабабдан улар бурунга ва орқага хушроқ келадиган гигиеник қоғозлар ёки салфетка кабиларни танлашади.

Кўнгиллилар ҳам топилди. Турли ижтимоий табақа ва ёш вакиллари бўлган 9 та аёл ва 7 та эркак танлаб олинди. Тажрибаларнинг қатъий тарзда бориши ва четга чиқишлар бўлмаслиги учун қоидалар ишлаб чиқилди. Кейин кўнгиллиларни кўриш даражасини чеклаш учун яшил рангда ёритилган хоналарга алоҳида-алоҳида қилиб қўйишди.

Тажриба бошланди. Дарров аён бўлдики, гигиеник қоғознинг мулойимлиги икки турдаги майинликнинг уйғунлашуви натижаси экан.

- Юза мулойимлиги, яъни қоғоз юзасини бармоқ учида силанганда туйиладиган майинлик;
- Умумий мулойимлик, яъни қоғоз варағини олиб ғижимланганда ҳис қилинадиган майинлик.

Бу сезгилар субъектив бўлиб, бир шахсдан бошқасига фарқ қилар эди.

Инглиз тажрибалари шуни кўрсатдики, намуналарнинг натижасига футбол таъсир этар экан. Агар тажрибадан сал олдинроқ севимли командаси ютқазган бўлса, кишининг майинликни сезиш даражаси пасаяр экан.

Қандай қилиб катта миқдорда ишлаб чиқариш учун ўлчанадиган майинликка эришиш мумкин? Албатта қоғозда бўлиши лозим яна икки сифат, яхши шимиб олиш ва осонликча йиртилиб кетмайдиган пишиқлик каби хусусиятларни унутмаган ҳолда (молиявий ва ишлаб чиқариш самарадорлиги 4 м энликдаги қоғозни ускунадан соатига 120 км тезликда чиқишга мажбур қилади).

Лаборатория масалани ўрганишни бошлади.

Дарров аён бўлдики, юқоридаги икки хил майинлик қоғоз ясалган толага ва қоғоз юзасига берилган ишлов (крепаж)га боғлиқ экан.

Бундан бу ёғига тасодифий ва ноаниқ бўлган, кўлда текшириб кўриш ўрнига ишлаб чиқаришнинг барча циклларига детектор ўрнатиш мумкин. Бу эса барча босқичларда майинлик сари тўғри кетилаётганлигини текшириб туриш имконини беради. Шундай қилинди.

Лаборатория директори болаларга хос ишонч билан биз ҳали билмайдиган янги кашфиётларни намойиш қилди.

Ўтмишдаги шубҳа-гумонлар илм-фандан олдинги замоннинг ёқимсиз хотиралари эканини исботлаш учун далиллар топилди.

Бугун майинлик таслим бўлган.

Бекинмачоқ ўйини тугади. Энди унинг нимага қодирлигини биламиз. Калит кўлимизда. Хоҳлаган пайтимизда ундан инсонлар хизматида фойдаланишимиз мумкин.

- Ҳа, - такрорлайди директор, биз майинликни моддийлаштира олдик.

*

* *

Юқоридаги мисоллардан ташқари, яшил кимёга қанот бериш учун қилинаётган барча ҳаракатлар бир нуқтада кесишади.

Қоғоз фабрика нима ўзи?

Биомассанинг учта компонентини бир биридан ажратадиган завод. Булар целлюлоза (ёғочнинг 40%), гемицеллюлоза ва лигнин.

Лигнин толани пишириш орқали қора суюқлик кўринишда олиниб, узоқ вақтлардан бери ёнилғи сифатида фойдаланилади. Уни ёқиш орқали буғ ишлаб чиқарилади.

Бироқ, бошқа мақсадда ҳам ишлатса бўлади. У жуда ноёб елим ҳам бўла олади. Унинг бу хусусияти изоляцияловчи ашёлар ишлаб чиқаришда кўл келиши мумкин.

Яна бошқа бир лойиҳа қоғозчилар назарга илмайдиган пўстлоқ, дарахтнинг кўзи ва тўнкаларга қизиқмоқда. Чунки уларнинг молекулаларида замбуруғ ва бактерияларга қарши

муваффақиятли курашадиган ажойиб хусусият борлиги аниқланган.

Технологик марказнинг сўнгги ҳисоботи яна бошқа йўналишларни очиб берди.

«Ҳозирги кунда автомашинада эшик безаклари, капот изолятори, ўриндик ва матолар кўринишида 40 дан 50 килограммгача лигно-целлюлоза толалардан фойдаланилади. Ҳадемай, нанофебрил-целлюлоза билан мустаҳкамланган, ёғочдан олинувчи, бошқа маҳсулотлар ҳам ҳайдовчилар олдидаги бошқарув экранлар мажмуасида, орқа кузов ва багаж қисмда самарадорликни ошириш учун фойдаланила бошлайди. Бу янги ашёлар бошқа ажойиб хусусиятга ҳам эгалар. (...)

«Яшил углероднинг уй-жой қурилишидаги ҳиссаси ҳам целлюлоза вата (момик) дан изолятор сифатида фойдаланиш орқали ортиб боради. Яшил углерод янгиланадиган манбадан олиниб (газеталарни қайта ишлаш ҳосиласи), совуқдан минерал жунлардек яхши ҳимоя қилади ва иссиқни ҳам жуда яхши сақлайди. Фақат энди целлюлоза момикни чиримайдиган ва оловга чидамли қилиш учун Бор тузини бошқа табиий модда билан алмаштириш қолди холос».

*

* *

Энди сизга давосини айтай.

Ҳар сафар руҳингиз тушиб кетганида, ҳар сафар Франция аталмиш қадимий юртингизга ишончингиз йўқолганида Гренобльга боринг.

Келажакни кўрасиз.

Руҳингиз яна кўтарилади. Труа-Ривьер олдида қизармасак ҳам бўлади. Яшил углерод бўйича биз ҳам анча илгариланганмиз.

Ижодкорларга шараф I Нантер (Франция)

Агар у ёки бу сабабга кўра ахамияти йўқ, жинойтчиликка қарши кураш сизни қизиқтириб қолса, Парижга келиб, ҳудудий экспресс поезднинг А йўналишига чиқинг-да, Нантер-Префектура бекатига тушунг. Ҳар қандай киши сизга Труа Фонтано кўчасини кўрсатиб юборади. Бу кўчага Резистанс қаҳрамонлари фашистлар томонидан отиб ўлдирилган уч ака-ука номи берилган (бирор жойга боришдан олдин у ер ҳақида маълумот олишни яхши кўраман).

101 рақамли бинонинг олдида мундирли икки соқчи ва тепасида мовий, оқ, қизил рангли байроқ ҳилпираб турган эшикни айтмаганда бошқалардан ажралиб турадиган ҳеч нарсаси йўқ. Яна бир фарқи, 101 га кириб-чикувчилар бошқалардан кўра серқатнов.

Изкуварларимиз тиним билмайдилар. Кўнгилни тинчлантирадиган гап. Сизнинг хавфсизлигингиз юклатилган полиция ходими идорасидан чиқмаслигини билсангиз хотиржам бўла олармикансиз?

Шахсимни тасдиқловчи карточкамни кўрсатиб улгурмасимдан, бир ёш ва гўзал хоним пайдо бўлиб қўл узатди.

- Комиссар Корин Берту.

Пулни қалбакилаштиришга қарши кураш маркази бошлиғи бўлган айнан шу хоним билан учрашишим керак эди.

Менинг сўровим масаланинг жинойт томонларини ҳам тилга олиб ўтарди. Шундай қоғозга эга бўлмасдан туриб қандай қилиб қалбаки пул чиқариш мумкин?

Юриб борар эканмиз, танишларим ортиб борарди. Лифтга кирган ҳар бир ҳамкасбини қайси бўлимда ишлашини ҳам айтиб менга таништириб ўтарди (гиёҳвандликка қарши кураш, фоҳишабозликка қарши кураш, молиявий жинойтлар...). Кўрқувдан эгим жунжикиб кетади. Бу бино минанинг ўзгинаси. Агар кейинроқ қайта тирилиб, Агата Кристи ёки П.Д. Жеймс

каби инглиз ёзувчиси бўлиб қолсам, аниқ 101 бинога келиб, ахлоқсиз воқеалардан тўплаб кетган бўлардим.

Ҳозирча, ўз мавзумдан четлашганим йўқ. Ҳафсалам пир бўлмаслиги аниқ.

Саккизинчи қаватда сохта пуллар бўлими маданий бойликлар савдоси билан ёнма-ён жойлашган. Бу ёнма-ёнлик орқали доим педагогик маҳоратни ошириш ташвишидаги маъмурият мазкур икки жиноят тури бир-бирга қариндош эканлигини ақлли тарзда кўрсатмоқчи бўлган шекилли. Иккаласи ҳам санъат асарлари билан боғлиқ.

Бу киши командир Жан-Луи Перрие, комиссарнинг ўринбосари бўлади. Адабиёт йўналишида ўқишни тамомлагач, 27 ёшида полицияга ишга кирган. Унинг банкнотларни сохталаштириш мавзусидаги битирув-малакавий иши нафақат Францияда, балки бутун Европада юқори баҳоланади.

Бундан ҳам яхшироқ йўлбошчи топиш мумкинми?

Унинг хонаси чиқинди солинадиган халталар билан тўлиб кетган.

- Хоҳлагангизни очиб кўринг, – деди у менга.

Ўнг кўлимни Гранни Смит олма навининг тусига ўхшаш яшил 100 евро купюралари турган халтага тикдим.

- Эртага ёқиб юборамиз.

- Наҳотки? Афсус.

- Эй, улар бундан бошқасига арзимаёди. Биттасини олинг керак бўлса.

Шу тариқа УНО ҳақидаги биринчи дарсни олдим.

Даставвал «У» – ушлаб кўрмоқ, тегмоқ сўзидан олинган. Командир ҳақ. Кўлим уларга тегар-тегмас бармоғим ҳақиқий пулдагидек шитирлаш йўқлигини сизди.

Кейингиси «Н» – назар солмоқ сўзидан олинган. Жан-Лиу Перрие ҳақиқий пулдаги яширини белгиларни бирма-бир ўргатди. Жиддий тарзда профессионал «етти хатони топинг» ўйинини бошлаб юбордик.

Охирги «О» эса – оғдириб қараб, кўрмоқ сўзидан олинган. Галограммалар ва ёруғлик тушиш бурчагига қараб, ўзгарувчан садафранг бўёқлар барча мезонларга мос бўлиши керак.

Бечора юзталики нафрат билан халтага улоктириб, ух тортди.

- Боярскийнинг замони ўтди.
- Кечирасиз?
- Боярскийни кўрсатайми, ҳақиқийсини?

Ким ва қачон ҳақида гапираётганини англамай унга эргашдим.

Халталар турган хонадан чиқдик. Йўлакда қулфланган ойнаванд шкаф олдига келдик. Жан-Луи Перрие уни очди. Менга қадимги дунёдан келгандек туюлган бир 100 Бонапарт янги франкини олиб кўрсатди.

- Унинг шоҳасари, - шивирлади у.
- Уни авайлаб қайтиб жойига қўйди.

Ва ҳикоя қилиб берди.

1912 йил 15 ноябрда Польшада туғилган Сзеслав Боярский муҳандис бўлишни орзу қиларди. У Дантзиг (ҳозирги Гданск) политехника институтини тамомлайди. Бироқ немис хавфи туфайли ўз юртида армияга боради ва тезда зобитлик мақомига эришади. Иккинчи жаҳон урушининг бошиданок асир тушиб, Венгриядаги лагердан қочади ва Францияга ўтиб кетади. Имкони топилди дегунча 1 поляк дивизиясига бориб қўшилади.

Уруш тугагач, Вик-Сюр-Серда (Кантал) ўрнашиб, француз қизга уйланади ва техник бўлиб ишга киради. Кашфиётчи сифатида омадини синаб кўради. У бир устара ва жуда қулай бўлган «чумчумак-тиқин»ни ўйлаб топади.

Аммо, уларни ишлаб чиқариш қимматга тушгани учун ҳеч ким қизиқмайди.

Боярский ўз иқтидорини бошқа соҳада қўллашга қарор қилади.

1950 йил Франция Банки 1945 йилги мовий фондаги 1000 франкнинг қалбаки нусхаси муомалада юрганини маълум қилади. Диққат, нусха жуда пухта ишланган, уста одамнинг иши. Комиссар Бертю ва командир Перриелардан олдинги ходимлар овни бошлайдилар. Натижа йўқ. Бирорта ҳам из

ўлжага олиб бормайди. Уста сохта пулни муомалага чиқаришда ҳам устаси фаранг эди.

Раҳбарият ғазабда. 1958 йилда эса «ер ва денгиз» типигаги янги 5000 франкнинг сохтаси айлана бошлагани етмагандек, тўрт йил ўтиб, янги Бонапарт 100 франк шоҳасари муомалага чиқади.

1964 йил 17 январда полиция Париж жанубида жойлашган Монжерондаги Сзеслав Боярский фаолият олиб бораётган павильон эшигини тақиллатди. Икки киши, бир рус ва бир поляк уни бориб сотгандилар.

Тинтув. Дастлабки дақиқадаёқ инспекторлар банкнотлар тахлаб қўйилган сандиқни топиб олдилар. Етмиш миллион қийматдаги янги франк. Аммо устахона қаерда? Боярский рад этади: қандай қилиб шундай оддийгина уйда сиз айтган даражада кўп сохта пул чиқариш мумкин ахир? Бунинг учун завод бўлиши керак.

Нихоят усти берк зинани топишди ва ускуналар шу ерда эди.

Мажбур, Боярский тан олиб сокинлик билан бирма-бир айтиб берди.

Қандай қилиб ҳеч кимнинг ёрдамисиз дастгоҳларни ясагани, зарур бутловчи қисмларни ҳеч кимда шубҳа уйғотмасдан бирма-бир сотиб олгани ва қандай қилиб, ҳеч кимга тобе бўлмасдан, сабр-тоқат билан қадимий усулда қоғоз ясаганини гапириб берди.

У 15 йил мобайнида сохта пулларни муомалага чиқариш учун ўзидан бошқага ишонмаган ва Франция бўйлаб саёҳат қилар экан, битта ҳам меҳмонхонада тунамаслик учун доим тунги поездда юрган ҳамда ҳеч қачон бир даста ҳақиқий пулнинг ичига иккита сохта пул кўшмаган.

- Сизнинг бу ердалигингиз сабаби, жаноблар, мен ишондим. Дўстларимга. Аҳмоқларга, яъни дангасаларга. Умуман олганда униси ҳам, буниси ҳам.

Айтишим керакки, унинг эси паст ҳамтовоқлари, рус ва поляк, бой бўлиш илинжида шошилиб фақат Париж почтасига қалбаки пул беришарди.

Боярский 20 йил олди. Намунали хулқи учун 13 йилда озод қилинди. Боярский яна ғойиб бўлди. Унинг нима бўлганини ҳеч ким билмайди.

- Агар у ҳаёт бўлса ғалаба қилгани аниқ, хулоса қилди Перри. Сўнгги кимошди савдосида мана шунақа Бонапарт 6000 еврога баҳоланган.

Боярскийни тилга олиниши инспекторни ғамгин қилиб қўйди. Унинг соғинч сабабини англаш учун психолог бўлиш шарт эмас. Мен уни юпатишга ҳаракат қилдим.

- Қўлимиздан ҳеч нарса келмайди, командир. Замон шунақа! Ҳақиқий санъаткорларнинг ўрни йўқ.

Сал бўлмаса елкасига қоқиб юборардим. Аммо журъатим етмади. Сўнгги дақиқада қаерда турганлигим, 101 бино жиноятчиликка қарши курашувчилар маҳалласи экани эсимга тушиб қолди.

У менга ташаккур ўрнида табассум қилди.

- Сиз жуда ҳақсиз! Охирги қўлга олган гуруҳимизни кўрсангиз эди... Масҳарабозлар! Компьютери бўлгани учун ўзини зўр деб ўйлайди. Аммо ҳамма гап қоғозда, Эрик Орсенна, унга шу қадар диққат қаратиб тўғри қиласиз! Фосфорли гаджетлар ҳам, нақшлару расмлар ҳам эмас, асосий фарқ қоғозда. Мидида яхши қоғоз рулони ўғирланибди. Ҳадемай сифатли қалбаки пуллар кела бошлайди. Бўпти. Кунни яхши ўтказинг. Агар Наплга йўлингиз тушса салом айтинг.

Ҳайрон бўлдим.

- Нега Напл, командир?

- Ўҳ-ху, Шарқий Европа ва англияликлар ўртасида рақобат бўлишига қарамай, бизнинг пул маданияти пойтахтимиз, Напл қалбаки пул ишлаб чиқаришнинг юраги ҳисобланади.

Санъаткорларга шараф II Кревкўр (Франция)

Завод яшириниб олгандек. *GPS* ҳам ожизлик қилмоқда. Баъзида «чапга бурилинг», баъзида «100 метрдан кейин ўнгга бурилинг»деб Куломмие пишлоғига номи берилган бу жойни ўраб турган Уаз қишлоқларида бизни судраб юрарди.

Ниҳоят Жуйнинг чиқиш жойида мен излаётган ёзув Кревкўр битилган кичкина оқ тахтачага кўзим тушди.

Кревкўр! Қоғоз пул ишлаб чиқарадиган фабрика учун ғалати ном¹. Бу билан «пул бахт келтирмайди»деган насро-иброний нақли англатмоқчидир?

Ҳар ҳолда, ажойиб дарё Гранд Морин бўйидаги ва кекса дарахтлар ўраб турган фабрика шу ерда эди. Шу қадар қишлоқи кўринишга оқ ва мовий биноларни ўраб турган кўп сонли ҳимоя воситалари ярашмайроқ турибди. Баланд панжаралар, тиконли сим тўсиқ, ҳимояланган кириш даҳлизи, огоҳлантирувчи белгилар ва ҳеч бир ҳаракатни кўздан қочирмай ўлжага қараб, турган қушдек ҳамма ёққа камералар ўрнатилган.

Ускуналар ортидаги сирдан янада тезроқ воқиф бўлиш ниятида биринчи ҳимоя кўрғонига яқинлашдим. Бино директори кўлимдан тутди.

Мени бу даргоҳга киритишдан аввал, ҳаммаси бошланган жойни кўрсатмоқчи эди. Машинага ўтириб, қишлоқда яна икки километр юрдик. Йўл охирида панжаралар очилди.

Бир оиланинг ҳовлисига ўхшайди, дарахтзор ҳовлининг ўртасида атиргул билан ўралган узун уй.

Хизмат уйимикан? Аржо Вигжиннинг ҳовлисига ҳавасим кела бошлади.

- Марега ҳуш келибсиз! XVI асрдан бери бу ерда қоғоз ишлаб чиқаришган. XVIII асрга келиб эса ассигнат (қийматли қоғоз) ва дастлабки қоғоз пуллар ишлаб чиқарила бошланган.

¹ Кревкўр – “crevesoeur”- юрак, қалб маъносини англатувчи “soeur” сўзи ҳамда жон таслим қилмоқ, ўлмоқ маъносидаги “crever” сўзлари бирикишидан олинган жой номи.

Иккинчи қаватда мени сюрприз кутиб турарди. Барча бошқа шу каби иморатлардаги каби бу ерда ҳам ёнма-ён хоналарга сарикқа бўялган йўлакдан кирилади. Бу хоналар бир пайтнинг ўзида ҳам устахона, ҳам идора вазифасини ўтайди. Рассомлар, ҳайкалтарошлар, ҳақиқий санъаткорлар информатика усталари билан ҳамкорликда ишлашмоқда. Улардан бирлари инсон юзи ва турли-туман безакларни чизишса, ўйиб яшашса, бошқалари сохталаштириб бўлмайдиган нусхалар яратишга уринишади.

Филигранларни кашф этган Италия шахри Фабрианони эсладим. Айтиш мумкин бўлган принципнинг ҳозирги тараққиёти. Суръатдаги энг кичик элемент шарафига Пиксел деб номланган янги босқич ҳайрон қолдирадиган натижалар бермоқда. Ғайритабиий нур билан чулғанган инсон юзи тасвири тўсатдан уч ўлчамлига айланиб, қоғоздан бўртиб чиқиб тургандек.

Санъат ва қишлоқ босқичи тугаб, заводга қайтдик. Уяли телефон ва шахсни тасдиқловчи ҳужжатларни ташқарида қолдирамиз. Кириш шартларини ўқиб чиқиш мажбурий ва турли оғоҳлантиришлар, жумладан чиқиш пайтида, ҳамма катори текширилишим ҳам. Эшикчадан ва турникетдан ўтдик. Умримда шунча камерага қараб, жилмайманман (200 та).

Менга ифтихор билан маълум қилишдики, бино қатъий тартибдаги ва биринчи рақамли эҳтиётланадиган ҳисобланиб, Европа Марказий Банки (ЕМБ) томонидан «хавфсизлиги таъминланган» дея тасдиқдан ўтган.

Аржо Вигжин менинг ахлоқ-одобим ҳақида яхшилаб суриштирган бўлиши тайин. Менинг шундай кўрғонга қабул қилинишимдан енгил торганим ва фахрланишимни тушунсангиз керак. Ҳар ҳолда хом сут эмган бандалармиз, ҳеч ким беайб эмас. Бу даражадаги ҳимоя кулгингизни қистатар балки, аммо, Кревкўрнинг вазифаси нақадар масъулиятли эканини биларсиз. У қалбакилаштирилиш эҳтимоли бўлган барча турдаги ҳужжатлар ва пул учун қоғозлар кашф қилади ҳамда ишлаб чиқаради: паспорт, диплом, виза, ресторан чеклар, концерт чипталари...

Бошқача айтганда, Кревкўр комиссар Бертунинг шериги.

Менга ҳамроҳлик қилаётган мутахассислар ўз кашфиётларини намойиш қилиш учун талашишади.

Пикселлаштирилган безаклардан ташқари, улар бўтқа ичига ип қўшишга ҳам муваффақ бўлишмоқда. Шу ергача ҳеч бир янги гап йўқ. Бироқ, бу иплар узлуксиз ва кесма-чизик кўринишда намоён бўлиши мумкин. Уларнинг баъзилари галограммаларга айланиб, рангини ҳам ўзгартиради, баъзилари эса шуъла таратади, яна бошқасига эса код ҳам ёзилган бўлиши мумкин.

- Мана бу тасмани қаранг! Уларни плёнка деб атаймиз, негаки у аслида ҳам киноплёнка билан бир жинсдан. Бу плёнкаларга хоҳлаган галлографик ўлчам бериш, нурни қайтарувчи ёхуд шуъла таратувчи чизиклар қўшиш мумкин.

- Мана қаранг! Ёруғлик тушиш бурчагига қараб, ранги ўзгарувчан садафранг тасма паспортингизнинг юқорисидан пастига томон тушадиган тасмага ўхшаб кетади.

Сал нарироқда мени бир хонага олиб киришди. Мени ойнаванд ёнига қўйиб ёруғликни ўчиришди.

Қоғоз варағида толалар, тасмалар, тахтачалар, нуқталар ва бошқаларни илғайман.

- Тушуниб олгандирсиз, шундаймасми? Буларнинг ҳаммаси ультрабинафша ёруғликдагина кўринади.

Мен марҳум сохта пул ясовчи Боярскийни ёдга оламан. У билан Кревкўрни сайр қилишни қанчалар хоҳлаган бўлардим. Унинг хайратланиши ва химоя усулларининг шу даражадаги ривожланиши қаршисида умидсизликка тушишини тасаввур қиламан.

*

* *

Қоғоз пул кўлдан кўлга ўтар экан, минг азобга дучор бўлади. Шу сабаб, суюқлик тўкилиб кетиши, йиртилиш, замбуруғ ва микроблар каби турли зўравонларнинг қийноқларига дош бера олиши учун унга махсус махфий ишлов беришади.

Чеклар бобида эса синоатга тўла ғаройибот гувоҳи бўлдим. Агар унинг юзасини салгина тирнашга ҳаракат қилинса, чекнинг ранги ўзгариб қолади. Эҳ, кичик рақамни ўчириб,

каттароқ рақам ёзмокчи бўлган кишининг умидлари пучга чиқадиган бўпти-да.

Менга қадрдон қоғозни ҳозирги «замонавий»ларнинг эскини менсимасдан лаб учуда «ҳа, бу эски нарса»деб гапиришларини эшитганимда ғазабим қайнашини тушунарсиз. Бу эсипастлар Труа Ривьерга, Гренобльга ёки Кревкўрга бориб кўрсинлар. Писандалари ичида қолади. Инсониятнинг сўнгги 2200 йиллик тарихида бошқа бирор маҳсулот йўқки қоғозчалик ўзгартирилган, тури кўпайтирилган ва бойитилган бўлса.

*

* *

Менинг Кревкўрга сафарим ёмон тугашига бир баҳя қолди. Ваҳоланки, директорнинг шахсан ўзи жуда мустаҳкам ва ўқ ўтказмас эшиклар кулфларини очиш учун ўнлаб марта бейджигини ишга солган эди. Биз бир юз элликта миждоз марказий банклар томонидан берилган буюртмаларга кўра тайёрланган пул қоғозлари сақланадиган, жуда ҳам қаттиқ кўриқланадиган Фор Кнокс дў Л'Уаз хонасига етиб келгандик.

- Бу Покистон учун униси Украинага, нариги безак белгилари ва Лотин Америкасининг бурама мўйловли тарихий шахслари жуда ҳам муваффақиятли чиққани Боливия учун.

Одатланиб қолганим учун ён дафтарчам ва қаламимни олиб улгурмасимдан бешта хавфсизлик ходими етиб келди ва бирваракайига тўртта камера тревога эълон қилган эди. Директорнинг эътирозига қарамасдан, дафтарчамни ўқиб чиқишди. Албатта босқинчиликка тайёрланиш деб ўйлаган эдилар. Менинг ёзувим эса кўриқчиларни ишонтира олмади.

- Бу ажи-бужи ёзувларни тушунмайман демассиз? Бу кодми? Барибир, бизда манзилингиз бор.

Шу таклид Кревкўрни хайрат ва шубҳа билан тарк этдим.

Қувонч мулкани кенгайтириш Торреш-Новаш (Португалия)

Баланд тепалик этагидаги чуқурликда ғуж бўлиб жойлашган кичик шаҳарча бошқаларидан кўра оқроқ ва янада тозароқ. У ҳар тонг ибодат маҳали Худо ва Фотима Биби Марямига саҳийлиги ва тоза сувли булоқ бергани учун шукрона келтиради. Торреш-Новаш далаларининг ям-яшиллиги ва XVII асрга бориб тақаладиган қоғозчилик анъанаси шу булоқ туфайлидир.

Барча Худога ишонмайдиганларга, билмаганларга, энди бошловчиларга, хуллас, Португалиядан ташқаридаги жуда кўпчиликка эслатиб ўтаманки, Исо Масихнинг волидаси Биби Марям 1917 йилда Фотимада учта болага олти марта кўриниш берган.

Торреш-Новашнинг ўзгача жозибаси бор. Халқи меҳмондўст ва таомни¹ ажойиб тайёрлайди. У ерда бажону-дил бир-неча ойга, балки йилга чуқур монография битиш учун қолган бўлардим. Начора, яна бошқа ажойиб ҳикоялар кутиб турибди. Ҳозирча куйидаги билан чекланишга мажбурман.

Бир қанча жанжаллардан кейин 1943 йилда олти оила бир эски қоғоз фабрикани сотиб олишди. Улар маблағ киритиб, ривожланишни жадаллаштирди. Шу тариқа «*Renova*» корхонаси дунёга келди. Унга паст бўйли, ҳаракатчан сеньор Пауло Мигел Периера да Силва раҳбарлик қилади. Бир қарашда корхона президенти учун жингалак сочларнинг узунлиги кишини ҳайрон қолдиради. Аммо бу «санъаткор» кўриниш унинг эркин табиатини ифодалашини тезда тушуниб оламиз. Идораси ҳам буни тасдиқлайди. Поли бетон, шифтида трубалар кўриниб турган катта хонани тасаввур қилинг. Бўялмаган ёғоч столлар орасида бокс учун ринг бўлиб, чигалини ёзиб олмоқчи бўлганларга мунтазир. Бир-икки дақиқага болаликни эслаб қолишса не ажаб. Шуни ўйлаб шекилли, тўртта ҳалинчак ҳам

¹ *Açorda de bacalhau* номли таомни алоҳида маслаҳат бераман (треска, тухум, нон, кервель...)

ясалган. Ҳалинчаклар жуда катта муваффақият қозонган, соғлиқ учун тамакидан кўра мақбул, - дейди Пауло Мигел.

Деворларга Худога муҳаббат лаззатини ифодаловчи, илоҳий мазмундаги ғоят соҳибжамол ярим яланғоч ёшларнинг улкан фотосуратлари осиб қўйилган. Айтишларича, бу бразилиялик йигит ва кизлар Рио фавеласидан келишмоқда. Фотограф: Франсуа Руссо.

Ранг-баранг қоғоз рулонлари Худога муҳаббат лаззати орасида нима қилиб турибди? Сеньор Периера да Силва жилмаяди.

- Компаниямнинг ўзига хослигини унутган кўринасиз.

Ғаройиб бу ғоя унга қандай келиб қолганини ҳикоя қилиб берди.

- Лас-Вегасни бориб кўришга қарор қилдим. Кутганимдан фаркли ўлароқ, менга жуда ёқди. Шундай бир «ножойнинг» ўртасидаги ясама жаннат. Ҳаммаси шу жумладан бошланди. Такрорлашдан тўхтамасдим «ножой, ножой...». Ҳожатхона ҳам «ножой», ҳожатхона қоғози ҳам «номахсулот». Нега энди ҳожатхона қоғозига ҳам Лас Вегасдек ҳайрон қолдирадиган тус бериб бўлмас экан? Ҳожатхона қоғозини нима ҳайрон қоларли қила олади? Жавоби ўзимда эди. Қора рангли ҳожатхона қоғози ҳайрон қолдирса керак, шундай эмасми?

Уни ноҳақ деб бўлар эканми?

- Қора ранг бошқа рангларга йўл очди. Нега энди одатдаги оч пуштининг ўрнига тўқ қизилни ишлатиб бўлмас экан? Нега энди яшилни ишлатмас эканмиз? Қувонч ҳамма жойда бўлиши керак эмасми? Ҳатто ҳожатхонада ҳам, нима дедингиз?

- Қўшиламан.

Пауло Мигел билан ўртамизда туғилган дўстлик, қувонч мулкани ҳеч қандай чекловларсиз ҳамма жойга ёйиш кераклигига ишонч воситасида кун давомида чуқурлашиб борди. Бу саноатчи ўта ширинтамоқ бўлиш билан бирга, турли соҳаларда жуда чуқур билим соҳиби ҳамдир.

Париждаги Конти қирғоғи, 23-уйдаги бешта академиянинг бошпанаси ҳисобланган бинонинг охириги қаватида юқори

савияли радио ҳам кўним топган. Уни ҳеч ким эшитмаса керак деб ўйлардим.

Мана шу ерда, Португалияда, гигиеник қоғозлар қироли мени хурсанд қилиш билан бирга, адашганим учун қаттиқ уялишимга ҳам сабаб бўлди. Бу Академия каналининг сўнгги эшиттиришлари орасида Паулога жуда маъқул бўлганлари профессор Жан Камбие иштирокидаги «Инсон мияси вақтни қандай илғайди?» ва фанлар академиясидан Кристиан Дюма иштирокидаги «Ўсимликларда ҳам гармонлар бор» номли эшиттириш эди.

Ринг турган зални кесиб ўтаётганимизда Пауло Мигел корпорациясининг пири ҳисобланадиган Рабледан¹ баланд овозда иқтибос келтирди:

«Кейин – деди Гаргантюа² – хожатдан сўнг тозаланиш учун бош кийими, ёстик, шиппак, ов халта, сават (жуда ёқимсиз!) ва шляпадан ҳам фойдаланиб кўрганман. Шляпаларнинг баъзилари жунли, баъзилари тақир, баъзилари бахмалдан, баъзилари эса тафтадан бўлади. Уларнинг ичида нажасдан энг яхши тозалайдигани жунли шляпа. Яна эса товук, хўроз, товук гўшти, хўкиз териси, ёввойи қуён, каптар, қорабузов, адвокат сумкаси, монахлар кийими, бош кийим – ҳаммаси билан артинганман».

Бирорта ҳам котиба ҳайрон бўлгани йўқ. «*Renova*» корхонасида бошлиқларнинг ўзига хослигига ўрганиб қолишган бўлса керак.

Фотима Биби Марямнинг бу «назокатли сўзлар»га муносабати қандай эканлигини билишнинг иложи бормикан? Дарвоқе, «*Renova*»нинг Лас-Вегасда ўйлаб топган стратегик йўналиши, қора ранг масаласидаги фикри қандай экан?

Бир бокира учун жуда уятли бўлса керак, ҳар ҳолда?

«Бироқ, хулосам шуки ва фикримда қатъий тураман, нажасдан тозаланиш учун момикқина ғоз жўжасидан яхшироғи йўқ. Фақат унинг бошини оёқлар орасида тутиб тура олинса бўлди. Менга ишонинг, момикқнинг мулойимлиги ва полапоннинг ҳарорати сабаб,

¹Рабле - Франсуа Рабле XVI аср француз ёзувчиси. Гаргантюа и Пантагрюёл номли сатирик роман муаллифи.

²Гаргантюа - Француз ёзувчиси Франсуа Рабленинг “Гаргантюа ва Пантагрюёл” сатирик романи қахрамони. Гаргантюанинг алоҳида сифати гавдасининг жуда ҳам катталиги ва мечкайлигида. Шунингдек, бу сўз ебтўймас деган маънони ҳам англатади.

орқангизда ажойиб лаззат туясиз. Жўжанинг иссиқлиги ичакларингиз ва юрагингиздан ўтиб, миянгизгача боради. Елезей майдонидаги қахрамон ва ярим-худолар илоҳий муҳаббат лаззатини асфоделюсдан¹, амброзия² ёхуд бу ерлик кексалар айтишадиганидек, нектардан³ эмас, балки менинг фикримча, ғоз жўжаси билан тозаланишдан топган бўларди».

Паулонинг айтганлари, 600 ходим ишлайдиган, таъминот ва сотиш билан чамбарчас боғланган хом ашё нархининг ўсиши, энергиянинг қимматлашуви, хуллас шафқатсиз кураш майдонида ғалаба учун ҳар куни жанг қилаётган корхона раҳбарининг ташвишиларни бир лаҳза бўлса ҳам унутиш учун эди. Рабледан мутлақо бошқача.

*

* *

Ҳақиқатга қайтамиз, яъни илмий-фантастикага демокчиман. «*Renova*» корхонасининг фаҳри бўлган №2 заводга кета туриб йўлда сариқ нимча ва оқ шапка кийиб олган жажжи жонзотларга дуч келдим.

Ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш илинжида корхона ўзга сайёраликларни ишга ёлладимикан?

Суриштиришлардан сўнг булар қайта ишлаш маданиятини, бугунги кунда ҳамма нарсани қайта ишлатиш ва ҳеч нарсани чиқиндига ташлаб юбормаслик кераклигини ўрганиш учун биргала бўлиб келишган коллеж талабалари эканини билдим. Ишни корхона хом ашёсининг ярмини ташкил қиладиган макулатурадан бошлашибди.

Бу завод роботлар ватани ҳисобланади. Улардан бир қизил-кулранг туслиси мени босиб кетишига сал қолди. Менга қараб, келаётган бўлса-да башқарувчиси мени кўриб қолар деган умидда эътибор бермабман. Пауло Мигел охирги дамда ҳаётимни сақлаб қолди. Бу махлуқ фақат лазер ёрдамида бошқарилиб, мени тўхташ лозим бўлган тўсиқ сифатида қабул

¹ Асфоделюс – раъногулдошлар оиласига мансуб оқ гул

² Амброзия – грек афсоналарига кўра асалдан тайёрланган, абадий ҳаёт бағишловчи, махсус Худолар таоми.

³ Нектар – грек мифологиясида ичувчига абадий ҳаёт берувчи асалдан тайёрланган илоҳий ичимлик.

қилмаганди. Мана сизга ёзувчиларнинг ҳақиқатдан олисда юришларига исбот.

Осиёнинг қитъамиздан етиб бўлмас даражада ўзиб кетажаги тўғрисидаги Европага тарқалаётган ғамгин фикр тўсиғи тараққиёт пасайиши ошиқларининг миясига сингиб қолган. Улар Торреш-Новашга келиб кўрсинлар. Бу кичкинагина мудроқ шаҳарда, кўпчилиги аёл муҳандислар томонидан, узокдан туриб бошқариладиган сўнгги авлод роботлари жамоаси гигиенани яхшилашга қаратилган 2000 турдаги қоғозларни тезлаштирилган суръатларда ишлаб чиқармоқдалар. Бироқ, бу «*Renova*» ва унинг ишчиларининг келажagini бежавотир қила оладими?

Пауло Мигел доимий одатича янада каттароқ табассум орқали юрагини ўртаётган безовталиқни назокат билан бекитаётганини сезиб турибман.

- Кўп нарса энергияга боғлиқ. Биз арзон, бироқ ҳажми катта маҳсулотларни юк машиналарда ташиймиз. Португалия ҳамма нарсадан узокда. Агар дизель ёнилғисининг нархи ошса, ишлаб чиқариш нархини қанчалик пасайтирмайлик савдо растасига етиб келгунча маҳсулотимизнинг нархи жуда ошиб кетади.

- Кейинчи?

- Асосий савдо марказларимизга яқинлашишимиз керак бўлади.

- Яъни?

- Заводни кўчириш.

Яна ўша ойдин ҳақиқатга дуч келдим. Масофа ва энергия, яхши кунда ҳам ёмон кунда ҳам, ҳақиқат қоясининг икки томони бўлиб қолаверади.

Бу туришда, Академия каналининг эшиттиришлари Пауло Мигелга кўп вақтлар асқотиши турган гап.

Парижга қайтганим ҳамон Конти қирғоғи 23 нинг томидаги радиочи дўстларимизга салом айтишга ваъда бердим. Уларнинг тортинчоқлигини биламан. Улар маданият соҳаси, мажбурмиз, дея ўзларини тингловчиларга бефарқ қилиб кўрсатишар. Бироқ, қувонч мулкининг кенгайишига кўшаётган хиссаларидан фахрланадилар.

Қоғоз геополитикаси II

Икки гигант – Индонезия ва Бразилия билан йўлимни тугатишдан олдин маълумотларни тўплаб, ҳисобот туздим.

1. Барча турдаги қоғозлар учун бўтқа ишлаб чиқариш дунё бўйича 400 миллион тоннани ташкил қилади.

2. Янги толадан қилинган бўтқа (энг катта қисми ёғочдан ва шунингдек бамбук ва шоли поясидан ҳам олинади) икки хил ишлаб чиқариш усулининг маҳсулидир.

- Кимёвий усул: лигнин толаларни боғлаб турувчи елимдир. Уни эритиб толаларни ажратиш учун турли кимёвий воситалардан фойдаланишади, жумладан натрий.

- Механик усул: толаларни зўрлаб ажратиш: бу янги толаларнинг асосий қисми қоғоз ва картон ишлаб чиқариш учун ишлатилади. Пахтанинг ошиғи бўлган каминанинг қоғоз бўтқасини текстилга ҳам ишлатишларини эшитиб хурсанд бўлдим. Хом ашёнинг аҳамияти йўқ, толаси бўлса бўлди.

3. Кўплаб қоғоз ишлаб чиқарувчилар бўтқани ўзлари ишлаб чиқарадилар. Бироқ, фақат бўтқа ишлаб чиқарувчи корхоналар ҳам бор. Маҳсулот ҳисобланган бўтқани бутун дунёдаги қоғоз ишлаб чиқарувчиларга пуллашади.

Асосий бўтқа ишлаб чиқарувчи корхоналар:

- «Fibria» (Бразилия) – йиллик 5,5 миллион тонна

- «April» (Индонезия) – йиллик 4 миллион тонна

- «Arauco» (Чили) – йиллик 3,6 миллион тонна

- «APP» (Индонезия) – йиллик 3 миллион тонна

- «Georgia-Pacific» (Шимолий Америка) – йиллик 2,5 миллион тонна

4. Европа шу бозордан 8 миллион тонна бўтқа (ички истеъмолнинг 17%) импорт қилади.

5. Ҳудудлараро қиёсий рақобат етиштирилаётган тур ва иқлим шароитига боғлиқ.

- Ҳар гектаридан олинadиган ёғоч самардорлиги 10 м³ дан (Скандинавия) 60м³ гача (Бразилия¹) етиб боради. Испания ва Португалияда бу кўрсаткич 15 м³ ни ташкил қилади.

¹ Сальвадор де Баия яқинидаги баъзи дарахтзорлардан 70м³гача ҳам ёғоч олинади.

Қонхўр Суматра (Индонезия)

Орол-шаҳар-давлат бўлган Сингапурга мажбуран кўниб ўтамиз.

Худудининг кичиклигига қарамасдан, қачон келмайин, ўша-ўша – куч-қудрат намоёнлиги, бетўхтов ҳаракатдаги бир оламнинг қоқ марказида ҳамма нарса ўша-ўша назоратда.

Атрофда, Малакка кўлтиғидаги қароқчилар ғимирлайди, Индонезия вулқонлари уйғонади, цунами ёприлади, ислом жангарилари хуруж қилади.

Сингапур ўйлаш, таҳлил қилиш, режалаштиришдан тўхтамайди.

Ва фойдаланиб қолади.

Ҳамма нарсдан.

Ҳар сафар ҳавасим ошиб кетганда, бу ғаройиб ўлканинг яширин ва қора доғларини эсга оламан. Қаттиққўл ҳокимият, бешафқат полиция, шаҳар четларида тўпланган миллионлаб ҳақ-ҳуқуқсиз, ҳашарга ишлайдиган чет эллик ишчилар ва G20га берилган ваъдаларга қарамасдан эҳтиётсиз фискал жаннат¹.

Бир нафас нафратланиб кетаман.

Кейин яна секинлик билан шу қадар билимдонлик, узоқни кўзлаган ва ўзаро уйғун улкан мақсадлар ҳамда уларни амалга ошириш учун ажратилган жуда катта маблағлар қаршисида қайтадан қойил қоламан.

Юзтадан битта мисол келтирайми?

Сувни қайта ишлаш.

Сингапур ҳам худди бошқа кўпчилик давлатлар қатори, бир пайтнинг ўзида, тошқинлар ва сув тақчиллигидан азият чекади.

2007 йил ҳокимият вакиллари ўзларининг кўз кўриб қулоқ эшитмаган режалари ҳақида менга гапириб беришган эди. Кўрфазга киришда улкан тўғон қуриб, унга ҳаддан ташқари катта насослар ўрнатилади. Ёмғир сувлари тўғонни тўлдириб,

¹ Давлат томонидан олиб бориладиган солиқ сиёсатининг тури. Тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш мақсадида корхоналарга кўплаб энгилликлар беришни назарда тутди.

ортиқчаси чиқариб юборилади. Тўрт йил ўтиб лойиҳа ҳақиқатга айланди ва ишлаяпти. Атрофини осмонўпар бинолар ўраган янги кўл пайдо бўлди.

Бошқа мисолми?

Олий мактабларнинг аъло даражаси. Бутун дунёдан ўқитувчиларни «Реал Мадрид» футбол юлдузларини сотиб олгани каби катта пул тўлаб ишга чорлайди.

Майдонини кенгайтира олмайдиган бу жажжи мамлакат келажагини ажойиб тарзда курмоқда.

Ушбу келажакнинг – кўплаб иш ўринлари, бисёр тақиқлар ва катта миқдордаги истеъмол – қанчалар жилвагарлиги, энди бу бошқа масала.

Бир соат ичида самолёт сизни бошқа бир оламга элтиб кўяди.

Индонезия.

Бир эмас ўн етти минг орол.

Беш миллион эмас икки юз эллик миллион аҳоли.

Ягона хитой миллати эмас кўп сонли миллатлар.

Назорат қилинадиган тараққиёт эмас, балки инсонлар ҳаракатчанлиги юзага келтирувчи чеклаб бўлмайдиган ва аҳоли сони сабаб заруратга айланган иқтисодий ўсиш.

Хуллас, эътибордан четда қолдириб бўлмайдиган мамлакат. У иқтисодий қувват жиҳатидан Ҳиндистоннинг ярмига тенг.

*

* *

Рио провинцияси пойтахти Пеқанбаруга кўниб ўтишимиз муқаддима ўрнида бўлди.

Яқинида нефть захираси топилгани боис, шаҳар шаҳдам қадамларда равнақ топа бошлади. Кўп қаватли бинолар баландлашмоқда, тирбандликлар туфайли янада секинроқ ҳаракатланувчи машиналар кўпайгандан кўпаймоқда. Янги бойларнинг фарзандлари янада ҳашаматлироқ тўйлар қилишмоқда. Бу якшанба қандайдир Лили қандайдир Ҳернандони ўзига бир умрлик ҳамроҳ қилиб танлабди. Ҳамма

жойда уларнинг рангин нақшлар билан безалган гулдан қилинган исмлари такрорланади.

Ёшларга омад тилаб, дунёдаги энг катта қоғоз фабрикалардан бири *APP* корхонасининг гултожи *Indah Kiat* заводини бориб кўришга қарор қилдим.

Расмий ташрифим рад этилгани сабаб Сиак дарёси орқали ўтадиган бўлдим. Олти юз от кучи итариб бораётган кемага чиқиш учун 3 миллион рупи (260 евро) тўладим. Жанубий-шарқий Осиёдаги дастлабки илохий неъмат бу – сувдир. Болалар чўмилишади, аёллар кир ювишади, эркаклар балиқ овлашади ва барчаси бизга қўл силташади. Дарахтлар эса сув билан суҳбат куради. Моторли кемамиз анча тез бораётган бўлса-да вақт тўхтаб қолгандек, экваторда турганимиз учун мавсум ҳам йўқдек. Ҳозиргина ёғиб ўтган ёмғир қайта ёғмоқчи бўлар эди.

Осмондаги катта булут яқинлашаётганимиздан дарак берарди. Бу рутубатли осмоннинг тусига ўхшамасди.

Кўкқисдан баҳайбат нарса.

Узоқда ебтўймас махлуқ, яъни тутаётган завод. Шу заҳоти тепалиқдек келадиган улкан ёғоч уюмлари, ебтўймаснинг озукаси кўзимга чалинди.

Дарё бўйлаб бошқа баржалар махлуқ тўхтаб қолмасин деб ёғочларни туширмоқда. Яна бошқа уюм, қутилар уюми, махлуқ чиқарган маҳсулот қоғоз бўтқани олиб кетишга шай контейнерлардир. Понтон бўйлаб кемалар уларни бутун дунёга тарқатиш учун олиб кетгани навбат кутмоқда.

Ҳар икки юз метрдаги миноралардан аскарлар бизни кузатиб туришганини унутаёзибман.

Унинг ёғоч билан қондириб бўлмайдиган нафсини ва заводнинг катталигини яхшироқ англаш учун кемада яна бир айланиб келмоқчи бўлдим.

Бу илтимосимни кема бошлиғи жеркиб рад этди. Индонезия тилини мутлақо билмасам-да чегарадан чиқиб кетганимни, ақлимни еб қўйганимни айтишганини тушуниб етдим. Бошқа жазони қўллаб ҳам ўтирмасдан, мурасага ўрин ҳам қолдирмай,

юк машиналарига акация ёғочи юкланаётган кўприкда мени қолдириб кетди.

Ерга оёғим тегар-тегмас қора мундирли киши қаршимда пайдо бўлди. Хавфсизлик ходими. Миноралардан туриб ахборот беришган бўлса керак. У менга завод бўйлаб сузиш тақиқланганини эслатди.

Ёки рухсат олиш лозим.

Хўш, менда рухсат бормиди?

Йўқ, демак бу ерда қиладиган ишим ҳам йўқ.

Пеканбаруга йўл олаётган бир машина мени олиб кетадиган бўлди.

Индонезиядаги қоғоз йўлим бошланди.

*

* *

Ҳамма сайёҳлар каби менинг ҳам ўз йўл коллекциям бор.

Йўллар бор жуда равон. Хоҳловчилар учун айтадиган бўлсам, улардан бири Таос томонда (Янги Мексика), қолганлари Кот Д'армор (Франция), Италия (Пенза), Англия (Ороллар ўлкаси) томонларда.

Йўллар бор қимирламайди. Тирбандлик бўйича жаҳон чемпиони, ундан қандай қутулганимизга ҳалигача ҳайронман. Рекорд: шаҳар марказидан Киншаса аэропортига бориш учун тўрт ярим соат.

Йўллар бор, аксарияти, ўлим йўллари.

Бу борада рақобат жуда кучли. Қоҳирадан Александрияга борадиган йўлмикан? Рио де Жанейродан Сантесга борадиганимикан? Ҳиндистондаги барча йўллармикан? Хатар пальмасини қайсига берсак экан?

Суматрани шимолдан жанубга томон кесиб ўтувчи ягона йўлнинг тури алоҳида. Ҳамма ўлим асбоблари шу ерда жам бўлган. Алдамчи йўл, баъзида жуда равон, тез юрасан, тўсатдан ўйдим-чуқурларга кирасан. «Ўпкасини қўлтиқлаган» ва «ўпкасини босиб олган» юк машиналари-ю «ўпкасини жуда ҳам босиб олган» ва майда қадам араваларнинг жинни тўдаси. Қувноқ ёшлар миниб олган мобилетлар эскадрилияси.

Тўсатдан чиқадиган кўтослар. Кўққисдан куйиб берадиган жала.
Туман.

Ўлим билан бетиним юзлашаверишдан кўнгилни овутадиган ягона нарса беқиёс, ҳатто бўғиб қўяр даражадаги ботаник хилма-хиллик. Ўт-ўланлар, дов-дарахтлар, баргларнинг ақлга сиғмас даражада кўплиги олдида биз – инсонларнинг бор-йўқлигимиз нима бўпти?

Бир маҳал шу ергача текис бўлган йўл кўтарила бошлади. У ниманидир ўйлаб қўйганга ўхшарди. Бу аниқ, узлуксиз уйлар мендан пана қилиб келаётган эҳтимол сирли, балки фахрли, ҳар ҳолда муҳим бир нарсани кўрсатмоқчи эди. Кўтарилиш пастроқ бир довонда тўхтади. Баланддан очилган манзарадан донг қотиб қолдим. Суматранинг янги қаҳрамони “ёғ пальмаси” билан танишадиган онларим келган эди. Бу улкан текисликни эгаллаб олган бир-бирига ўхшаш дарахтлар неча миллион экан?

Йўл ўз вазифасини адо этиб пастга эна бошладик. Шунчаки ўтиб кетаётган бўлсақда, йўл менга ўсимликлар дунёсида бундан буён ким ҳоким эканини кўрсатиб кетди. Бу ердаги бошқа ўсимликлар шартли эди. Оролнинг хазинаси ҳисобланган ананасдан сал каттароқ ва унинг бир тури бўлган ғадир-будир, юмалоқ ва жигаррангроқ тусдаги палма меваларини ташиётган ўнлаб юк машиналарига бошқачароқ, диярли мақтов назари билан қарай бошладим.

Вазифа бажарилди ва йўл пастга туша бошлади. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек, йўл менга ўсимликлар дунёсида ким ҳоким эканини тушунтириб кетди. Бу ердаги бошқа ўсимликлар шартли эди. Оролнинг хазинаси, ананаснинг бир тури ҳисобланадиган ғадир-будир, сал каттароқ, юмалоқ ва жигаррангроқ бўлган пальма меваларини ташиётган ўнлаб юк машиналарига бошқачароқ кўз билан қарай бошладим.

Ноқонунийлик дарси бўйича куннинг бошқа сабоғини айтай. Бироз дам олиш ниятида машинадан тушиб, юқорида айтиб ўтилган пальмалар эгаллаб олгани сабаб, сақланиб қолган ёввойи ўрмонга ўхшаб турган жойда бироз сайр қилиб юрмоқчи бўлдик. Кўпам илгарилашнинг иложи бўлмади. Виждонан

айтганда, яхши қаралган йўлакка тушиб юра бошлаган эдик хамки чоғроққина чодирлар тўдасига дуч келдик. Аллақачон ранги-кути ғазабнок, қўллари чопки дастасида йигирматача одам бизни ўраб ола бошлади.

Қайтимини сўраб ҳам ўтирмай ортга тисарилдик.

- Бу кимлар эди? – сўрадим хавф ортда қолгач.

- Ёғоч ёки ҳайвон контрабандаси билан шуғулланувчилар.

- Катта йўлнинг ёқасида-я?

- Фақат кичкина давлатлардагина полиция самарали иш олиб бориши мумкин.

Биз адоғи йўқ йўлда давом этдик.

Шаҳар ва қишлоқлар бирин-кетин ўтаверади.

Кейин эса тун парда ёйгач, ҳаққоний тарзда жонни гаровга қўйишга тўғри келди.

*

* *

Энг қийини биринчисидан ўтиб олиш. Ҳар сафар ўлдим-ов деб ўйлайсан. Тирик қолганингни кўриб, фалсафий ёндашасан ва охир оқибат жонингни Азроил ихтиёрига топширасан-кўясан. Ўйлашимча, бизнинг ягона омадимиз анча кеч бўлиб қолганидан «жон ишқибозлари» ҳам ухлаб қолган бўлса керак.

Машинамиз тўхтаган пайтда қачондир, қаергадир етиб келишимизга бўлган умид аллақачон мени тарк этганди.

*WWF*нинг маҳаллий вакили, менинг ҳамроҳим, Афдал фахр билан деди:

- Ўрмонлар кесилишининг бутун жаҳон пойтахти Римбо Гужана шу ер бўлади.

Биз ёлғиз хўранда бўлган яп-янги «Кентукки қоврилган жўжалари» ресторанида *WWF* намоиши шикоятга ўрин қолдирмади.

Индонезияда ишлаб чиқариладиган 7 миллион тонна қоғоз бўтқасининг 86% Суматрадан келади.

1988 йилда бу улкан оролнинг 58% ини ўрмон қоплаган эди, 25 миллион гектар. Бугун эса бу 29% дан сал ошади (12 миллион гектар).

Деразада бир улкан капалак бизни эшитиб тургандек эди. У канотларини шунчалар қаттиқ урардики, оқибатда ўнг канотини яралаб олди.

*

* *

Ўн бешта хонадан чиқиши мумкин бўлган шовқиннинг кучлилиги, турли-туманлиги, узлуксизлигининг бир жойга жамланиши бўйича уни ҳам Гиннеслар китобига киритиш лозимлигини айтмаганда «*Grand Retu*» меҳмонхонасига шикоят йўқ. Унинг устига ташқаридан келаётган дицибелларни ҳам кўшинг. Тепаликда жойлашгани учун шалтағи чиққан юк машиналари ҳам айни ёнгинангизда тезликни алмаштиради.

Ҳамма кулоқ тиқинларимдан фойдаланаман, аммо кор қилмайди.

Соат тўртда муаззин азонни бошлаган чоғ сабр косам тўлди.

Умуман олганда беозор бўлган Индонезия исломини яхши билмаслик эди бу.

Жазоир ёки Марокашдаги баъзи муаззинларнинг бўқиришидан фаркли ўлароқ, бу чакриқда қандайдир мулойимлик, ачиниш ва ҳалал беришдан хижолатланиш бор эди.

Нариги хоналардаги кўшниларим азон чақириғини эътиборга олиб, бирлари қилаётган фахш ишларини, бошқаси кулоқни тешгудек қилиб телевизор кўришни, яна бошқалари эса қаҳ-қаҳ уриб сув сепишишларини таққа тўхтатишди. Ҳатто юк машиналари ҳам бирдан камайиб қолишди ва ўтаётганлари ҳам ухлаётган кулоқларни ҳурмат қилиб ўтарди.

Ниҳоят, турган лаънати жойимни унутиб, табассум билан чуқур уйкуга кетдим.

Тонг отгач, бутун жаҳон ўрмон кесилишлари пойтахти бўлган бу жойни биз билган АҚШ Ғарбига ўхшатдим. Америка фильмларидаги черков ва унинг майдони ўрнида масжид, отлар ўрнида мобилетлар ҳамда тақачи ўрнида уяли телефонлар дўкони бўлган замонавий Осиёга хос АҚШ Ғарби.

*

* *

Чиройли боғ аро башанг уйлар. Гаражларда битта, баъзида иккита машина. Болалар, баъзилари нари борса ўн ёш, минискутерларда мактабдан қайтишади. Янада оддийроқ қилиш учун ғозлар тўдаси, ўрдаклар жуфтлиги ва қозикқа боғланган эчкилар.

Ҳамма жойдаги катта параболалар уйлардаги сифатли телевизорлардан дарак беради.

Бу қишлоқдаги тўқчилик қаердан келяпти экан? Ўрмонларнинг кесилиши уларга фойда келтирмоқдами? Шофёримиз Афдал бизга сирни ошкор этди (Хевея).

Бир роман ёзиш дардида Амазонкани ҳафталаб кезганим учун бу «йиғловчи дарахт»ни яхши биламан. Унинг ингичка, кўнғир танасидан чиқадиган шарбатдан каучук олинади.

Бир неча хевея плантацияларини кўргандим, бироқ пальма ёғининг даромади сабаб урфдан қолган бўлса керак деб ўйлаган эдим. Бразилиянинг шимоли ва Манаусни вайрон қилган бўлса ҳам 1870 йилларда хевеянинг Осиёга келиши Суматранинг очикқўл ва очикқўнгил, табассуми бисёр халқига яхшилик келтираётганидан бошим кўкка етди.

Телук Куантан шахрини тарк этганимизга бир соат бўлса ҳамки кемада сузгандек кетмоқдамиз. Машинамиз 4x4 гоҳида шўнғийди, гоҳида тирмашиб чиқади, ёмон тўлқинга қарши курашаётган кемадек бизни силкийди. Табиатан бардошли бўлсам ҳам йўлнинг бу даражада ёмонлигидан ажабланаман.

- Кесилган дарахтларни ташийдиган юк машиналари қаердан юришади? Бу йўлдан бўлмаса керак ҳар ҳолда!

Бошқача айтганда, бошқа яхшироқ йўлни билмайсизми демоқчи эдим.

Менинг ярим яширин шикоятимни сезмаган Афдал кулиб юборди.

- *АРР* дан сўранг! Бир ойдан буён, унда ишламайдиганларга унинг ҳудудига кириш тақиқланган.

- Демак яширинча кирамизми?

- Бошқа йўлини биласизми?

- Агар мени қўлга олишсачи?

WWF ходими менга истехзоли қараб, деди:

- Китобингиз учун ажойиб реклама бўлади, шундай эмасми?

Мендек эски ҳуқуқшуноснинг қонун-қоидага бўйсуниб иш қилиш одатини бир болакайнинг ҳис-ҳаяжони супуриб ташлади. Бунинг устига бечора машинамиз тўхтади. Йўлимизда учраган дарё илгарилашимизга имкон бермасди.

Учрашувга жиддий тайёрланган эдим. Чунки, ёмонни ҳар куни ҳам учратавермайсиз-да. Айниқса, *greenwashing*¹ корхоналарни табиатга кўпроқ эътибор қаратишга мажбур қилаётган ҳозирги замонда.

«*Asia Pulp and Paper- APP*»

«*Sinar Mas Groupe*» корхонаси филиали, Индонезиянинг иккинчи ёки учинчи рақамли энг бой оиласи бўлган Вижая хонадони мулки ҳисобланади.

APP: қоғоз саноатида дунёдаги етакчилардан бири. Барча турдаги қоғоз бўйича бир йиллик ишлаб чиқариш қуввати 15 миллион тонна. Уларни олтмиш бешта мамлакатга сотади.

APP: қарзларини қайтариш бўйича баъзи камчиликлар натижасида 2000 йил Нью-Йорк ва Сингапур биржаларидан чиқариб ташланган. АҚШ суди билан янги можаролар оқибатида АҚШ Импорт-Экспорт банкига 100 миллион АҚШ доллари жарима тўлашга ҳукм қилинган.

APP: унинг Хитойда ҳам бир неча заводи бор. Бироқ, асосий ишлаб чиқариш жойи Индонезиянинг Суматра оролидаги, ўсимлик ва ҳайвонот биохилмахиллигининг юраги ҳисобланган, Риу ва Жамби марказий вилоятларидир. У ерда қирилиб кетиш хавфида бўлган филлар, йўлбарслар ва орангутанларни учратиш мумкин.

APP: 20 йилдан бери ўрмонларни кесмоқда. 1984 йилдан буён бир миллион гектардан ортиқ ўрмонни бўтқага айлантирди. Борган сари кенгайиб бораётган дарахтлари кесилган майдонларга қайтадан дарахт экканликни даъво

¹ Яшил ниқоб – мухтасар қилиб айтганда, кўплаб ишлаб чиқарувчилар томонидан маҳсулотлари табиатга зарар келтирмасдан ишлаб чиқарилаётганлигини англатувчи яшил рангдаги ёрлик. Аксарият ҳолларда бу фақат реклама воситаси бўлиб қолаётганлиги, табиатга муносабат эскича давом этаётганлиги боис танқид остига олинган ва қатъий талаблар ишлаб чиқилган.

килади. Унинг гаплари бўйича ишлаб чиқарган бўтқасининг асосий қисми янги экилган дарахтлардан олинар эмиш. Ёлғон, дейди Индонезия табиат ҳимоячилари. Улар заводга эшигида туриб кираётган юк машиналарини текширишади. Эски ўрмондан келаётган аралаш, қизғиш тусли, эгри-бугри ёғочларни етиштирилган акация ва эвкалиптлардан фарқлашдан осони йўқ.

WWF амалга оширган охириги ҳисоб-китоб ва текширишлар натижасига кўра янчилиш учун келаётган ёғочларнинг 70% ҳали ҳам эски ўрмондан кесиб олинмоқда. Ваҳоланки, *APP* 100% етиштирилган дарахтлардан фойдаланиш ваъдасини бериб келади. Бу ваъда ҳар сафар кейинга сурилади, 2004 йилдан 2007 йилга, кейин 2009 йилга энди эса 2015 йилга. Ишлаб чиқариш куввати ва ваъдабозлигини таҳлил қилинса *WWF*нинг фикрича *APP* бу сафар ҳам сўзида турмайди.

APP: нега етиштиришдан кўра тайёр ўрмонни кесишни маъқул кўради? Акация ва эвкалипт тез ўссада (5 – 7 йил) эски ўрмонни кесганда кутишга ҳожат қолмайди.

APP: бошқа кўпчилик рақобатдошларидан фарқли ўларок, ўрмонларни кесилиб кетиши муаммо эканини ҳамон инкор этиб келади.

APP: провардида, *HCVF*¹ ни асраш бўйича хужжатга имзо чекишдан бош тортиб келади.

APP: йилдан-йилга биқиниб, корхонага тегишли бўлмаган барча шахсларни корхона худудига киришини тақиқлайди. Яширадиган нарсангиз борми *APP*?

Корхона худуди дарёнинг нариги томонидан бошланади. Бир тўда одамлар бизга яқинлашишмоқда. Улар бизни кутиб турганга ўхшарди. *WWF* ходими таништирар экан, мени ҳайрон қолдирди. Булар *APP*га қарши курашувчи қишлоқликлар экан. Табассум билан қўл бериб кўришамиз. Ўзимни Лотин Америкасига тушиб қолгандек ҳис этдим.

Улардан бирининг мансаби каттароққа ўхшаб кўринди. Бунинг сабабини кейинроқ билдим. Уни менга таништиришди.

¹ HCVF - High Conservation Value Forests

- Пендри. У ер билан боғлиқ барча муаммолардан воқиф.
Қайд қилиб қўйдим.

Мени ўзлари билан олиб кетишни таклиф қилишди. Улардан бири мобилетининг орқасидан жой кўрсатди. Ўйлашга ҳам улгурмасимдан остида оч жигарранг сув оқаётган, ярим чирик, лиқилдоқ бир неча тахтадан иборат кўприк ҳисобидаги нарса устидан юриб кетдик. Ана ҳозир сувга қулайдигандекман. Менинг жосуслик соҳасидаги фаолиятим шу тариқа масхара билан тугайди-ёв. Агар чўкиб кетмасам албатта. У ҳолда атроф-муҳит ҳимоясида шаҳид кетганлар қаторида бўламан.

Афсус, шон-шараф мени истамади. На бу дарёга, на бошқа шунақа тахталар устидан ўтган ўнлаб балчиқ кўлларга қуламадик.

Ундан йўлга эътиборлироқ бўлиб ҳайдашини қанчалик сўрамайин, ёмғир ювган қумли йўлакда мен томон қараб, гапиришдан тўхтамасди. Моторнинг тариллаган овози ва менинг Индонезия тилини билмаслигим туфайли мулоқотимиз жуда чекланган, айниқса хавфли эди. Чунки ҳар сафар бирор дарахт ёнидан ўтаётганимизда уни шарҳлар ҳамда маъқул ва номақул эканини айтиб ўтарди. Бош бармоқ юқорига хевея учун *good*; янги экилган барча акация ва эвкалипт плантациялари учун пастга *not good*. Энг даҳшатлиси, буни кўрсатиш учун ўнг қўли рулни қўйиб юборар эди. Мен эса унинг кетидан, юзимга имкон даражасида ишонч бериб, *good* ёки *not good* такрорлаб бош чайқайман.

Ниҳоят сал секинлатди. Ва тўхтади. Бир енгил тортиш мени камраб олди, аммо узок чўзилмади. Ҳамон тирикман, бироқ ёлғиз тирик бўлсам керак. Ҳамроҳим қотиб қолганча жим қараб, турарди.

У бу жойни бекорга танлагани йўқ. У ерга жанг учун куч тўплагани ёлғиз келиб турса керак. Эҳтимол йиғлаб кўз ёш тўкканидир.

Бу тепаликнинг устидан ҳаммаси кафтдек кўринади.

Фожеанинг кўлами. Фожеали якунга олиб борувчи шафқатсиз қадамлар.

Акт I – ҳозир: даҳшат шундоққина оёқларимиз остида. 300 гектарча жойда ҳамма ўсимлик жон таслим қилган. Фақат тўнкалар чиқиб турган ярадор қизғиш ер. Узоқ-узоқда бир якка дарахт беҳаё тукдек бўй чўзиб турибди. Мен жанг майдонларини кўрганман. Масалан, Шўмин де Дам жанги. Ўлим содир бўлганлигини кўра оламан. Мана ўша.

Вайрона тепаликнинг этагида сув оқмоқда. Қотиллар бир ингичка ўрмон тасмасини қолдириб кетишган. Гўё урушдан олдинги ҳолатни эслатиб туриш учундек. Шубҳасиз, қиялик жуда тик, ишлов бериш, кесиб олиш ва дарахтларни ташиш кийинроқ бўлган.

Акт II – келажак: кўз илғаши мумкин бўлган жойгача кичкина яшил тўпчалар, ҳаммаси бир хил ёғ пальмалари қатори. Сон-саноксиз ва мураккаб турдаги ўсимликлар жамиятини бошқариладиган ва бари бир-бирига ўхшовчи армияга айлантиришдек диктатор орзуси. Шоир Виктор Сегаленнинг кароматлари ёдимга тушди. Францияни бошқараётган Франсуа Миттеран нутқларини ёзаётганимда уч марталаб шу жумлани такрорлатарди. «Ўзгани англаш йўқолмоқда. Ер юзидаги энг асосий хатар ҳам шудир. Мана шу хавфга қарши курашиш, эҳтимол жонни ҳам қурбон қилиш керак»¹.

Бу даҳшатнинг нариги томонида тумандан бош чиқариб турган тепаликлар Букит Тигапулук миллий боғига тегишли. *АРР*нинг иштаҳасига боғ қанча вақт дош берар экан?

Мен турган жой «йўлак» ҳисобланади. Яъни катта ҳайвонларга бир ўрмон массивидан бошқасига ўтиб олиш учун муҳофазага олинган ҳудуд. Ҳайвонлар учун тирик қолишнинг

¹ Виктор Сегален (Victor Segalen: 1978-1919), француз адиби, шоир, этнограф, археолог, врач. Бир қанча асарлар муаллифи. Жумладан “Essai sur l'exotisme (Экзотика хусусида эссе)” фалсафий асарнинг муаллифи. Ўзининг бу асарида “Ўзгалик”, “Ўзганинг ўзгалиги”, “Ўзганинг ўзгалигини англаш”, “Ўзганинг ўзгалигини аслича қабул қилиш” каби бир қанча фалсафий атамаларни тилга олади. Хусусан, “Экзотика”га “киши билган, бошидан кечирган барча нарсалардан ташқаридаги янги нарсалар йиғиндиси, яъни барча Ўзга нарсалар” деб таъриф беради ва экзотика сўзининг маъно кўламини янада кенгайтириш учун “Ўзга” фалсафий атамасини қўллайди. Унинг тушунтиришича, “экзотикадан баҳра олиш” – бу “ўзгаларнинг ўзгалигини, яъни фарқлаб турувчи сифатларини, диний ва маданий ўзгалигини англаш, қабул қилиш ва тан олишдан ҳузурланишдир”.

ягона кафолати. Бетараф ҳолатда менга рақамларни айтишди. Бутун оролда 145 та каркидон, 250 та йўлбарс қолибди. Қариндошларимиз орангутанлар (орангутан сўзи «ўрмон халқи» деган маънони билдиради) жамоаси йигирма йилдан бери 50% га камайган. Ҳозир улар 5000 тача қолишган.

Қишлоқликлар дурбинларини чиқариб, уч юз метрча наридаги кўлларида қисқичлари бор иккита сариқ бульдозерни кузата бошладилар. Улар ерда ётган дарахтларни ўнтчасини бир қилиб, юк машинаси келиб олиб кетадиган чанага ўхшаш бир нарсага юкламоқдалар.

Қишлоқликлар безовта бўлиб қолишди.

- Яширининглар, бизни кўриб қолмасин!

Аҳмоқона ишшайдим.

- Кўриб қолса нима бўлади?

- Пендриддан сўранг.

- Шунчалик жиддийми?

- Етти ойга озодликдан маҳрум этиш. Агар сизни қизиқтирса...

Бундай надомат ва аҳмоқликни намойиш этаётган томошани тарк этгим йўқ. Минг йиллик ўрмондан яхшироқ фойдаланиш учун уни ҳожатхона қоғози бўтқасига айлантиришдан бошқа тузукроқ йўл топилмаганига мени ишонтира оладиган кимса бормикан?

Ўша пайт ҳамроҳларим осмондан келаётган товушни эшитиб қичқиришди.

- Вертолёт.

Шу заҳоти мобилетларимизга сакраб, газни босдикда, фронт чизиғи бўйлаб қочиб қолдик.

Худуддан чиқиш учун шерикларим хевея ўрмони орқали ўтувчи бошқа йўлни танлашди.

Менга яна кўпроқ ўргатиш умидида бу дарахтларнинг остида бошқа ўсимликлар қандай барқ уришаётганини кўрсатмоқчи бўлишарди.

Мен эса эгар устида силкинганча Амазонкага хос янги чириган ўт-ўлан ҳиди ва ғира-шираликни кўрардим.

Қишлоқлик мобилет ҳайдовчиси менинг ҳаяжонимни қайдан ҳам биларди?

*

* *

Навбатдаги суҳбатнинг ҳаммасини келтира олмайман. Билиб қўйингки, шу ҳудудда *APP* ўн тўққиз минг гектарга эга чиқди. Маҳаллий жамоа хўжаликлари шундан уч минг гектаридан ўзлари фойдаланиш ниятида. *APP* ҳукуматдан рухсат олганлигини рўқач қилиб унамаяпти. Маҳаллий аҳоли эса ўнлаб йиллар мобайнида шу ерда яшаса-да эгалик ҳуқуқининг йўқлиги сабаб ҳеч қандай қоғоз ишлаб чиқара олмайдилар. Жуда кўп учрайдиган икки ҳуқуқ ўртасидаги, яъни қонун белгилаган ва анъаналардан келиб чиқадиган бедаво қарама-қаршилиқ. *APP* ўз ерини ҳимоя қилишга қаттиқ бел боғлаганларни қўрқитиб қўйиш учун пўписа усулларини кўпайтирди. Қишлоқликлар ҳам қараб, ўтирмай бульдозерларни синдиришди, ишчилар яшайдиган чайлаларга ўт қўйишди.

Ниҳоят Пендри ҳақида билиб олдим.

Бир муштлашиш пайтида, *APP* фойдасига далил ва фактлар тўплайдиган, полиция уни қўлга олган.

Шу ергача жим келган Пендри гап бошлади.

- Эҳтимол сиз менга бу ғалати ҳолатни тушунтириб бера оларсиз? Бош вазир миллат балоси коррупцияни йўқотишга сўз берган эди. Хуллас, баъзи-баъзида ҳукумат ёки вазирлар айбланадилар. Жумладан, номунтазам равишда ер беришларда ҳам. Баъзилари ҳатто қамоққа ҳам олинади. Аммо, нега берилган ер қайтариб олинмайди? Нега бундан фойда кўраётган корхонага ҳеч нарса дейишмайди?

Пендри жилмаяди. Тушдан сўнг тутоққан дўстларини ёлғиз қолдира туриб қўшиб қўйди.

- Ёзувчи эканингизни биламан, буларни сиз айтишингиз керак. Биз қоғозга қарши эмасмиз. Аммо ўрмонни асраш лозим. Биз қурашдан тўхтамаймиз.

Курашнинг натижасига бўлган шубҳамни ҳамроҳлик учун ташаккурларим ҳарорати билан яшира олдим деб умид қиламан. Бечора ва қимматбаҳо мобилетлар! Қандай қилиб уларга кўпроқ куч-қудрат бериш мумкин экан?

Генератор шовқини кулоғимга чалинганда машинага чикмоқчи эдим. Секин ритмда, уришлари бир-биридан аниқ ажралиб ишляпти. Вьетнам тўғрисидаги фильмни хотирладим. Мен бу шовқинни танидим. Ўзимни гўлликка солмоқчи бўлдим, айниқса Пендрининг ёнида.

- Бу ҳам вертолётми!

Кулмаганликлари учун қишлоқликларга бир умр раҳмат дейман. Улар кўприк ёнидаги дарё бўйида насос турган чайла ва бир мовий чодирни кўрсатиш билан чекландилар. Фақат икки оғиз сўз айтдилар.

- Генератор, бу насос.

- Ёнидаги нусха эса олтин изловчи.

Яна бир аҳмоқона савол бериб юбордим.

- Ноқонунийми?

Танишларим бошқа жойга қарашни маъқул кўрдилар.

*

* *

Эртасига яна бошқа икки мулкни кўргани бордим.

Кириш расман тақиқлангани учун тасаввурга сиғмайдиган йўллардан юрдик.

Биринчи мулк «PT Wanamukti Wisesa» корхонасига берилган бўлиб, эллик минг гектарни ташкил этади. Ҳамма жойдаги катта плакатларда оқ фонга ёзилган мовий ҳарфлар корхона номини фахр билан эслатиб турибди. Бу плакатлар ўрнида бўлсам мақтанмаган бўлардим. Бу корхонанинг мақсади ўрмонни кесиб ўрнига хевея экишдан иборат. Кесилган ёғоч савдоси уларни унчалик ҳам қизиқтирмайди. Оқибатда, қоғозчиларга сотилмай қолган ёғочларни чуқурроқ жойга тўплаб ёқиб юборишади. Бироқ, ёғоч ҳамisha ҳам тўлиқ ёнавермайди ва хунук кўринишдаги чала ёнган дарахтлар уюми қолади.

Нарироқда «PT Lestari Asri Jaya» мулки етмиш минг гектар.

Бунисини эса фақат битта дарди бор, 50 км масофада жойлашган улкан заводнинг кундалик эҳтиёжларини кондириш. Уни озиклантириш учун фақат ва фақат ёғоч керак. Хуллас, ўрмонни кесишади. Бирма-бир, ичи ачимасдан. Бу одамлар жуда аниқ бўлгани учун чекловлар ҳам қатъий белгиланган. Сиз чегара бўйлабгина юришингиз мумкин.

Чап қўлда ҳақиқий ўрмон, тартибсизлик, айқаш-чуйқашлик, яшил қатламлардаги изчиллик, қуёш нурига талашиб кўкка ўрлаган ва осмон билан юзлашиб турган катта дарахтларнинг шохлари тушган ерни қоплаб олган папаротниклар.

Ўнг қўлда эса ҳеч вако йўқ. Кеча кўрганимдек, териси шилинган ўн, йигирма, юзлаб гектар ернинг қизғиш тусли ярасидан бошқа нарса йўқ.

Бу ўрмонда ҳайвонлар яшашган. Бульдозерлар янчиб кетмасидан олдин қочиб қолишдан бошқа чора топмаганликлари аниқ. Йўлбарсларни санаш учун WWF инфрақизил нурли камералар ўрнатган. Биринчи бўлақда ўн икки йўлбарс яшарди. Энди улар йўқ.

Қадим-қадимдан бу ўрмонда инсонлар жамоаси яшайди. Уларни Оранг Римба «ўрмон халқи»деб аташади.

Ҳайвонлар сингари улар ҳам қочиб қоладилар. Ҳафта сайин уларнинг худуди кичраймоқда.

Бугун уларнинг бирор жамоасини учратиш илинжидаман. Улар тинимсиз кўчиб юргани сабаб етиб олиш қийин. Илгари улар ов майдонини ўзгартириш учун кўчишган. Энди эса улкан кураклар уларни суриб ташламаслиги учун жойини ўзгартирмоқдалар. Бир ёш Оранг Римба менга ҳамроҳлик қилмоқда. У таслим бўлган ва шаҳарда яшашни танлаган. Лекин ҳар ҳафта мобилетда беш соат йўл босиб, ширинликлар, айниқса сигарет келтириш учун ўрмонга қайтади.

«Pick-up¹» нинг устида туриб уларнинг изини излаяпти. Ниҳоят у менга куритиш учун осиб қўйилган кийимларни кўрсатди. Битта шим, битта кўйлак ва кичкинагина сийнабанд.

¹ Автомашина русуми

Йўлакдан юриб боришнинг ўзи етарли. Бир оила бизга қараб, турибди. Учта аёл, иккита эркак, чодир остида ўтирган ўнточа бола. Бризент чодир дарахтларга тортилган. Нарироқдаги чайла, яъни нотекис жойлаштирилган бир неча тахта ёмғир кўп ёққанда бошпана бўлиб хизмат қилса керак.

Уч минг, беш минг йиллардан бери уларнинг яшаш тарзида нима ўзгарди? Улар шу ўрмоннинг замондошлари деган ёлғон фикрни айтаман ўз-ўзимга. Ўлгунча уни ҳимоялаймиз деб ишонтиришди. Бироқ қайси қурол билан?

Ҳақиқий ёввойини кўришга унчалик ҳам илҳақ эмасман. Аммо жуда ҳам чуқур моддий кашшоқлик юракни эзади. Нега уларга замонавийликнинг яхши томонларини бироз улашишмайди? Зеро, бу ерда йўл қўйилаётган нарса Индонезияга ярашмайди.

Кўлида икки бола кўтарган бир аёл менга мурожаат қилди.

- Йўл орқали келдингизми?

Шахарлик Оранг менга таржима қилиб турибди. Тасдиқладим. Тош ётқизилган, тўғри ва равон йўл алоқаларни осонлаштиришини айтиб мутлақо бекор қилдим.

Аёлнинг қаҳру ғазаби ҳеч қачон ёдимдан чиқмайди.

Оранг менга узук-юлук таржима қилди.

- Минг лаънат шу йўлга! Жонимизни олаётган найза ўша! Юк машиналари эса ўлим лашкарлари! Ҳақиқий ўрмонга йўл керак эмас. Ҳамма йўллар қонхўр зулук...

Мана шу йўл, мана шу қонхўр ҳам қоғоз йўлларидан биридир.

600 000 гектар
Аракруз (Бразилия)

Витория.

Эсприто Санто штати.

Айтишларича, ўртада жойлашган бой кўшни штат Минас Жераис унинг олтинларини талон-тарож қилувчиларга хизмат қилишидан чўчиб, худудида яхши йўллар қурилишида Муқаддас Рухга ҳалал берган эмиш.

Яна айтишларига кўра, биринчи кўчиб келганлар бу ердаги хаддан ташқари очофат чумолилар хужумига дош бера олмасдан, баландроқ жойларга қараб, югурганлар.

Витория. Рио де Жанейродан олти юз километр шимолда.

Глобаллашув.

Ўнг томонда, узокда, кўп қаватли бинолар устидан катта оқ тутун кўтарилмоқда. Ҳинд корхонаси «*ArcelorMittal*»! Эҳтимол, дунёдаги энг катта заводдир, дейди шофёр. Ҳар йили 8 миллион тонна пўлат ишлаб чиқаради. Президент Луланинг шахсан ўзи очиб берган.

Бразилия.

Йўл ёқалаб, ёнгинамизда, мотеллар қатор тизилган. Улар диққатни жалб этадиган ранглар ва *Alibi* каби чиройли номлар бўйича бир-бири билан баҳслашишади. Ва ҳамма катта харфлар билан ёзиб қўйган.

Янги йил катта акцияси

Соат 10 дан 18 гача

50% чегирма

2011 йил декабрнинг боши.

Ёмғирнинг савалаши денгизнинг ўкиришига кўшилиб кетган. Ёмғир ёққани сайин Сент-Эсприда одамлар сертабассум. Ҳатто, кучли ёмғир сабабли аэропорт ёпилса ҳам.

Одамларнинг кайфияти яхшилигининг ёмғирдан бошқа яна бир сабаби – соҳил бўйида яқинда нефть захираси топилган.

Аммо, ёмғирга куллуқ қилишни ҳеч ким қанда қилмайди.

Зеро, Сент-Эспри штатида эвкалипт дунёнинг исталган бошқа жойидагидан тез ўсар экан, бунга албатта Бразилия тупроғи, Бразилия қуёши ва ёмғир сабаб. Демак, эвкалипт қанча тез ўсса, Сент-Эспри шунча тез бойийди.

*

* *

Тан оламан, келаётганимда эвкалиптни хушламас эдим. Жилберто Фрейрининг унга бағишланган унчалик ҳам ижобий бўлмаган саҳифалари эсимда эди.

1936 йилда чоп этилган «Шакар ери»да Бразилия шимолий-шарқдаги шакарқамиш яккаҳокимлиги келтираётган зарарларни таҳлил этган.

У ўрмонларнинг кесилиши ва ажойиб маҳаллий дарахтлар ўрнига четдан келтирилганларни, хусусан Австралия эвкалиптини ўтказишларига кўз ёш тўкади.

«Ернинг жонини суғуриб оладиган, очофат ва қилтириқ, на инсонга соя, на шимолий-шарқ қушлари-ю ҳайвонларига бошпана бўла олмайдиган бу дарахтнинг парклар ва айникса, ўрмонларга ёйилиши нафақат ўсимликлар, балки ҳайвонлар ва инсонлар ҳаётига ҳам хавф туғдиради. Чунки, инсонлар учун фойдали бўлган кўплаб ўсимликлар ва ҳудуд иқтисодининг соғломлиги тез ўсувчи эвкалипт учун қурбон қилинаётган қушларга боғлиқ. Зеро, ҳеч бир агроном зарарли ҳашоратлардан қушларчалик яхши ҳимоялай олмайди. Масалан, Ани ёки Каен пихиси каби қушларнинг профилактик ёрдамни етарли даражада қадрламаган бўламиз.

Эвкалиптнинг қандай яхши томони бор? Тез ўсади (...).»

Индонезия ўрмонларини ёдга олдим. Ҳақиқий ўрмоннинг бошини егунча, эвкалипт бўлса ҳам эккан яхши эмасми?

Хуллас, кўришни кутардим. Чунки кўришни севаман. Кўрдим.

*

* *

Бир пайтлар, 1960-1970 йилларда, Лорентзен Свен Эрлинг исмли бир норвегиялик бўлган экан. Бу шимол одами имкониятлари бой, аммо юришиб кетиши кечикаётган

Бразилия деб аталмиш бир жануб мамлакатига муҳаббат қўйибди.

Лорентзен тадбиркор одам экан. Яъни кўпчилигимиз қатори гоғлар тинчлигини ўғирлаган, аммо, уларни ҳақиқатга айлантира оладиган киши экан.

Унинг фикру хаёлини бир дарахт, эвкалипт ўғирлаган экан. Бразилия бу дарахтни биларди. Катта миқдорда конларга устун ва темир йўл остига қўйиш учун тўсинлар ясаш мақсадида уни ватани – Австралиядан келтиришган эди.

Лорентзен эвкалиптни бошқа яхшироқ вазифага муносиб кўрарди. Шубҳасиз, у бу тез ўсадиган дарахт ва уйғонишга қарор қиладиган Бразилия ўртасидаги ўхшашликни сезган бўлса керак.

1967 йил кунларининг бирида Лорентзен яқинларини тўплаб дебди:

- Қаранглар, нима иш қилишимиз керак.

1. Улкан эвкалипт плантацияларини ташкил қиламиз.

2. Шу эвкалипт ҳисобига ишлайдиган дунёдаги энг катта заводни курамиз.

3. Маҳсулотимизни бутун дунёга порт орқали беҳавотир экспорт қиламиз.

- Хўш, ундан нима ишлаб чиқарамиз? – сўрабди яқинларидан бири.

- Қоғоз учун бўтқа. Унга ҳамма жойда талаб катта. Ваҳоланки, шимолдаги дарахтлар секин ўсгани боис бунча талабни қондира олмайди.

Ҳаш-паш дегунча корхонани очишибди ва ёнидаги шаҳар номи билан «Agacruz»деб аташибди. Йиллар кетидан йиллар ўтаверибди, жиддий тайёргарлик, эвкалипт ватани Австралияга саёхатлар давом этаверибди. Улар Бразилия ва қоғоз учун энг мос турларни излашар экан.

1967 йилда экишни бошлашибди.

1978 йилда биринчи завод ишга тушибди.

Муваффақият қозониб ривожлана бошлабди. Таваккалчилик ва синовлардан ўтиб «Agacruz» ривожланишда давом этибди. То 2008 йил ўлишига бир баҳя қолгунича. Бунга жаҳон

молиявий инқирози эмас, балки молиявий директорнинг ўйламай қилган иши сабаб бўлибди. Корхона ҳисобидаги пулларни фонд бозорида айлантириб, усталик қилмоқчи бўлган экан.

«Votorantim» жуда бақувват корхона, «Agacruz»ни сотиб олди. У цемент ва мева шарбати ишлаб чиқаради. Корхона энди «Fibria» деб номланади. Банкротликнинг даҳшатли оқибатларидан қутилиб қолиш учун давлат банки BNDES таъсисчилар сафига кирди.

Бразилиянинг чарақлаган агросаноат эпослари ичида завод қаҳрамон эмас.

Гарчи у, Лорентзен айтганидек, дунёда етакчи бўлса-да. Денгиздан икки километр масофада, навбат кутиб турган тоғдек келадиган ёғоч уюмлари, яна тоғдек келадиган қиринди пайрахалар, заводнинг миноралари, мўрилари, шийпонлари, труба тизимлари, тинитиш ҳовузлари, тўқсон олти гектарни эгаллайди. Йилига 2 миллион 300 минг тонна бўтқа ишлаб чиқариш учун у ҳар куни 23000м³ ёғочни ямламай ютиши лозим.

Асосий қаҳрамон порт ҳам эмас.

Гарчи ҳар йили 300 га яқин жуда улкан кемалар минглаб м³ оқиш қоғоз бўтқасини юклаб кетгани келсалар ҳам. Кемалар даставвал Европа (40%), кейин Осиё ва Шимолий Америка, хуллас мижозларнинг барчасига етказиб беради. Кўпчилик қутиларнинг устига болалар чизишадигандек зарғалдоқ рангли тўти тасвири туширилган. Бу бизнинг алифбони яхши билмайдиган хитой ҳаммоллари (docker) учун деб тушунтиришади. Гапирадиган қуш юк қайси мамлакатдан келаётганини кўрсатади.

Глобаллашув.

Порт улкан баржаларни ҳам доимий тарзда қабул қилади. Юм-юмалоқ, ям-яшил, ёқимтой бу баржалар шимолдан, Баия штатидан, гигант заводнинг иштаҳасини қондириш учун қучоғига ёғоч тўлдириб келмоқда. Менга айтишларича, битта баржа бир юз ўнта юк машинасининг юкини олиб келар экан.

Яшасин атроф-муҳитга дўст логистика! Яшасин денгиз транспорти!

Бундай улкан порт ва заводдан фақат ҳайратланиш ва лойиҳанинг бир бутунлиги ва уйғунлигига қойил қолиш мумкин.

Адашмадик.

«*Fibria*» корхонасига биринчилик ролини бераётган бу ёғоч. Баъзан кулранг, баъзан қизғиш, кам баргли, мўрт ва узун ёғоч. Хулоса қилганда ташқи қиёфаси чиройли бўлмаган ўсимлик.

Эвкалипт.

У учун қаттиқ қайғуришади. Унинг ҳаётини енгиллаштириш учун зарур ҳамма нарсани қилишади, уни эркалайдилар, химоя қиладилар. Унинг заррача инжиқлигига дарҳол жавоб беришади. Уни кино юлдузни ўраб олгандек ўраб туришади.

У юлдуз.

Фильм ҳам у ҳақда.

*

* *

Питомникда учрашув (17 гектар).

- Нега бунча катта?

Саволим директорнинг кулгисини қистатди.

- Фақатгина шу ҳудуднинг ўзида «*Fibria*» ҳар йили 60 миллион дона дарахт ўтқзади. Кўз илғаши мумкин бўлган жойгача столлар устида аёллар эгилиб ишлашмоқда. Уларнинг ҳаммаси оч яшил кийимда. Нима иш бажаришмоқда экан?

Директор менга сабр қилишни маслаҳат беради.

- Ҳозирданоқ сизни огоҳлантириб қўяй, на эвкалипт концепцияси, на уларнинг дунёга келиши инсонларникига ўхшамайди. Техник атама ҳам шоирона эмас: вегетатив кўпайиш.

У мени бир шийпонга олиб кирди. Унга кўзим тушмаган экан. Бу ерда столлар бетон билан алмаштирилган. Уларнинг ичида ҳаммаси бир хил ва анча ўсиб қолган ўсимликларни кўрдим.

- Сиз ҳақсиз, булар клонлар. Аёллар қилаётган ишга назар солинг.

Яқинроқ бордим. Кичкинагина эвкалиптлардан аёллар 10 сантиметрча узунликдаги қаламчаларни кесиб олишмоқда. Қаламчада битта барг бўлиши лозим. Улар халтачаларга солиб кўйилмоқда.

Япония ҳақида ўйлай бошладим.

- Бонсай¹ деб ўйлайсан киши. Бу эвкалиптлар ҳеч қачон каттармайдими?

- Ҳар куни битта шох чиқаради. Уларни она эвкалипт деб атаймиз.

Ғамгин, аммо саховатпеша тақдир!

- Кесиб олинган шох она дарахт билан генетик жиҳатдан бир хиллигини тушунгандирсиз. Бу клон. Шу шийпондан чиқадиган ҳамма қаламчалар бир хил клон.

- Бошқа шийпонларчи?

- Бошқа клонлар. Улар саккизта.

- Клонлаштириш шунчалар кўп экан-да!

- Айтсам ишонмайсиз. Бирор касаллик тарқалиб кетишидан қутилиб қолиш учун ҳар бир челга алоҳида клон экамиз.

10 сантиметрли қаламчага қайтайлик. Улар пластмасса идишчаларга экилади. Идишга шоли пўстлоғи, кокос ёнғоғи ушоқчалари ва бошқа бир қанча озуқавий унсурлар танлаб солинган. «Чақалоқ» эвкалипт буни севади ва мамнунлигининг исботи тариқасида тез ўсади.

- Идишда яшаш бошқа, ўрмон қийинчиликлари билан юзлашиш бошқа, деб уларга шивирлаб кўйишади гўдак қаровчилари.

Секин-секин улар кичкинтойни ҳимоялашни камайтириб борадилар. Уни ёруғлик билан юзлаштирадилар, томирларини бутаб чиқишади.

90 кундан кейин эса хайр.

Эвкалипт болалари ота-онасиникида қолиб кетмайди.

¹ Бонсай – катта дарахтнинг кичрайтирилган нусхасини тувакда ўстириш санъати.

Юк машиналари бўйи аллақачон 30 см бўлган кичкинтойларни олиб кетгани келади ва қайта экиш учун далага йўл оладилар.

*

* *

- Биласизми? – дейди менга директор. Бизнинг питомнигимиз фақат эвкалипт учун эмас.

Яхши иш қилинаётганини айтиш мажбуриятдан қалбаки камтарлик билан кулиб «*Fibria*»нинг ҳақиқий ўрмонни асрашдаги ролини айтиб беради.

- Бошқа томондан қонун ҳам бизни мажбур қилади. Баъзи химоя қилинган ҳудудларга, масалан, тепаликлар чўққисига, дарё қирғоқларига дарахтларимизни экиш мумкин эмас. Ва плантацияларимизнинг бешдан бир қисми миқдоридаги ўрмонни қайта тиклаш мажбуриятини ҳам унутмайлик.

Бу маъмурий мураккабликлардан биров чалкашиб қолган бўлсам-да, бош чайқаб маъқуллайман. Кейинги текширишларимга қараганда, ҳар ҳолда бу ерда қоидаларга риоя этишадиганга ўхшаяпти. Иккита Бразилия бормикан ёки? Ўрмонни асраб-авайлайдиган ақл билан иш қилувчи Бразилия ва ўрмонни қийратадиган Амазонка Бразилияси? Директорга мурожаат қилдим.

- Бундай «салб юришлари»га тенг савобли ишда питомникнинг ҳақиқий ўрмонга қандай фойдаси тегади?

- Эвкалиптлар каби 85 турдаги, ўрмонни қайта тиклашга хизмат қилувчи, дарахтларнинг клонларини етиштирамиз! Қаранг.

Кичкина бута ёнига энгашиб ёрликни ўқийман.

«*Pau Brasil, caesalpinia echinata*» мамлакатга номи берилган қизил танали дарахт тури.

*

* *

Плантациялар томон йўл олар эканман, энг ёмони, манзаранинг жароҳаталаридан кўрққан эдим.

Шубҳани донолик билан ифодаловчи ажойиб швецарча ибора билан айтганда, яхши маънода ҳафсалам пир бўлди.

Хуллас, эвкалиптни севиш маъқулроқ экан, хусусан 600 тур ичидан айниқса «*grandis*» ва «*urophylla*»ларни. Ҳамда, челлар кичик бўлгани (ҳеч қачон 20 гектрадан ошмайди) ва тез-тез янгилашиб тургани боис зерикмайсан. Кўзингиз якка ҳоким эвкалипт эгаллаган уфққача ястанган ғамгин далалар бўйлаб эмас, балки турли ёшдаги дарахтлараро саёхат қилади. Янги кесиб олинган далага питомникдан келган кичкинтойлар яқинда экилган. Бўйи бир метр.

Кўчанинг бу томонида вояга етган дарахтлар, уларнинг ёши бешда, бўйи 25 метр. Узокроқда ўн гектар «ўспирин» дарахтлар, икки ёшда, 12 метр.

Қонун белгилаб қўйганидек, ернинг катта қисмида, челлар орасида, сақлаб қолинган ҳақиқий ўрмон қад кўтариб турибди.

Хуллас, кўзингиз бундай турли-туманликдан ҳузурланади. Агар бирор бразилиялик Ил-де-Франсга келиб қолса, Босдаги бир хилликдан жаҳли чиқса керак.

*

* *

- Эвкалиптни шунча зўрлаш нега?

Луиз Жералдо таассуфда. Ўша FSC тамғасини олиб ташлаш унинг ёш бўйнига юкланган. Мулойимлик ва қатъийлик билан менинг фикримни ўзгартириш учун бор воситаларни ишга солади.

Муҳаббат дарси 1.

Гап-сўзлардан фарқли ўлароқ, эвкалипт табиатан чиқишимли. У бошқа ўсимликларнинг унга ҳамроҳлик қилишини маъқул кўради ва қолаверса, улар билан озикланади.

Тўпиққача қизил лойга ботиб, бир соатдан бери юряпмиз. Жуда ёш дарахт кўчатлари оралатиб маккажўхори, маниок, ловия кабилар экилган. Улар чиқишиб кетган шекилли, ҳаммаси яхши ўсмоқда. Бу қадар диққат билан экотизимни кузатишимнинг дастлабки сабаби сирпаниб йиқилмаслик учун.

Сабабнинг аҳамияти йўқ, менинг эътиборим Луизга маъкул. Бу яхши.

Ҳар 10 минутда ёмғир бизни ивитиб турибди. Ўзимни бретан, яъни ёмғирни дўсти деб таништирганим учун у мен ҳақимда қайғурмасди. У бретаннинг кимлигини ҳам, ёгингарчиликка алоҳида муносабатини ҳам унчалик билмасида, бош силтаб қўйган эди. Бу ҳам яхши.

Ўқитувчимга кейинги дарсга ўтсак ҳам бўлар дегим келарди. Ишонтириб айтаманки, эвкалиптнинг чиқишимли эканига ишонч ҳосил қилдим. Аммо Луиз ҳали тугатмаган эди.

- Бу экинлар маҳаллий халқ томонидан экилган.
- Тушундим, «*Fibria*» ҳам эвкалиптдек чиқишимли экан!

Луизнинг табассуми мукофот ўрнида мени озод қилди. Танаффус вақти келиб, машинага қайтдик. Негадир ўсиб қолгандекман. Эвкалипт менга ҳам таъсир қилиб бўйим ўсиб қолдимикан? Ҳа, йўқ, туфлимнинг тагидаги лой сабаб экан.

Дарснинг давоми сифатида Луиз менга дарахтлар орасига қўйилган кўк ва яшил кутиларни кўрсатди.

- Топинг-чи!
- Асалари кутиси.
- Офарин. У ёқ-бу ёғи йилига 90 тонна асал. Маҳаллий аҳолининг бундан қанча даромад олишини тасаввур қиляпсизми? Биргаликда кўп нарса қилиш мумкин. АҚШда ҳидларни севишади.

Ўн йиллар мобайнида давом этган маҳаллий халқ ва «*Fibria*» ўртасидаги жанжал ҳақида айтиб беришган эди. Маҳаллий халқ қадим-қадимдан шу жойда яшаб келишган. Бу улкан ҳудудларнинг бир қисми кундалик ёғоч таъминоти учун «*Fibria*» га керак бўлиб қолди.

Мунозаралар жанжалли тўқнашувларгача бориб етди.
Ҳукумат аралашди.

«*Fibria*» 11000 гектардан воз кечди. Тинчлик сулҳи тузилгач, ҳамкорликка йўл очилди. Дарахтлар орасига экилган экинлар бунга мисол. Бошқа лойиҳалар ҳам ривожланипти (таълимга, гигиенага, агрономияга оид лойиҳалар).

Яна ўша, корхонанинг қотилига айланаёзган икки унсур хаёлимга келди.

1. Очкўзликнинг янгича ифодаси, молиявий тентаклик.
2. Инсон билан бирга дунёга келган кураш, ер учун урушлар.

*

* *

Муҳаббат дарси 2.

- Йўқ, эвкалипт биз ўйлагандек чўллатувчи эмас.

Менинг сув мавзусида ёзганимни билгани сабабли Луиз менга кўрсатиш учун бир ҳақиқатни тайёрлаб қўйган экан. Бу рад этиб бўлмас ва якуний исбот воситасида унинг севимли дарахтига қўйилаётган энг катта айблов олиб ташланиши керак эди.

- Қаранг.

Вояга етган эвкалипт остидан бир ўра қазишибди.

- Келинг, тушиб кўринг!

Эҳтиёт бўлиб бамбук нарвоннинг поғоналарига оёғимни қўя бошладим.

- Кўркманг, тушаверинг!

Тезлашдим. Франциянинг обрўси гаровда турибди ахир.

- Хўш!

- Илдизлар!

- Ҳа, илдизлар!

- Уларни бунча калта деб ўйламагандим.

- Ўртача 2,5 метр.

- Шамол қаттиқ эсмагани маъқул экан.

- Сизга буни тушунтирмақчи эмасдим.

Юқорида турган Луизнинг мулойим оҳангида ўзгариш пайдо бўлган эди.

- Ер ости сувлари 15 метр чуқурликда. Сиз таъкидлаган шу калта томирлар қандай қилиб шунча чуқурдан сувни сўриб олиши мумкин? Чиқаверинг!

Чиқиб олгач гапни давом эттирмақчи эдим. Имкони бўлмади. Эвкалиптшунос ўқитувчим мени кейинги босқичга етаклади.

*
* *

3 дарс.

- Мана бу мачтанинг учига чиқиб олган одам нима иш қилаётганини топинг-чи.

Осмонга қарадим.

Дарахтлардан анча баландда, яъни 30-35 метрлар баландликда ичида кимдир бор бир кабинани кўрдим.

- Чиқиб кўрасизми?

Бошим айланади. Кўрқувдан титраб кетдим.

Луиз жилмайди.

- Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим. Бу алпинист – олим. У буғланиш даражасини ўлчаяпти. Натижаларни сизга айтсам, уларга кўра эвкалипт бошқа дарахтлардан кўра кўп сув ичмайди. Шунингдек, ёмғир ёққанида эвкалипт плантациясида ерга сув кўпроқ тушади. Ҳақиқий ўрмонда эса сувнинг аксариятини ўрмоннинг юқори қатлами тутиб қолади. Бундан ташқари биласизми, 1 кг ёғоч ишлаб чиқариш учун эвкалипт 0,43 м³ сув истеъмол қилади. Ваҳоланки, 1 кг маккажўҳори учун 1 м³, соя учун 1,65 м³, товук гўшти учун 3,5 м³, мол гўшти учун 15 м³ сув сарфланади.

Унинг ҳимоя нутқини ҳеч ким тўхтата олмасди.

Мен эса, мутлақо чарчаганимдан, таслим бўлганимни ҳеч қандай шартларсиз тан олишга тайёр эдим.

Ҳа, пушаймон бўлиб тавба қилгандим.

Ҳа, эвкалиптнинг энг маҳсулдор ва дарахтларнинг энг хурматга лойиғи эканини тан олган эдим.

Бундан кейин уни ёлғон гаплар айтиб юрувчи душманларидан ҳамма жойда ҳимоя қилишга бел боғлаган эдим.

Янги дўстларим орасида бироз сайр қилмоқчи бўлдим.

Бирга сайр қилгани кетдик.

Тўғри чизиқларни севадиган каминага улар истаганча топилади. Узун горизонтал қаторлар, ўзаро кесишадиган дарахт йўлаклари.

Қуриган барглар оёғим остида шитирлайди. Гўё илонларни ҳайдаш учун Луиз олдинда юриб борарди.

Унга ёқиш учун ўзимни илонлардан безовтадек қилиб кўрсатардим. Бироқ, оёғим остида тирик ҳаёт белгилари унчалик ҳам кўпга ўхшамасди, ҳар ҳолда ўсимликлар деярли йўқ, қанча қулоқ тутсам ҳам қушларнинг сайраши жуда кам эди.

Бечора Луиз, қандай қилиб унинг жаҳлини чиқармасдан ҳафсалам пир бўлганини билдирсам экан? Лекин у шаштимнинг йўқлигидан ҳаммасини сезиб турарди.

Сўзнинг салмоғини биладиган яхши педагог сингари менга сўнгги сўзни айтиш учун охириги кечки овқатни кутиб юрган эди.

- Биладан, мен ютқаздим. Сиз эвкалипт ерни кучсизлантиришига ҳали ҳам ишонасиз. Мен сизнинг эътиборингизга бунинг аксини тасдиқловчи барча изланиш натижаларини баён қилдим. Лекин уларга ишонармикансиз? Қолгани ақлингизга ҳавола. Декарт замонидан буён бутун дунё французларда мантиқ борлигини яхши билади. Ақл-чи? Биринчи дарахтларимизни 1967 йилда экканмиз. Бугунгача тўлиқ 7 ҳосил даври алмашди. Илло, дарахтларимиз ерга шунчалар зарар келтирар экан, қайси каромат сабаб ҳосилдорлигимиз ўсишдан тўхтамаяпти? Саёҳатингиз яхши ўтсин!

Ва мен эҳтимолий ақлим билан ёлғиз қолдим.

Эртасига Луиздан қуйидаги хатни олдим.

«Текшириб кўрдим, фақатгина Агасгуз ҳудудида мавжуд бўлган қушлар 559 турни ташкил этар экан. Омон бўлинг.»

Кундай равшан, бу одам қатъий фикрда.

Тан оламан «*Fibria*» мени ҳайрон қолдирди.

Бу даражада мукамал, бутун ишлаб чиқариш жараёнларининг назорати ҳамда атроф-муҳит ва ижтимоий ҳаракатларни йўлга қўйиш учун бир хил даражада куч сарфлаётган корхонани камдан-кам кўрганман.

Биладан. Бразилияга ҳамма саёҳатим бир хил. Қойил қоламан. Мамлакатнинг бутунлигича қувончли равнақи мени қойил қолдиради. Ва ҳар сафар азобланаман. Айтиб ўтиш

керакки, бизнинг дардман Европага солиштирганда борган сари табиатга кўпроқ озор бермоқда. Биламан. Ривожланишнинг бу ақлдан озган пойгаси зўравонликлар эвазигалигини биламан. Хитойдаги каби. Хитойдагидан анча камроқ.

Менинг сафарим чоғида республика сенати Ўрмон кодексига киритиладиган ўзгаришларни муҳокама қилаётган эди.

«*Ambientalistas*» ва «*ruralistas*» лар ўртасида мунозаралар авж олганди. Улар ўзларига дўст парламент аъзоларининг сайлов компанияларини молиялашда ҳам қараб, турмаганлар.

Тайинли хулоса ясаш учун менинг охирги – бошқаларни ҳам эшитиб кўришдан бошқа чорам қолмаганди. Ва бу албатта, президент Луланинг мамлакатига бўлган болаларча ҳавасимни бироз мўътадиллаштириш учун ҳам зарур эди.

*WWF*нинг Бразилия бўлими билан боғландим.

Янги Ўрмон кодекси курашчиларнинг ғазабини пасанда қилгани йўқ. Янги кодекс нафақат ноқонуний кесилган ўрмонлар гуноҳидан ўтар, балки, келажакдаги суиистеъмолларнинг жазосиз қолишини ҳам кафолатидир. Шунингдек, бу ислоҳот ҳимояланган ҳудудлар миқдорини Германия, Италия ва Австрия ҳудудларига тенг миқдорда, яъни 75 миллион гектарга қисқартиради.

Мен «*Fibria*» ни тилга олганимда Бразилия курашчилари яна жилмайишди. Ўйлаганимдек бўлиб чиқди. Умуман олганда бу корхонанинг бугунги амали тузук. Қилинган зўравонликлар ўтмишда, хотираларда қолди. Унинг иқтисодий самарадолиги жамият ва атроф-муҳитни асраб-авайлашни ҳақиқатдан ҳам ўзига дўст тутган. Бундан ташқари «*Fibria*» «*New Generation Plantations Project*» лойиҳасида ҳам жуда фаол. *WWF* томонидан йўлга қўйилган бу лойиҳа экилган ўрмонлардан атроф-муҳитни ифлосламасдан ҳам фойдаланиш мумкинлигини исботлай бошлади.

Эвкалипт «*grandis*» ва «*urophilla*» шунча муҳаббатга арзирмикан?

Эвкалиптга шараф ёхуд янги билимлар

Нансини севаман.

Станислас майдони ва уни ўраб турган фонтанлари учун (хайкалтарош Диудоне-Бартелеми Гибалга шараф).

Архитектура билан ботаникани уйғунлаштираётган Янги санъат мактаби учун.

Ёзувчиларга катта икром кўрсатадиган мэрнинг рафиқаси Франсуаз учун.

Афсус, кўпчиликка маълум бўлмаган, эвкалиптга оид билимлар учун. Чунки агрономияга оид илмий изланишлар олиб борадиган Миллий институт дунёга машхур, энг ривожланаётган илмий марказларидан бирини Лореннинг пойтахтига жойлаштиришни ихтиёр этган.

Бу киши Жак Ранжер, педолог¹, яъни ершунос олим.

Бу киши Лорен Сент-Андре, CIRAD² агрономи, ўрмоншунос олим. У учинчи фарзандини кутаётгани боис уяли телефонини ёниқ қолдираётгани учун узр сўради.

- Хуллас, жаноблар, бир савол, энг асосий айблов: эвкалипт тупрокни кучсизлантирадими?

- Сафсата! Бу дарахт ўсадиган тропик тупроқлар ер юзасидаги энг кучсизларидан ҳисобланади. Ҳамма дарахтлар, ҳамма ўсимликлар, ҳамма тирик жонзотлар каби унга ҳам озуқа зарур. Демак у ҳам керагини қидириб топади. Бироқ, икки йилдан сўнг у озуқа тўплашдан тўхтайтиди. Бу пайтга келиб, машина ишга тушган бўлади. Бу дўстимиз, ҳа, у бизнинг дўстимиз, қайта ишлаш хусусиятига эга. Дастлаб у озик моддаларни ёғочдан пўстлоққа томон ҳаракати мобайнида қайта ишласа, кейин барглар воситасида қайта ишлайди. Барглар тўкилиб чириганда ҳеч бўлмаганда ердан олганича миқдорда унга қайтаради. Конгода саванна тупроғи билан

¹ Педолог – ершунос.

² CIRAD (Centre de coopération internationale en recherche agronomique pour le développement) – Тараққиёт учун агрономияга оид илмий тадқиқодлар бўйича халқаро ҳамкорлик маркази.

дарахтзорникини солиштириб кўрганимизда эвкалипт экилган майдон тупроғи саваннаникидан анча бой чиққан.

Икки олим устимдан кулишарди.

- Бразилияликлар хосилдорлик билан мақтанишибди. Бу фақатгина ерга ёки дарахт турига боғлиқ эмас. Улар ўғит ҳақида оғиз очишмагандир? Шундайми? Ваҳоланки уни аяшмайди. Йўкса қандай қиладилар? Ернинг жони йўқ-ку. Ўғитнинг нархи ошгани боис улар ўйлаб қолишган. Биз ҳам. Йўли осон. Эвкалипт орасига акация экилади. Бу дарахт ҳаводаги азотни тўплайди.

Бор диққатимни бир жойга тўплаб, уларни жон қулоғим билан тинглардим. Болалигимдан, яхшилаб тушуниб олиш истагида ўзимни унутиб қўйган ҳолларим бўлиб турарди. Бирдан ҳикоядан ташқаридаги барча борлиқ билан алоқам узилиб қоларди.

Улар билан соатлаб қолган бўлардим.

Аммо бўлажак отанинг телефони хаёлимдан кетмасди. Ҳозирча у жиринглагани йўқ, бироқ бўлғуси онани узоқ вақт ёлғиз қолдириш учун бу сабаб бўла олмайди!

Менинг севимли мавзум сувга оид охирги саволимни бердим. Эвкалиптни мечкай сувхўр дейишлари ҳақиқатми?

Олимлар яна кулишди. Яна қайта такрорлашаётганларидан таассуфда эдилар.

- Бу сувга чанқоқлик озукага чанқоқлик билан бир хил. Кўп ёғоч ишлаб чиқариш учун дарахт кўп сув ичиши керак. Бу етказиб берадиган ёғочига мутаносиб бўлиб, қишлоғимизда ўсадиган эман ҳам шунча сув ичади. Сизнинг изланишларингиз жуда кенг тарқалган ва мутлақо нотўғри бўлган фикрнинг аксини, яъни ер юзига борган сари кўпроқ қоғоз кераклигини тасдиқлаган бўлса керак.

Бош ирғадим.

- Бу янада кўпроқ ёғоч талаб қилади. Сизни билмадим-у, мен ўрмонларнинг кесилишидан кўра дарахт ўтқазилишини маъқулроқ кўраман.

Жак Ранжер гапга хулоса ясади.

- Албатта ҳамма жойга эвкалипт ўтқазиб бўлмайди. Жанубий Африка бу қилмиши учун таъзирини еди. Албатта у экиладиган ерни бойитиш, манзарани ҳам инobatга олиш, кичик ҳудудларга экишдан бошлаш, далаларни шахмат тахтаси усулида бошқариш керак. Уфққача, ҳамма жойга экиб ташлаш керак эмас. Аммо кўпинча дарахтни ноҳақ айблашади. Тушунарсиз фикрлар ҳаммасини бечора дарахтга тўнкаб, уни ёлғон гаплар билан янчиб ташлаганлар. Провардида...

Олим менга мулойим жилмайиб нигоҳ ташлади.

- Пировардида, бизга ишонинг, у беозор дарахт.

Қоғоз қатловчиларга шараф

Саёҳатимни Осиёдан бошлаганман ва Осиёда тугатишни истардим. Чунки, билмадим нега, юрагимизнинг туб-тубидан жой олиб, бизни жуда узоқ-узоқларга етакловчи энг қизик хикоялар айлана кўринишда бўлади. Хиросималик қизча Садако воқеаси мени шунчалар таъсирлантирдикки, менда оригами ва унга ўзини бағишлаганлар ҳақида кўпроқ билиш истаги пайдо бўлди.

Даставвал, оригами японча ору – қатламоқ ва ками – қоғоз сўзларидан олинганини билиб олдим.

Яна билдимки, Безак санъати миллий олий ўқув юртини тамомлаган Жан Клод Коррес томонидан 1978 йилда ташкил этилган Француз қоғоз қатловчилар ҳаракати ҳам бор экан.

Мурожаат қилдим (01 43 43 01 69). Учрашув белгиланди.

Ален Жоржо ўзини таништирди. Орел Дуда унга ҳамроҳлик қиларди. Бу даражада шоиртабиат икки зотни ҳеч қачон учратмаганман. Биринчиси Париж зарбхонасидан яқинда пенсияга чиққан. Иккинчиси ёш ва иқтидорли санъаткор.

Совғаларни ҳадя этиб бўлишгач (иккиси ҳам метро чипталарини донолик билан қатлашдан ясалган катта қорбобо ва фил), улар мени Левис Карролга (у ҳам қоғоз қатловчи) хузур бағишлайдиган бир оламга бошлашди.

Қатлаш – бу тириклик белгиси. Ер пайдо бўлганида водийлар, тоғлар дунёга келган ва ер юзаси кенгая борган.

Қатлаш – бу фалсафа. Мураккаб матн ишқибозларини Жил Делюзнинг Лейбницга ёзган шарҳларини ўқишни маслаҳат бераман.

Қатлаш – бу педагогика. Ўқитиш услублари ва жумладан болалар боғчаси кашфиётчиси буюк педагог Фредрих Фробелни (1782–1852) биласизми? У кичик ёшдаги болаларда геометрияга қизиқиш пайдо қилишда қоғоз қатлашни жуда ҳам маъқуллайди. Чунки қатлаш математик фаолият ҳамдир. Бу соҳанинг усталари жуда кўп. Улар шаклларнинг изчил кетма-

кетлигидан ҳузурланиб, моддийлик ва виртуалликни тадқиқ қиладилар.

Қатлаш – бу албатта кўнгилоҷар ўйин. Аммо «жиддий фаолият» доирасида ҳам фойдаси тегиб қолиши мумкин. Ҳар ҳар замонда қоғоз самолётлар бўйича жаҳон чемпионати ўтказиб турилади. Байрамга «Boeng» ва «Airbus» компанияларидан муҳандислар таклиф қилиниб, кўпинча улар янги ғоялар билан қайтадилар. Улар бу янги ғоялардан ҳақиқий самолётларнинг узоқроққа учишларини таъминлашда фойдаланишади.

Қатлаш – бу эсперанто ёки солфуджио каби умумий тил. Сўзлар шарт эмас, схемаларнинг ўзи кифоя.

Қатлаш – бу маънавият. Онг машқи. Жуда катта аниқлик билан иш босқичларига бирма-бир амал қилиш лозим. Оддий қоғоз варағидан елим ва бошқа воситаларни ишлатмасдан буқа, атиргул, Донкихот ёки автопортрет ясаш учун ўтилиши лозим босқичлар қанчалар кўплигини фақат Худо билади.

Қатлаш – рақсга ўхшайди. Бу рақс бармоқ учида ижро этилади.

Қатлаш – мусиқага ҳам ўхшайди, чунки ҳар бир шакл бошқа кўринишга ўтувчи янги шаклни келтириб чиқаради.

Ва ниҳоят, қатлаш – бу санъат. Токио Қоғоз музейида Акира Йошизаванинг (1911-2005) кўрғазмасида қатнаша олмаганимдан таассуфдалигимни айтганман. Ҳар бири алоҳида турдаги итти ифодаловчи (каниш, сеттер, бишон, булдог...) мана шу 30 та жажжи асарлардан сиз бундан йигирма чандон ҳайратланган бўлардингиз. Томоша қилсангиз мўъжизанинг ўзи, бажармоқчи бўлсангиз сир-синоат. Янги дўстларим Ален ва Орел Йошизава усталарнинг устаси эканини таъкидлашди.

Уларга ташаккур ўрнида мен, академиямизни, ўз ишхонамизни, Мазарини кутубхонасини кўрсатдим.

Конти қирғоғига қараган пештоққа томон юраётганимизда кимдир мени чақирди. Бу қабулда ўтирадиган дилбар хоним Франсуаз Гассин эди.

- Жаноб Орсенна! Жаноб Орсенна! Сиз учун қоғоздан қатлаб ишланган бир совға келди!

Бўёқ сотувчи Париж (Франция)

Яна Парижга қайтганини ҳис қилиш учун Сена бўйлаб сайр қилишдан яхшиси йўқ. Кетганига ўпка қилмай шаҳар сени исрофгар фарзанддек кутиб олади. Ўз чиройига ишонганидан, жилмайиб сўраб ҳам кўяди «кетишинг шартмиди? Дунёни кезиб шу ердаги Биби Марям ибодатхонаси ва Конкорда майдони оралиғидан ҳам гўзалроқ жой топа олдингми?»

Гюстав Синнелие кимёгар эди. Рангларга бўлган катта кизиқиши сабаб уларни ишлаб чиқаришга бел боғлади.

1887 йилда чап қирғоқда очган дўкони тезда санъаткорларнинг севимли гўшасига айланди.

Манзил ҳам, келиб-кетувчилар ҳам ўзгаргани йўқ. Волтер қирғоғи, 3-уйнинг эшигини тақиллатсангиз бас. Бўёқ олгани келган турли ёш ва миллат вакиллари бўлган рассомлар орасига йўл оласиз. Нега шунчалик ҳам японлар кўп?

Иккинчи қаватга чиқинг.

Жаноб Патрис сизни кутмоқда.

Сиз излаётган пигмент қанақа бўлишидан қатъий назар топиб беради. Унинг ортида ўнлаб идишлар тизилиб турибди.

Бироқ унинг ёқтиргани қоғоз. Жуда ёшлигидан энг ноёб қоғозларни тўплаш учун бутун дунёни кезиб чиққан: Япония, Корея, Хитой, Таиланд, Бутан, Бразилия. Мексикада бир шаман унга шифобахш қоғоз ҳам совға қилган.

Жаноб Патрис жилмаяди.

- Захирамнинг ўзига хослиги ва турли-туманлигини кафолатлайман. Аммо давомийлигини эмас. Усталар асосан тоғлардаги энг тоза сувлар бўйида кўним топганлар. Баъзан бир неча йил ишлашади. Баъзида эса огоҳлантириб ҳам ўтирмай ишни узиб кўйишади. Эҳтимол қайта бошлар.

Таъминотчилари орасидан машхур усталарнинг исмини айтишини сўраганимда жаноб Патрис елка қисди.

- Мени айтади деб ўйлайсизми?

У фақат менга фахрланиш учун сабаблардан бирини айтди, холос.

- Баъзилар аниқ бир қоғозни излаб келадилар. Бироқ, кўпинча қоғоз, менинг қоғозим уларга таъсир кўрсатади. Ҳатто, айтишим мумкинки, асар қандай бўлиши лозимлигини уларга қоғоз белгилаб беради.

Бир куни, дўкон бошқарувчисидан Синнелие таклиф қилаётган барча қоғозларнинг каталоги борми, деб сўраганимда у мени довдир деб ўйлади.

- Буни қандай уддалаш мумкин? Патрисни биласизми? У ҳолда буни яхши биласиз, қоғоз, ҳақиқий қоғоз, иккинчи қаватдаги қоғоз тасодифий.

Борж, Хорн бурни, Жак Аттали ва африка хаёллари

1990 йилларнинг охирида, декабрь якшанбаларидан бирида, Ушуаяда Бертран Дюбуанинг «*Balthazar*» номли елканли кемасига чиқдим. Жануб томон сузишдан олдин Хост, Наварино, Пиктон, Леннокс ороллари ва Бигл каналини томоша қилиш учун бир муддат қолишимиз керак эди. Миямга бир фикр келди. Нега энди замонавийликдан айри бўлишим керак экан? Замонавий восита туфайли ҳамма китобларни бир китобга жойлаб кетишим, Нассо кўрфазидаги бисёр шамоллардан ўтиш чоғи Береникани қайта ўқишим, Хорн бурнидан ўтиш пайти Одиссеяга қайта шўнғишим мумкин.

Боржнинг орзуси «Бобил кутубхонаси» ёхуд «чексиз кутубхона» эди. Илк сўзлар эсимда: «борлик (бошқалар кутубхона деб аташади) ноаниқ ва эҳтимол чексиз сондаги олти ёқли усти ёпик ўтиш йўлагидан иборат (...)» Қайтганим ҳамонок, илк электрон китобларни оммага тақдим қилмоқ учун акам Жак Аттали асос солган «*Cytale*»корхонасига бордим.

Фақат яхши гаплар эшитганим йўқ. «Сотқин! Китобнинг котили! Қандай ҳаддингиз сиғди! Адабиёт сенга шунча нарса берди! Сиз асли беадаб ва фойдага сотилганингизни билардим...»

Икки йил давомида курашиб, эдигина танила бошлаганимизда касодга учрадик. «*Cytale*» ўқигичлари юклаш учун жуда оғир ва қиммат эди. Биз анча эрта бошлаб қўйган эдик. Лекин билардим, биз билардик, шу кун келади.

Ва қалбимнинг туб-тубида чексиз кутубхонадан бошқа яна икки орзуни асраб келганман.

Биринчиси – гиперкитоб яратиш. Мен Луи XIVнинг боғбони Ле Нотрнинг ҳаёти ҳақида ёзганман. «*Cytale*» билан биргаликда, анъанавий ўқиш билан ёнма-ён тарзда, уни бошқа нарса билан алмаштирмасдан Версал саройига ўша давр мусиқаси, ҳариталари, «*Grand Canal*» картиналари ҳамроҳлигидаги бошқачароқ сайр этишни таклиф қилдик. Бутунлай санъаткорона, оммавий операга ўхшаши керак эди.

Иккинчиси – чоп этиш иқтисодий жиҳатдан фойда келтирмайдиган, яъни қимматга тушадиган матнларга ҳам ўз ўқувчиларини топиш имкониятини бериш.

Чексиз кутубхона йўқолиб кетган китоблар ва шунингдек, молиявий сабаблар туфайли қоғоз китобга айлана олмайдиган барча матнларни ўзида жамлаши керак эди.

Орадан ўн йил ўтди.

Ўқигич, планшет ва бошқа «*Pad*»лар истеъмолга кириб келди. Ҳеч ким ўқиш ва танишиш воситаларининг кўпайишидан, яъни эркинлашишидан афсусланмаса керак? Янги дунё бошланмоқда. Уни «Китобдан кейинги давр» деб номлайди, Франсуа Бон. Аслини олганда, китоб моддийлашиб (ёғоч, пергамент, тош, кум ёки қоғоз) улгурмаган танловдир. Яъни, мавжуд матнлар орасидан чоп этиш мақсадида бирор матнни танлаб олиш демакдир. Шундай экан, китобдан кейинги давр ҳам китоб даври бўлиб қолаверади.

Фақат, бу янги давр, кўчкидек бизни босиб келаётган аралаш-қуралаш маълумотлар остида қолиб кетмаса бўлгани. Ва танлов кимдир танлайди деганидир. Ўйлайманки, матнлар кўпайгани сари кўпроқ ноширлар керак бўлади.

Танишувларимиз қанчалар виртуал ва жонсизлашавергани сари шунчалар ҳаққоний учрашувларга эҳтиёж сезаверишимизга ишонаман. Бамисли, спектаклни дискда эмас саҳнада кўриш завқи бўлганидек, китобни (яхши) китоб дўконидан излашнинг ҳам ўз завқи йўқолмайди.

Қоғозга келсак, ундан ташвиш қилмайман. Ҳар биримизда ҳаёт ташвишларида бир зум секинлашиш, тинчлик, хаёл суриш истаги мавжуд. Ўйлайманки, фақат қоғоз шу истакка муносиб жавоб бериши мумкин. Эҳтимол бу унинг сувдан яратилганидандир? Худди биздек.

Агар тушкунлик мени қамраб олса Шайх Ҳамиду Каненинг «Шубҳали таваккал» шоҳасарини (1961) қайта ўқийман. «Агар уларга янги мактабга боринглар десам, ёппасига борадилар. У ерда ёғочни бир-бирига улашнинг биз билмайдиган кўплаб усуллари ўрганадилар. Аммо ўрганиш асносида унутадилар ҳам. Ўрганганлари унутганларига арзирмикан?»

Тараққиётнинг ўзи жумбоқларга тўла шубҳали таваккал эмасми?

Хулоса

XVIII асрда денгизчилар ботаникага меҳр қўйиб қолдилар.

Оёқлари етган барча узоқ ўлкалардан нотаниш бўлган ўсимликларни ёғоч кутилар ясаб, Европага келтирар эдилар.

Кейин эса уларни авайлаб, меҳр билан экишарди. Бу қадок қўллар шу ишларни қилаётганига ишонгинг келмайди.

Шу тарика яратилган боғларни «қайтиш боғлари»деб аташарди.

Ҳар сафар саёҳатдан қайтганимда ўзимга ўзим савол бераман. Қандай ноёб нарса келтирдим? Боғимга нима экаман?

Узоқ йўлимнинг адоғида шунчалар эгилувчан, шунчалар чидамли, шунчалар кўп мақсадда фойдаланиладиган, рангни шунчалар яхши оладиган, бир сўз билан айтганда, қандай қилиб кўнглингизни овлашни билмай ҳалак, хизматга шай бу ғаройиб нарсага бўлган юксак муҳаббат топдим.

Ва ҳурмат албатта. Бундан ташқари қоғозга оид касбларда меҳнат қилувчи кишиларга дўстлик топдим.

Атрофимиздаги кишилар ва нарсаларни ҳар куни кўриб турганимиздан уларнинг бизга келтирадиган фойда ва яхшиликларидан қувонишни унутиб қўямиз.

Қоғознинг зарурлигини билсам-да, унинг савдога, соғлиқни сақлашга, хотираларга, ишончга, билим ва ижодга тегадиган хизматлари кўлаמידан беҳабар эканман.

Хуллас, қоғоз нима ўзи? Бўтқа. Аввал уни ёйиб кейин қуритиладиган толалардан қилинган бўтқа.

Хитойликларга шу бўтқани ҳаммадан олдин ўйлаб топганлари учун миннатдорчилик билдираман. Шунинг билан бирга, йигирма икки аср оша бу бўтқани тайёрлаш усулини аста-секинлик билан яхшилаб келган барча «ошпазларга» ҳам ташаккур.

Боғимга кўмадиган иккинчи хазинам бу – беқиёс ҳикоялар тўпламидир. Қоғоз достонидаги гўзал ва қизик, меҳр ва қаҳрга тўлиб тошган ҳикоялар. Самарқанд жангидан тортиб то увадафурушлар жанжалигача, ака-ука Монголфиеларнинг

саргузаштларидан тортиб қалбаки пул ясовчилар султони Боярскийнинг таваккалчилигигача. Бутун жаҳон гигиена қоғозларига эгалик қилиш учун жосуслик ҳикоялари-ю, Хиросимада ҳалок бўлган қиз шарафига ясалган минг турна ҳикоясини ҳам четда қолдирмай.

Зеро, жуда қизиқ ҳикоялар ҳамиша ҳам қадимий бўлавермайди. Бугунги ғалабалар ҳикояси келажакнинг дostonларидир.

Нима десак ҳам, икки минг йиллик ашё – қоғоз, жуда мураккаб ва энг замонавий технологик доирада ҳам ўз ўрнига эга экан.

Ёзувчилар дардини тўкиб соладиган қоғоз ўзининг воқеаларни ҳикоя қилишга мос-хос хусусиятини исботлаб қўймоқчидек.

Сафаримнинг сўнгги ҳадяси бу – айлана. Эҳтимол, «ҳеч нарса йўқолмайди ва йўқдан бор бўлмайди. Фақат бир кўринишдан иккинчисига ўтади» деган ҳаётий таълимот қоғознинг бир сабоғидир. Эҳтимол, 1750 йилда Лавуазье қилган бу хулосани қоғоз ихтирочиси йигирма икки аср муқаддам айтиб кетгандир.

Янада кўпроқ бўтқа ишлаб чиқариш учун Индонезиядаги қотилларга ўхшаганлар ҳақиқий ўрмонларни кесиб юбормоқдалар.

Аmmo айтиш мумкинки, ер юзасидаги ўрмонларнинг ярми узок муддат сақлашга қаратилган, эътибор билан ва асраб-авайлаб бошқарилади. Ҳамда нима бўлишидан қатъий назар қоғознинг катта қисми қоғоздан яралмоқда. Негаки 60% қоғоз макулатурани қайта ишлашдан олинади.

Ҳали қилинадиган ишлар бисёр.

Бирок, қайси соҳа бундан мустасно?

*

* *

Шу тобда бир фикр миямга урди: агар мен Эрик Орсенна қоғоз бўлиб қолсам-а?

Романнинг дунёга келиш босқичлари қандай?

Авваламбор ўзи билмаган ҳолда, ёзувчи қабул қилиб олган ахборотларини *саралайди*. Хотиротлар омборидан энг кераклиларини танлайди.

Кейин эса, ҳамон тушуниб-тушунмай, уларни *бир жойга тўплайди*. Яъни ахборотлар «маъносидан» анча-мунча келишиб қолган «ғишт»ни бошқача айтганда асарнинг эскизини ясай бошлайди.

Ва ниҳоят *қайта ишлайди*. Ёзувчи бу бетартиб унсурларни қориштиради, бўтқадек муштлайди, бирлаштиради, бўтқа қилиб ёяди, пиштади. Бу «роман бўтқаси» эмасмикан?

Ёзувчи ўзини унутган қоғозчи ва туғма қайта ишловчидир.

Шу нуқтаи назардан, ҳикоя ва унинг асоси, яъни роман ва қоғознинг табиати бир хилмасмикан?

Уларни бир-биридан ажратишнинг иложи йўқ. Бири иккинчисининг акс-садоси ва бетўхтов бир-бирига акс беради, уларнинг толалари аралашиб кетади.

Мен нега мурасага кўнмайдиган охириги бўлақдан яъни асарларини қоғозга қалам билан ёзадиганлар орасида эканимни яхшироқ тушуна бошладим.

Олис манзиллар билан алмашадиган хатларимнинг почтальони ва билимлар денгизида сузадиган кемам бўлган компьютеримни қанчалик севишим фақат Худога аён. Аммо, ишончим комилки, агар ундан фақат ёзиш учун фойдаланар бўлсам, бу муҳаббат риштасини узиб ташлашим аниқ.

Кетма-кет йиртишлар, ёлғизликлар, ўйлайманки оғир бўларди.

Ўртада уларни бир-биридан ажратиб тургувчи ҳаракат, муқаррар бир ҳаракат, шиддат билан мавж ураётган океан борлигини англашган маҳалдаги Африка ва Жанубий Американинг кўшалок дарди тез-тез ёдимга тушади.

*

* *

Яшаш жойим Бют-о-Кайга қайтганим ҳамонок яна йўлга чиқдим. Узоққа эмас. Бор-йўғи Италия майдонининг нариги томонига. Йўлимни Хитой билан бошлаган эдим. Айлана

ҳикояларга бўлган муҳаббатим айнан Хитой билан якунлашни амр этарди.

«Ака-ука Танглар» дўкони Парижнинг қоқ ўртасидаги Хитой анклави, кичкина Чин салтанатининг ўзгинаси.

Иври авенюсида катта плакат тутиб олиб, бир маромда юраётган сафро рангли кийимдаги роҳибларнинг узун диний намоиш юриши. Плакатда қуйидаги ёзув бор:

Бутун дунё тинчлиги учун!
Нефрит Будда ибодатхонасига
Ҳуш келибсиз!

Диндошлари эгилиб таъзим бажо этишар ва ҳар бир роҳибнинг қўлидаги идишга ҳадялар солишарди.

Осиёга келиб қолган эдим.

Иври авенюсидаги 48 – ҳовлига кирдим.

Бир эълонда нархлар икки баробар арзон эканлиги қайд этилган.

- Янги Таиланд Лонгани – савати 8.5 евро (3 кг атрофида).

- Тутатиш учун таёқчалар – 10 таси 1 евро.

Дўкондаги турли-туман маҳсулотлар билан безалган пештахталар бўйлаб узоқ ахтардим.

Охири, қуритилган қўзикоринларни пештахтага жойлаётган кичик бўйли хонимдан сўраб олдим.

У менга уч марта қайта такрорлатди. У менинг тилимни яхши англамаётганидан ҳам баттар бир французга бу нарсалар нега кераклигини тушунмасди.

Ниҳоят у менга эшиқдан чиқиб чапга қайрилишни тушунтирди.

У ерни ғазабнок тарк этдим. Тўртта сўз воситасида нега ўзимни билмасликка солаётганимни манқаланиб такрорлашдан тўхтамасди.

Кейин тушуниб етдим. Бу аёл дастурхон безаш санъати (*стол тузаш санъати*) демоқчи бўлган экан. У мени жўнатган қўшни бино шунга ихтисослашган эди.

Ўша жойда тутатиш учун таёқчалар уюмининг юқорисида турган экан. Уй макетлари, маросим либослари, ясама пуллар...

Ҳаммаси қоғоздан ясалган.

Мен Жан-Пьер Дреж ва финистердаги суҳбатдошларимизни эсладим.

«Қоғознинг Хитой учун аҳамияти нимада? -деб сўраган эдим.

- Агар қоғозни ёқсангиз тутуни осмонга чиқади. Шу тариқа тириклар мархумлар билан мулоқот қилади. Уларга пул, кийим-кечак, уй ва ҳатто пардоз-андоз анжомлари, хуллас, уларга ёқиши мумкин бўлган ва нариги дунёда зерикмасликлари учун зарур барча нарсани шу йўл билан юбордилар.

- Ўйлай бошладим, китобнинг аҳамияти нимада?

- Мен ҳам сиз каби фикрдаман. Китоб бунинг тескариси. У тирикми ёки мархум, ҳар ҳолда ёнимизда бўлмаган муаллифнинг сўзларини бизга етказишга хизмат қилади.»

Отам ўтган июль ойида оламдан ўтган эди. Хуллас, «Ака-ука Танглар»дўконидаги ҳаммасини сотиб олдим. Ясама АҚШ долларлари, гарчи отам серхарж киши бўлмаса ҳам. Маросим сарполари, шунчалар тортинчоқ отам уларни киярмикан? Уйлар, отам шу уйларда яшашни истармикан?

Иври авенюси, нефрит будда роҳиблари йўқ. Улар узоқроқ кетишган.

Англадимки, қоғоз йўли фақат ер юзидагина эмас, балки у мархумлар дунёсигача ҳам чўзилар экан.

Адабиётлар

Қоғоз мавзусида сон-саноксиз қоғозлар қораланган. Бу ерда узоқ сафаримнинг асосий йўлбошчиларини эслатиб ўтаман.

Энг аввало, еттита энг муҳими.

Бошлаб олиш учун Пьер-Марк де Биазининг «Қоғоз. Кундалик саргузашт» асари (Gallimard, «Découverte» колл., 1999).

Сайр қилиш учун жуда ҳам пурмаъно ва жонли асар «Қоғоз сағаси» Пьер-Марк де Биазининг ва Карина Дуплицкий (Adam Biro-Arte Editions, 2002).

Ўйлаб олиш учун Режис Дебрай бошчилигидаги жуда ҳам бой журнал «Услубият дафтари», 4-сон, «Қоғознинг қудрати» мақоласи. Журналнинг қоғозчилик саноати техник ассоциациясининг биринчи директори Борис Вианга бағишланган бу сони Пьер-Марк де Биазининг ва Марк Гианумлар томонидан тайёрланган.

Ўтмишга сафар учун Дард Хунтернинг «*Papermaking: the History and Technique of an Ancient craft*» асари (Нью Йорк, Dover Publications 1978).

Замонавий қоғоз ишлаб чиқаришга қизиқувчилар учун Жерар Мартин ва Мишел Пети-Копалларнинг «Қоғоз» асари (PUF, 1987).

Ҳайратланиш учун Мари-Элен Рейнонинг «Қоғоз ва Санъатдан сўз» асари (Textuel, 2008).

Франсуа Боннинг қизиқ қарашларини унутмайлик «Китобдан кейин» (Le Seuil, 2011).

Буларни олганингиздан кейин турли савиядаги мураккабдан тортиб саёзигача, бемаънисидан тортиб ҳузур бағишлайдиган бамаънисигача минглаб китоблар ва юз минглаб мақолалар сизни кутиб туради.

Мен сизга Катерин Деспў ва Жан-Пьер Дрежларнинг Шарқий Осиёга оид барча мақолалари, Томас Францис Картернинг «Хитойда босмахона» асарини маслаҳат бераман (Imprimerie Nationale, 2011), ҳамда Петер Хонкиркнинг кулгили археологик топилмалар тўғрисидаги хикоялар «Будда ва Инак йўли дайдилари» асарини (Picquier, 1995).

Илмий изланишлар учун Қоғоз техник марказининг ҳисоботларини (Гренобль).

Ҳамма қоғоз ишлаб чиқарувчи мамлакатларда мавзуга оид хужжатлар жуда кўп. Юқорида тилга олинган асарларда яна бошқа фойдали манбаларни топишингиз мумкин.

Яна кўшган бўлардим.

- Доминик Буиссоннинг «*Фаройиб қоғоз Япония*» асари (Editions Pierre Terrail, 1991). Бу киши оригами хусусида кўплаб мақолалар муаллифи ҳамдир.

- Х. Бриан Ле Бонинг «*Қоғоз*» асари (Traverses, Minuit coll., 1983).

- Мари-Элен Рейнонинг «*Ака-ука Монголфиелар*» асари (Editions de Plein Vent, 1982)

- Линда Дион ва Жорж Пеллеттиеларнинг «*Ўрмонлар ва Одамлар*» асари (Les publications du Québec, 1997).

- «*Пастер: олимнинг дафтари*» Франсуаз Балибар ва Мари-Лор Превост нашрга тайёрлаганлар (CNRS Editions-BNF-Zulma, 1995).

- Жерар Бертолинининг «*Қоғоз асрлар оша*» асари (L'Harmattan, 1999).

- Элен МакАртурнинг «*Ердан узилган оёқлар*» асари (Glénat, 2011).

- Ленайк Ле Дуигу, Кристел Сейнденстикер ва Пьер Шмитларнинг «*Қоғоз тарихи*» асари (Editions Ronald Hirlé, 1993).

Ҳамда қайта ишлаш иқтисодининг муқаддас китоби, Филип Шалмин ва Катерин Гайошеларнинг «*Камёбликдан чексизликкача. Чиқиндилар бўйича дунёдаги ҳолат*» асари (Economica, 2009).

Алберто Мангелнинг мукамал китоби «Ўқиш тарихи» (Actes Sud, Babel колл., 1998). 2001 йилда ўқиганман.

Ўрмоннинг юқори қатламлари тадқиқодчиси Францис Алега келсак, унинг ўрмонлар ва дарахтларга бағишланган барча китобларини ўқинг.

Ҳайратларга тўла илмий сайр. Ва хатардан огоҳлантирувчи тревога. Масалан:

- *Ўсимликка шараф* (Seuil, 1999).
- *Тепаликлар соли* (Seuil, 2000).
- *Тропик шароит* (Actes-Sud, 2010).
- *Дарахтдан унумли фойдаланиш* (Actes-Sud, 2011).

Ташаккур изхори

Авваламбор, акам ва менинг ноширим Жан-Марк Роберга раҳмат. Унинг ишончи бўлмаса сафарга чиқа олмаган бўлардим. Курраи-заминда бўлаётган ишларни кўз билан кўрмасдан туриб тушуниб бўларканми?

Қоғоз биз ўйлагандан кўра мураккаброқ ва турфа хил, замон ва маконда кўлами кенг бир олам. Унга кириш учун йўлбошчилар зарур.

Уларнинг кўпчилиги шу китобнинг қаҳрамонларига айланишган. Уларсиз бу китоб яралмас эди.

Ташаккур.

Гарчи улар ҳам катта аҳамият касб этса-да, бошқа йўлбошчилар китобга кирмаган. Жумладан:

Дунё қоғозини энг яхши билувчи французлардан бири Даниел Форжега.

WWF (*World Wild Life Fund*)нинг Франция бўлимининг жуда фаол курашчиси Борис Патентрегера. Жасорат ва самарали тарзда бу ННТ ўрмонлар ва атроф-муҳит хилма-хиллигини ҳимоя қилади.

Токиодаги Франция элчихонаси Маданият ишлари бошлиғи, Японияда олиб бориладиган илмий изланишларнинг тенгсиз қатнашчиси Элен Келмахтерга.

Япония маданияти бўйича катта билимлар соҳиби Доминик Буиссонга.

Бразилия бўйича берган бебаҳо маълумотлари учун Пьер Ноега.

Иқтисодимизнинг мувозанатли ривожланишида молиявий ва илмий имкониятларини аямайдиган Матиу Гудога.

Журналист, репортёр, буюк сайёҳ, зийрак ва қизиқувчан, жуда қалтис ҳақиқатларга олиб борувчи сўқмоқларни топишга уста Флоранс Доннарелга.

Албатта, менинг хом ашёлар мавзусидаги ўттиз йиллик шеригим Филипп Шалминга.

Ўткир кўзли ўқувчилар жамоамга: Кристоф Гиемин, Жоел Калмет, Никола ва Мартин Филипп.

Раҳмат.

Мари Ўжен бўлмаса нима ҳам қила олардим? Унинг сеҳри ила қалам билан ён дафтарчамда битилган ажи-бужи ёзувлар китобга айланади. (Шу ўринда, ён дафтарчани ишлаб чиқарувчиларга ҳам раҳмат. У бутун саёхатим мобайнида чап киссамда ҳамроҳлик қилади.)

Ҳамда, Феликс-Леклерк фондига, хусусан Наталига раҳмат. Улар драверлар ҳикоясини сизга тақдим қилишимга рухсат этишди. Яна бир бор Ла Тюкнинг фарзанди буюк Феликсга ўз миннатдорчилигимни изҳор этаман.

МУНДАРИЖА

Асар ва муаллиф ҳақида икки оғиз.....	3
Кириш.....	6
Бретаннинг қоқ ўртасидаги Хитой анклави.....	11
Чегара ва тижорат.....	15
Ўтмишда қолган жаннат.....	19
Девор ортидаги кутубхона.....	28
Араблар даври.....	35
Марке ва Умбрия мадҳи.....	39
Қисқача жувозчилик атамалари.....	45
Бюрократия.....	48
Увада жанги.....	51
Бир порлаш тарихи.....	55
Ихтирочининг уқубатлари.....	60
Буюклар билан суҳбат.....	64
«Тирик хазина»лар.....	73
Қоғознинг абадийлиги.....	86
Хиросима.....	87
Эскиларга эъзоз.....	90
Бир оиланинг қисқа таърифи.....	94
Қоғоз болалари.....	97
Эртакларга эҳтиёж.....	109
Қоғоз геополитикаси I.....	111
Қоғоз ҳафталиги (Paperweek).....	115
Драверларга шараф.....	118
Ла Тюк.....	122
Фазовий лифт.....	126
Совуқ ўлканинг қоғози I.....	133
Совуқ ўлканинг қоғози II.....	143
Буғулар қиссаси.....	153
Ахлат идиш ҳам бош қўшса.....	171
Почтальон, сараловчи, ойна тозалагич ва тиш пастаси қутиси	180
Эрик (ERIC) ким бўлди экан?.....	184
Кофе тайёрлайдиган машинага мақтов.....	185

Ижодкорларга шараф I.....	192
Санъаткорларга шараф II	197
Қувонч мулкани кенгайтириш	201
Қоғоз геополитикаси II.....	206
Қонхўр.....	207
600 000 гектар	224
Эвкалиптга шараф ёхуд янги билимлар.....	237
Қоғоз қатловчиларга шараф.....	240
Бўёқ сотувчи	242
Борж, Хорн бурни, Жак Аттали ва африка хаёллари	244
Хулоса	246
Адабиётлар.....	251
Ташаккур изҳори.....	254

Erik Orsenna
de l'Académie française

Sur la route du papier

Petit précis de mondialisation III

Cet ouvrage a bénéficié du soutien des Programmes d'aide à la publication de l'Institut français.

Бу асар Француз Институтининг нашрга ёрдам дастури кўмагида чоп этилди.

Адабий-бадий нашр

Эрик Орсенна
Француз тили академияси

Қоғоз йўли

Глобаллашувга қисқача шарҳ III

Самарқанд, “Zarafshon” нашриёти ДК, 2015. – 260 б.

Муҳаррир:	Шерзод Сариев.
Мусахҳиҳ:	Гулнора Холдорова.
Рассом:	Жасур Орзиев.
Саҳифаловчи:	Ситора Ахтамова.

Нашриёт лицензияси AI №153, 14.08.2013
Теришга берилди: 02.06.2015й.
Босишга рухсат этилди: 16.06.2015й.
Офсет босма қоғози. Қоғоз бичими 60x84_{1/16}.
«Cambria» гарнитураси. Офсет босма усули.
Ҳисоб-нашриёт т. 11,0. Шартли б.т. 16,25.
Адади: 120 нусха.
Буюртма. 18
Баҳоси келишилган нархда.

“Zarafshon” нашриётида нашрга тайёрланди.
140100, Самарқанд шаҳри, Амир Темур кўчаси, 12-уй.

Тел.: (+99876) 235-28-40
e-mail: zar-nashriyot @inbox.uz

“Zarafshon” нашриёти давлат корхонаси
босмахонасида чоп этилди. 140100,
Самарқанд шаҳри, Амир Темур кўчаси, 12-уй.

ISBN 978-9943-4513-3-9